

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

Туз Назарій Дмитрович

УДК: 343.915 (17)

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ
ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ
(КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право; кримінологія;
кримінально - виконавче право

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Йосипів Алла Олексіївна

кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ	13
1.1 Стан дослідження проблем особистості неповнолітнього злочинця в юридичній літературі.....	13
1.2 Поняття, ознаки, структура особистості неповнолітнього злочинця.....	22
1.3 Особливості формування особистості неповнолітніх злочинців.....	37
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ	48
2.1 Негативний вплив сім'ї як детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця.....	49
2.2 Криміногенні чинники соціального середовища неповнолітніх та їх роль у формуванні особистості неповнолітнього злочинця.....	66
2.3 Психологічні чинники формування особистості неповнолітнього злочинця.....	113
Висновки до розділу 2.....	130
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ	136
Висновки до розділу 3.....	166
ВИСНОВКИ	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	202

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Негативні процеси, що супроводжують соціально-економічні, політичні зміни в Україні, викликали небувале загострення криміногенної ситуації. Економічна та соціальна криза, зниження ролі морально-етичних цінностей у суспільстві призводять до зростання злочинності, особливо серед неповнолітніх. Під впливом мікро- та макросередовища відбуваються помітні кількісні та якісні зміни злочинності неповнолітніх. У зв'язку з цим першочерговим завданням держави та суспільства є діяльність, спрямована на зниження рівня злочинності неповнолітніх.

Неповнолітній вік характеризується нерозвиненістю психологічного та фізіологічного станів, відсутністю досвіду соціального спілкування, здатністю правильно оцінювати життєві ситуації, зокрема і з точки зору закону. Підлітки через свій особливий психофізіологічний стан, зумовлений віковими характеристиками (чинниками), можуть вступати у конфлікт із суспільством, що найчастіше проявляється у вчиненні злочину.

Загрозливим для будь якого суспільства є зростання кількості злочинів, вчинених неповнолітніми, оскільки, як відомо, неповнолітні злочинці можуть поповнити ряди рецидивних злочинців. Відомо, що стан і тенденції злочинності неповнолітніх – один із найважливіших індикаторів морального здоров'я і положення підростаючого покоління в суспільстві. За даними Державної служби статистики України в 2008 році неповнолітніми та за їх участю вчинено 15707 злочинів, в 2009 році – 15354, в 2010 році – 17342, в 2011 році – 17846 злочинів, у 2012 році – 14238, у 2013 році – 8781, у 2014 році - 7467 [52]. В 2009 році в Україні всього засуджено 146383 особи, з них неповнолітніх – 8555; в 2010 році всього засуджено 168774 особи, з них неповнолітніх – 10883, у 2011 році засуджено 8686 неповнолітніх, у 2012 році – 9010, у 2013 році – 5911, у 2014 році – 4875 неповнолітніх (без урахування даних судів АРК, м. Севастополь, 33 судів Донецької області та 2 судів Луганської області).

Зазнала кардинальних змін і мотивація злочинної поведінки: зростає кількість злочинів, що носять не ситуативний, а умисний характер, що мають не

дитячу, а дорослу мотивацію – користь, жорстокість, агресивність. Зросла питома вага злочинних посягань, що супроводжуються елементами цинізму, зухвалості, глумління над людьми, жорстокістю.

Водночас за вчиненням кожного злочину стоїть особистість конкретного підлітка, формування якої є результатом дії цілого комплексу криміногенних чинників, що мають соціально-психологічну природу.

Психіка підлітка, на відміну від дорослого індивіда, знаходиться в стадії інтенсивного формування, обумовлюючи підвищену сприйнятливність як до позитивних, так і до негативних впливів чинників соціального середовища. Це підтверджують і результати проведеного нами дослідження психологічних особливостей соціалізації в підлітковому віці.

Особливість злочинності неповнолітніх зумовлена їх соціально-психологічною специфікою та місцем і роллю у суспільних відносинах. Через психологічні особливості, а скоріше, психологічну нестійкість до навіювання, негативного впливу з боку інших осіб, неповнолітнім властива схильність до протиправної поведінки, обумовлена такими чинниками, як сімейне виховання, соціальне середовище, психологічні особливості.

Всебічний аналіз кримінологічної літератури з цієї проблематики свідчить, що до роботи з вивчення детермінацій злочинності неповнолітніх вкрай рідко залучаються фахівці в галузі соціальної, вікової, юридичної психології, психіатрії, соціології та педагогіки. У зв'язку з чим, результати проведених досліджень носять односторонній характер, нерідко вступаючи в протиріччя з теоретичними положеннями інших наук.

Такого роду дослідження вимагають спільних зусиль представників різних наукових напрямів, що дасть змогу дійти обґрунтованих висновків, рекомендацій і пропозицій, що мають високу науково-практичну цінність. Разом з тим, кримінологічний аналіз соціально-психологічних детермінант формування криміногенної особистості, зокрема і неповнолітнього, повинен виходити з принципу єдності соціального і психологічного, їх постійної взаємодії, не

допускаючи як зайвої соціологізації, так і психологізації (тим більше біологізації) факторів, що впливають на криміналізацію.

Батьківській родині, як інституту первинної соціалізації, належить провідна, визначальна роль у процесі формування особистості неповнолітнього. Однак, у ситуаціях різких трансформацій і критичних змін умов, способів і форм організації соціального життя, що мають місце в нашому суспільстві, відбувається всезростаюче зниження її соціалізуючих можливостей. Навіть більше втрачаючи можливість нормальної життєдіяльності та збереження здорових взаємовідносин, сім'я все частіше сама перетворюється на конфліктогенну або навіть криміногенну групу, стає джерелом формування злочинної свідомості і поведінки. Такі антисуспільні прояви поведінки, як зловживання алкогольними напоями, тютюнопаління, немедичне вживання наркотиків, є наслідком бажання неповнолітніх самоствердитись. Детальний аналіз тенденцій злочинності неповнолітніх свідчить про зниження віку вчинення злочинів, зростання питомої ваги злочинців 14-15 років.

Сімейна неблагонадійність, криза шкільної та професійної освіти, тривала трудова незайнятість, неорганізованість дозвілля неповнолітніх, наркотизація середовища неповнолітніх та вплив цих чинників на формування у неповнолітнього кримінальної мотивації потребують усестороннього дослідження, яке не втрачає актуальності і значущості завдяки динамічності змін соціального середовища. Вагомість цієї проблеми, недостатність її розробки у кримінологічній науці, а також актуальність зумовили вибір теми нашого дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з Планом наукової діяльності факультету з підготовки фахівців для підрозділів слідства Львівського державного університету внутрішніх справ у межах теми «Протидія злочинам, підслідним ОВС: правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти» (номер державної реєстрації 0112U007493).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої Ради Львівського державного університету внутрішніх справ 26 вересня 2012 року.

Мета і задачі дослідження. Мета наукового пошуку полягає в проведенні комплексного аналізу соціально-психологічних детермінант криміналізації особистості неповнолітнього та вироблення на цій основі науково - обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо зниження їх криміногенного впливу.

Названа мета зумовила постановку і вирішення таких задач:

- проаналізувати теоретичні аспекти злочинності неповнолітніх, що охоплюють концептуальні підходи до розуміння сутності цього поняття, визначення характеру цього явища, його вивчення та з'ясування в юридичній літературі;

- розглянути поняття злочинності неповнолітніх в історичній ретроспективі, що передбачає вивчення основних передумов виникнення її проявів, визначення її найістотніших ознак;

- виокремити особливості формування особистості неповнолітнього;

- охарактеризувати соціальне середовище неповнолітнього як основу формування його особистості;

- вивчити психологічні особливості формування особистості неповнолітнього;

- з'ясувати поняття і сутність соціально-психологічних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, запропонувати їх класифікацію;

- розкрити негативний вплив сім'ї на формування особистості неповнолітнього злочинця;

- вивчити криміногенні чинники соціального середовища неповнолітніх та його роль у формування особистості неповнолітнього злочинця;

- розробити пропозиції щодо вдосконалення системи попередження злочинної поведінки неповнолітніх з урахуванням результатів комплексного аналізу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку із формуванням особистості неповнолітнього злочинця.

Предмет дослідження – комплекс соціально-психологічних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця.

Методи дослідження. Дослідження будується на використанні загальнонаукових і спеціально-наукових методів, а саме: системного, структурно-функціонального, історичного, порівняльного та інших.

Історичний метод використовувався при аналізі та узагальненні досліджень, проведених українськими та зарубіжними науковцями в контексті розгляду проблем формування особистості неповнолітнього злочинця. Метод контент-аналізу застосовувався під час аналізу нормативних документів. За допомогою статистичного методу проаналізовано статистичну інформацію щодо кількості засуджених неповнолітніх; соціологічного методу – вивчено результати анкетування школярів середніх загальноосвітніх шкіл.

Системний метод дав можливість зорієнтуватися на розкритті цілісності об'єкта дослідження та на розгляді злочинності неповнолітніх як системи. Також широко використовувалися методи аналізу і синтезу та конкретно-соціологічний метод – анкетування.

Теоретичною базою дослідження є положення наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених з кримінології, філософії, логіки, кримінального права, загальної та юридичної психології, педагогіки та інших наук.

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про освіту», Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Сімейний кодекс України, Конвенція ООН «Про права дитини», а також відомчі нормативні акти, накази та інші документи Міністерства внутрішніх справ України, а також інших правоохоронних органів, що регулюють відносини у сфері попередження злочинності.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали слідчої і судової практики (263 кримінальні справи), пов'язані з темою дисертаційної роботи. Крім того, за спеціальною програмою опитано 400 працівників органів внутрішніх справ, а також 150 учнів середніх загальноосвітніх шкіл м. Львова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших в Україні дослідженням, яке присвячене аналізу соціально-психологічних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця у кримінологічному аспекті. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових теоретичних положень, обґрунтовано висновки, рекомендації та пропозиції щодо попередження злочинної поведінки та соціальних аномалій в середовищі неповнолітніх.

Найголовнішими результатами дослідження, що зумовлюють його новизну і визначають ступінь вирішення поставлених завдань, є, зокрема, такі положення і висновки:

уперше:

– сформульовано визначення поняття соціально-психологічних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, які являють собою комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених факторів, всередині якого несприятливі умови соціального середовища, взаємодіючи з психолого - віковими особливостями особистості підлітка, продукують у неї стійкі деформації, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією проявитися у вчиненні кримінально-караного діяння;

– запропоновано авторську систему ранніх профілактичних заходів, що здійснюються державою і суспільством, з метою зниження криміногенного впливу соціально-психологічних факторів на особистість неповнолітнього, а саме :

- виробити систему дієвих заходів, спрямованих проти розпаду сім'ї;
- перевести всі дитячі будинки в розряд закладів для дітей-сиріт сімейного типу, а комплектування кадрів здійснювати на принципах жорсткого професійного відбору, з метою виключити потрапляння в штати випадкових, непридатних для роботи з дітьми осіб;
- виробити новітню ідеологічну базу і підвести її під чинну освітню систему, без якої моральне формування особистості складно реалізувати;

- розвивати мережу педагогічних закладів нового типу, що здійснюють свою діяльність з урахуванням психологічних особливостей підлітків;

- вжити заходів щодо вдосконалення, а не згортання діяльності системи профтехосвіти. На базі училищ - вести підготовку за спеціально розробленими програмами, що дає можливість в короткий термін здобувати професії, що мають високий попит на ринку праці;

- створити комплексну систему спеціалізованих установ соціального обслуговування сімей з дітьми. Особливу увагу в роботі таких закладів слід приділити забезпеченню посиленої підтримки батькам, у яких відсутні основні навички сімейного життя і виховання дітей;

удосконалено:

- теоретичні положення, що характеризують вплив соціального середовища на формування особистості неповнолітнього в процесі його соціалізації;

- системну характеристику психологічних особливостей соціалізації в підлітковому віці і їх кримінологічне значення. Формування міцних асоціальних установок в ранньому дитинстві здійснюється за допомогою дії таких психологічних механізмів соціалізації, як наслідування (імітація), навіювання, конформізм та ідентифікація. Емоційне відторгнення породжує у підлітка стан непевності, тривожності, хвилювання з приводу своєї соціальної визначеності, страху. Сама ж відчуженість може закріпитися в особистості неповнолітнього і стати причиною його соціально-психологічної ізоляції від сім'ї, навчальних і трудових колективів, інших референтних груп, що своєю чергою веде до дезадаптивної правової поведінки, багато в чому пояснюючи тривалий рецидив злочинів;

- аналіз впливу криміногенних чинників соціального середовища на формування особистості неповнолітнього злочинця. Серед усіх криміногенних чинників соціального середовища неповнолітніх, які завдають негативного впливу на формування їх особистості, особливе місце займають пияцтво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева

деморалізація та інші соціальні аномалії, що безперечно веде до об'єктивного зростання кількості осіб з негативною соціальною поведінкою;

– твердження про те, що система заходів та засобів, спрямованих на запобігання злочинності неповнолітніх, є частиною загальної системи попередження злочинності та має певні особливості. Наявність цих особливостей визначається специфікою правового та фактичного положення неповнолітніх як соціально-вікової групи суспільства, що знаходиться на стадії інтенсивного розвитку та формування, специфікою причин злочинності та особистісних якостей неповнолітніх правопорушників та злочинців.

набули подальшого розвитку:

– твердження про те, що систему детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця слід розглядати у взаємозв'язку соціальних та психологічних факторів. Аргументи, що саме поєднання соціальних та психологічних детермінант, які взаємопов'язані та взаємообумовлюють одна одну, чинять вирішальний вплив на формування у неповнолітнього злочинної мотивації та схильності до вчинення злочинів;

– твердження про те, що соціалізація триває протягом усього життя індивіда, характеризуючись динамікою зміни соціальних статусів, зв'язків, системи цінностей, появою соціальних новоутворень;

– рекомендації щодо удосконалення заходів профілактики деяких соціальних аномалій в середовищі неповнолітніх;

– твердження про те, що з метою приведення профілактичної діяльності щодо злочинності неповнолітніх у законодавчу узгодженість є необхідним прийняття Закону, який би регулював питання запобігання дитячій бездоглядності та правопорушень неповнолітніх;

– пропозиції щодо підвищення ефективності організації діяльності суб'єктів, покликаних здійснювати профілактику злочинної поведінки неповнолітніх, а саме :

- створити мережу консультативних дитячих центрів, куди діти-жертви, насамперед, сімейного насильства зможуть звернутися за допомогою і підтримкою;
- створити систему правової освіти і виховання молоді, яка б відповідала вимогам сучасності. У зв'язку з чим, у всіх школах ввести єдиний протягом усього навчання курс «Основ правових знань», за допомогою якого змогли б учні отримати систематизовані і необхідні для життєдіяльності правові знання;
- організовувати нові і розвивати вже наявні регіональні служби неповнолітніх та молоді, державно-громадські молодіжні біржі, здатні надавати неповнолітнім допомогу щодо працевлаштування, професійної переорієнтації, підготовки та перепідготовки;
- встановити державний контроль за дотриманням і розвитком квоти робочих місць для підлітків на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності та організаційно-правових форм, в поєднанні з їх пільговим оподаткуванням.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки й рекомендації можуть бути використані:

у сфері науково-дослідної діяльності – для подальшої розробки теоретичних питань дослідження злочинності неповнолітніх та протидії їй органами внутрішніх справ;

у правотворчості – при подальшому вдосконаленні кримінологічних досліджень у сфері попередження злочинності неповнолітніх;

у практичній діяльності – для оптимізації діяльності працівників органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів з попередження злочинності неповнолітніх;

- у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників з кримінології, а також навчальних посібників із спецкурсу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною закінченою науковою працею, де сформульовано положення, узагальнення та висновки, рекомендації і пропозиції, обґрунтовані дисертантом на підставі особистих

досліджень проблем, пов'язаних з впливом соціально-психологічних детермінант на формування особистості неповнолітнього злочинця, опрацювання та аналізу відповідного законодавства, науково-правових джерел, емпіричного матеріалу.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були апробовані на 6 наукових конференціях.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 5 наукових статтях, опублікованих у наукових виданнях, включених до переліку фахових видань ДАК України, в тому числі – 1 наукова стаття, опублікована у міжнародному виданні.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ

1.1 Стан дослідження проблем особистості неповнолітнього злочинця в юридичній літературі

Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх у всі часи привертали до себе підвищений інтерес з боку державних і громадських діячів, політичних інститутів у всіх цивілізованих країнах світу. Значний інтерес до них проявляють і науковці. До теперішнього часу зусиллями вчених досить глибоко розкрито причини та особливості злочинності неповнолітніх, подано докладну кримінологічну характеристику неповнолітніх правопорушників та їх типологію, показано роль і значення соціального середовища і сім'ї у формуванні особистості неповнолітнього злочинця. Чимало уваги приділяється в науковій (юридичній) літературі окремим видам злочинності неповнолітніх: рецидивній, корисливій, насильницькій, корисливо-насильницькій, груповій та іншим. У різні роки проводилися дослідження проблем боротьби з організованою злочинністю неповнолітніх, попередження злочинів неповнолітніх з аномаліями психіки і затримкою в розумовому розвитку.

Незважаючи на пильну увагу до досліджуваних проблем вчених і практиків, інтерес до них не знижується. Злочинність неповнолітніх як соціальна проблема продовжує залишатися в центрі уваги вчених. Це пояснюється особливостями підліткової злочинності, постійною зміною соціальних умов і законодавства, а також гуманними міркуваннями, необхідністю захистити молоде покоління від залучення до протиправної діяльності.

У кримінології злочинність неповнолітніх виділяється у самостійний вид злочинності. Це зумовлено особливостями мотивації злочинів, що вчиняються неповнолітніми, які є наслідком специфіки їх виховання і життєдіяльності (відносно обмежений період формування особистості, швидка зміна соціального становища, кола і змісту соціальних функцій, обмежена дієздатність тощо),

особливостями особистісних і соціально-групових, психологічних та інших характеристик. Звідси і специфіка рівня, структури та динаміки злочинності неповнолітніх, її причин та умов, їх висока злочинна активність. Діяльність щодо запобігання кримінальним правопорушенням серед неповнолітніх є одним із найважливіших завдань як для державних органів, так і для суспільства загалом, адже від її ефективності багато в чому залежить стан і тенденції злочинності у майбутньому.

Небезпека високого рівня злочинності неповнолітніх полягає у тому, що особи, які вчинили злочин у підлітковому віці, у подальшому становлять „резерв” для повнолітньої злочинності, особливо організованої. Тому своєчасне виявлення та вжиття запобіжних заходів до неповнолітніх правопорушників у багатьох випадках створює передумови для недопущення формування у цих осіб стійкої спрямованості на вчинення у подальшому будь-яких злочинів.

Ще однією з причин такого виділення є передбачення у розділі XV Загальної частини Кримінального кодексу України особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх. У ст. 22 КК України визначено вікові критерії виділення неповнолітніх в окрему демографічну групу злочинців.

Викладене вище зумовлює необхідність всебічного аналізу злочинності неповнолітніх, як відносно самостійного соціального феномену, з метою розробки ефективних заходів запобігання цьому негативному явищу.

Дослідженню злочинності неповнолітніх приділяли увагу такі вчені, як: Г. Аванесов, Ю. Антонян, М. Бабаєв, Т. Барило, І. Богатирьов, М. Ветров, В. Глушков, В. Голіна, В. Грищук, І. Даньшин, О. Джужа, А. Долгова, В. Ємельянов, В. Єрмаков, А. Закалюк, К. Ігошев, І. Карпець, О. Костенко, В. Кудрявцев, Н. Кузнєцова, В. Лановенко, Ф. Лопушанський, Г. Міньковський, В. Панкратов, М. Панов, А. Примаченок, О. Сахаров, І. Топольскова, І. Туркевич, Н. Юзікова, С. Яценко та ін. Ці роботи передусім були присвячені таким питанням, як поняття злочинності неповнолітніх, її кримінологічна характеристика, запобігання та детермінанти.

Дослідження проблем, пов'язаних зі злочинністю неповнолітніх, здійснювалось науковцями з різних точок зору. Зокрема, до праць, присвячених дослідженню питань мотивації злочинної поведінки неповнолітніх, належать роботи А. Закалюка, А. Міллера, К. Ігошева тощо. Проблемам запобігання злочинності неповнолітніх присвятили свої праці такі науковці, як: П. Михайленко, Г. Аванесов, А. Жалінски, О. Джужа та інші. В. Шакур, В. Кудрявцев, А. Зелінський висвітлювали питання впливу мікросередовища на формування у неповнолітніх злочинної мотивації.

Проте, на сьогодні, не зважаючи на чималу кількість наукових праць, присвячених означеній проблематиці, існує необхідність розробки нових заходів, спрямованих на зниження частки злочинності неповнолітніх у структурі загальної злочинності, прийняття відповідних законів, спрямованих на вдосконалення діяльності спеціальних органів, пошук якісно нових методів попередження такого виду злочинів.

Протягом багатьох років наукові розробки учених різних напрямів (психологів, педагогів, криміналістів, соціологів) були присвячені дослідженню питань щодо детермінант злочинної поведінки підлітків, негативних факторів, що впливають на вибір ними кримінальної поведінки, однак, статистичні дані свідчать про те, що негативні тенденції злочинності неповнолітніх продовжують зростати. Таким чином, можна констатувати, що наукового осмислення та розробки потребують чимало питань, нерозривно пов'язаних з питаннями формування особи неповнолітнього злочинця, впливу на цей процес соціальних та психологічних чинників, а також, з урахуванням зазначених факторів, розробка дієвих заходів запобігання злочинності неповнолітніх.

Розглянемо деякі питання, які потребують уточнення. Передусім необхідно з'ясувати зміст, який вкладається у поняття «злочинність неповнолітніх». До неповнолітніх належать особи від народження і до настання 18 років. Щодо віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, то, як відомо, у ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України зазначається, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. У частині 2

цієї ж статті встановлюється занижений вік кримінальної відповідальності (14 років) за вчинення злочинів, вичерпний перелік яких міститься у частині 2 ст. 22. Можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності з 16 або з 14 років пов'язується зі здатністю особи усвідомлювати суспільну небезпечність вчиненого діяння. Але такий стан речей призводить до того, що поза увагою залишаються діяння, вчинені особами, які не досягли встановленого законодавством віку. Тобто, дані статистики, щодо кількості злочинів, вчинених неповнолітніми, є неповними і не відображають об'єктивної дійсності.

Як зазначає А. Закалюк, поняття «злочинність неповнолітніх» має фактичне та офіційне значення. Фактичне дає уявлення про всю кількість суспільно небезпечних діянь, передбачених Кримінальним кодексом, вчинених особами, що не досягли віку повноліття. Офіційне відображає кількість злочинів, вчинених особами, що досягли 18 - річного віку і стосовно яких була порушена кримінальна справа. Тобто, такі злочини входять до статистичного показника [73, с. 123]. Проте, як ми уже зазначали, з точки зору кримінології до уваги слід брати не лише ті злочини, які вчинені особами, що є суб'єктом злочину відповідно до кримінального законодавства, але й ті, що вчинені до досягнення віку кримінальної відповідальності. Адже формування особи злочинця може відбуватися задовго до досягнення нею (особою) віку кримінальної відповідальності.

Д. Шестаков в кримінологічному аспекті пропонує розуміти під злочином, вчиненим неповнолітнім, будь-яке винне діяння, що являє собою значну небезпеку для суспільства, незалежно від того, чи визнається це діяння злочином відповідно до закону [185, с. 14].

Г. Хохряков зазначає, що злочинність неповнолітніх включає в себе потрійний стан кримінальної культури: її минуле, сьогоденне та майбутнє [178, с. 105]. Таким чином, **під злочинністю неповнолітніх** традиційно розуміють сукупність злочинних дій, вчинених особами у віці 14-18 років за певний проміжок часу на певній території, якій притаманні властивості системи та структурні характеристики.

Стан злочинності неповнолітніх традиційно характеризується кількістю злочинів, учинених як ними безпосередньо, так і за їх участю. За даними Державної служби статистики України в 2008 році неповнолітніми та за їх участю вчинено 15707 злочинів, в 2009 році – 15354, в 2010 році – 17342, в 2011 році – 17846 злочинів, у 2012 році – 14238, у 2013 році – 8781, у 2014 році - 7467 [52].

Але наведені цифри не повною мірою відображають стан злочинності неповнолітніх. Злочини, що вчиняються неповнолітніми у співучасті з дорослими (повнолітніми) злочинцями, не завжди зараховують до злочинності неповнолітніх, а також не слід забувати про частку латентних злочинів.

При вивченні проблем, пов'язаних із злочинністю неповнолітніх, уваги потребує значне коло питань. До них належать: показники злочинності неповнолітніх, зокрема тенденції її динаміки, частка злочинності неповнолітніх у структурі загальної злочинності, фактори, які впливають на процес формування злочинної мотивації, ступінь їх сугестивності, способи втягнення у злочинну діяльність, а також вдосконалення діяльності органів державної влади та громадських організацій щодо запобігання злочинності неповнолітніх [148 с. 91 – 93].

Як зазначає В. Мельничок, процес формування неповнолітніх як об'єктів суспільних відносин і до становлення їх як суб'єктів таких відносин є складним та багатограним. У результаті цього процесу людина набуває самосвідомості, формується як соціально орієнтований член суспільства. Соціалізація в свою чергу відбувається під впливом різноманітних факторів соціального середовища відповідно до функціонування певних соціально-психологічних механізмів засвоєння інформації. Критерієм соціалізації є вік, а вік за своєю суттю є поняттям суспільно-історичним. Оскільки процес формування особи з самого початку є соціальним, зрозуміло, що він залежить від бажання та можливостей суспільства створити цього суб'єкта. Для того щоб певною мірою контролювати, а також впливати на процес формування особи, необхідно чітко уявити собі основні інститути соціалізації, їх можливості та тенденції розвитку за сучасних умов.

Як стверджує В. Мельничок, і ми цілком погоджуємося, за останні роки відбулися суттєві зміни в психофізичному та соціальному розвитку неповнолітніх, що в свою чергу вплинуло на мотивацію їх поведінки, зокрема і злочинної. Якщо в минулому столітті злочини проти власності вчинялися, в домінуючій більшості випадків, з мотивів солідарності з друзями, бажанням самоствердження, то на сьогодні домінуючою є корислива мотивація [118, с. 166].

Суттєвою ознакою злочинності молоді, на думку Л. Раєцької, є те, що вона набуває в Україні дедалі більш організованого, групового характеру. Частка корисливих злочинів із застосуванням насильства, скоєних у групі, становить від 50 до 80 %. Найбільш розповсюдженими є злочини, які мають корисливо-насильницьку спрямованість. Це – розбій, грабїж, шахрайство, вимагання, вбивство з корисливих мотивів. Кримінальні молодіжні угруповання різних ступенів організованості виявлені у всіх великих обласних центрах країни. Вони утворюються за місцем навчання чи проживання молоді та мають здебільшого м'який характер. Групи, до яких належали тільки неповнолітні, становлять 65,2 %; групи, в злочинах яких брав участь дорослий (дорослі), – 25,8%; групи дорослих, в діяльності яких брав участь неповнолітній (неповнолітні), – 9,0% [144].

Як зазначає В. Мельничок, для насильницької злочинності неповнолітніх останнім часом характерними є елементи жорстокості, знущання над жертвою, використання вогнепальної та холодної зброї, психотропних та сильнодіючих речовин [118, с.166].

Неповнолітні злочинці, на думку автора, це переважно особи з антисоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисоціальної поведінки. Однією з особливостей підліткової злочинності є її психологічний механізм наслідування дорослих, що широко «рекламується» останніми, зокрема через засоби масової інформації з журналістським та художнім оформленням, з використанням соціальних психологічних прийомів впливу [118, с. 166].

Говорячи про потреби як про першопричини поведінки людини, автор зазначає, що в основі конкретних дій індивіда може лежати не лише одна потреба, а й їхня сукупність. Детермінація конкретної поведінки декількома потребами відбувається тоді, коли потреби, що є у людини, зіставляються одна з одною в даній ситуації, коли, здійснюючи який-небудь вчинок, людина може задовольнити відразу ж декілька своїх потреб одночасно. У такому випадку наявність декількох зіставлених усвідомлених потреб у індивіда тільки укріплює його рішучість зробити якісь конкретні дії.

Отже, в основі довільної активності людини лежать усвідомлені потреби, що визначають загальну мету у вигляді матеріального об'єкта або рівня виконання чи результату, досягнення якого прагне людина, і спонукають її діяти для досягнення цієї мети [118, с. 167]. Таким чином, одним із важливих елементів злочинності неповнолітніх та особи неповнолітнього злочинця є дослідження мотивів їх діяльності.

Мотиви, що дають змогу вибрати між різними варіантами дії, виникають на основі поглядів, що склалися у людини, на світ, уявлень про добро і зло і т.д., іншими словами, на основі її внутрішніх настанов, системи її ціннісних орієнтацій. Вони формуються у людини в процесі становлення особи і характеризуються відносною стійкістю в часі, перебуваючи в потенційному стані [118 с. 167].

Стійкі мотиви, що детермінують антисоціальну поведінку особи, як зазначає В. Мельничок, здебільшого, антисоціальні за своєю суттю, оскільки людина усвідомлює, що обирає тип поведінки, що не схвалюється суспільством. Підставами для надання властивостей антисоціальності стійким психічним утворенням, які спонукають індивіда обирати антисоціальний шлях задоволення своїх потреб, можуть бути дві умови. По-перше, суспільство має визнавати таку поведінку антисоціальною шляхом закріплення цього в нормах моралі й інших соціальних нормах, або неправомірною – шляхом вказівки про це в законі. І, по-друге, сама людина має усвідомлювати, що обраний нею тип поведінки є антисоціальним. Якби не були зовнішні обставини скоєння злочину, особа переступає заборонену межу, обирає неправомірний тип поведінки, насамперед,

тому, що її ціннісні орієнтації дозволяють їй це зробити. Закон не допускає скоєння злочину в будь-яких випадках. Кожна людина в складній життєвій ситуації або ситуації, сприятливій для здійснення правопорушення, неминуче стане перед вибором засобів задоволення своїх потреб. І якщо перевагу буде надано злочинному способу виходу з даної ситуації, то психічні утворення, що стали причиною вибору неправомірного шляху задоволення потреби, за своєю суттю будуть антисоціальні, звичайно, за наявності розглянутих вище умов [118 с.168].

Пірожков В. виділяє такі дефекти особи злочинця:

- дефекти індивідуальної правосвідомості; соціально-правова дезінформованість; правовий нігілізм; соціально-правовий цинізм; соціально-правове безкультур'я;

- патологія сфери потреб особи;

- дефекти в особистісних настановах;

- дефекти психічного розвитку [142, с. 234].

На думку В. Мельничок, вартою уваги видається класифікація особистостей, запропонована психологом О. Лазурським. При визначенні типів він виходив з: 1) природних психологічних можливостей; 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності. Причому відповідно до цих ознак учений визначив три рівні особистостей: нижчий, середній і вищий. На кожному рівні виділяються так звані чисті типи, змішані і спотворені.

Поведінка людини в конкретній ситуації, зазначає автор, мотивується не будь-якими або всіма можливими мотивами, а тим, найсильнішим мотивом в їх ієрархії, який за даних умов найбільше пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану. Такий мотив активізується, стає дієвим. При цьому одночасно можуть активізуватися й інші мотиви, підпорядковані йому, або ті, що перебувають з ним у конфлікті.

Під мотивацією слід розуміти спонуку до дії певним мотивом. Від мотивації залежить, як і в якому напрямі будуть використані різні функціональні здібності.

Мотивація пояснює цілеспрямованість поведінки, яку можна спостерігати, коли одна і та сама людина намагається досягти одну і ту саму мету абсолютно різними способами. У разі, коли безпосередня спроба досягнення мети натрапляє на перешкоду, обирається інший шлях [118, с. 169].

Таким чином, зазначає В.Мельничок, суть мотивації полягає у виборі між різними можливостями. Почуття не можуть виступати як мотив, так як почуття є однією з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності. На відміну від ситуативних емоцій, що відображають суб'єктивне значення предметів у конкретних умовах, що склалися, почуттям притаманна відносна стійкість, і вони є суб'єктивною формою існування потреб. Почуття є лише певною формою існування мотивів і не спонукають самі по собі до дій [118, с. 170]. Враховуючи різницю у потребах, у шляхах і засобах їх задоволення та у особливостях психіки, різняться і причини вибору неповнолітніми протиправної поведінки.

Родинне виховання займає важливе місце у процесі формування особистості неповнолітнього злочинця. Саме в цьому осередку суспільства закладаються ціннісні орієнтації та потреби підлітка.

Досить часто, як на один із факторів негативного впливу на формування особистості, вказують неблагополучні сім'ї. Зрозуміло, що атмосфера, яка панує в родині, де зловживають алкоголем, наркотичними речовинами та ведуть антигромадський спосіб життя, має місце жорстоке поводження з дітьми, відбуваються конфлікти та факти насильства, не можуть не позначитись негативно на розвитку неповнолітніх.

Ще одним фактором, що негативно впливає на процес становлення особистості, є неповні сім'ї, адже у таких родині діти не отримують ані належного виховання, ані піклування, досить часто це призводить до бездоглядності та безпритульності. Але, зазначимо, що це не аксіома. Як стверджує Раєцька Л., до 40 % неповнолітніх злочинців вийшли з неповних сімей, до 5 % взагалі не мають батьків [145, с. 15].

Своєрідну роль у формуванні негативних спрямованостей поведінки неповнолітніх відіграють загальноосвітні та професійні заклади освіти. Атмосфера, яка панує у таких закладах, призводить до відчуження та втрати інтересу до них.

Отже, проблема формування особи неповнолітнього злочинця складна та багатогранна. Для її вирішення необхідним є залучення фахівців різних галузей знань: психології, педагогіки, соціології, кримінології тощо. Ця проблема за усіх часів привертала увагу науковців, проте чимало питань залишилося не з'ясованими. Для організації превентивної діяльності щодо злочинності цієї категорії осіб необхідним є, насамперед, з'ясування причин формування у неповнолітніх кримінальної мотивації, схильностей до вчинення злочинів. Таким чином буде можливим здійснення заходів ранньої профілактики та зменшення кількості злочинів неповнолітніх.

1.2 Поняття, ознаки, структура особистості неповнолітнього злочинця

Соціально-економічна ситуація в Україні, криза традиційних інститутів соціалізації молоді, порушення зв'язку поколінь, відчуження від культури, ціннісних орієнтацій у всіх сферах життя, відсутність єдиного підходу до розв'язання проблем, пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітніх та формуванням особистості неповнолітнього злочинця, доводять, що на сьогодні виникла потреба не тільки вирішувати окремі питання неповнолітніх, а й виділити цю проблему у самостійний, пріоритетний напрям у діяльності держави та суспільства.

Особливості злочинів, що вчиняються неповнолітніми, зумовлені специфікою правового та фактичного становища їх як вікової групи населення, що найбільш гостро відчуває формуючий вплив негативних факторів соціального середовища; віковими особливостями розвитку; специфікою детермінант злочинності, а також особистісних якостей цієї вікової групи.

Сутність дослідження проблем злочинності неповнолітніх, у зв'язку з ускладненням криміногенної ситуації, полягає не тільки у розгляді її як

соціального явища, але і у необхідності правильної організації запобіжної діяльності з боку держави та суспільства.

Усі аспекти вирішення проблеми злочинності неповнолітніх досягнути однією роботою неможливо. Тому, дослідивши причини злочинності неповнолітніх, проблеми формування особистості неповнолітнього злочинця ми ставимо своїм завданням дати власну оцінку цим категоріям та з врахуванням отриманих даних визначити основні напрями попередження злочинності неповнолітніх.

Для більш повного аналізу досліджуваної проблеми передусім необхідно визначитись з розумінням таких категорій, як неповнолітній, особа злочинця, особистість злочинця, детермінанти злочинності.

При дослідженні проблем, пов'язаних із злочинністю неповнолітніх, слід враховувати дані різних наук: кримінології, психології, педагогіки, філософії.

Насамперед розглянемо поняття «неповнолітній» та «дитина». Поняття «неповноліття», як соціально-правова категорія, є частиною поняття дитинство. Конвенція ООН про права дитини закріплює, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [197].

У Законі України «Про охорону дитинства» також зазначається, що дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [194]. Водночас, у деяких статтях цього Закону (зокрема, ст.ст. 24, 33, 34) використовується термін «неповнолітній», але зміст цього поняття не визначено.

У ст. 6 Сімейного кодексу України зазначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (ч.1 ст. 6), а у ч. 2 ст. 6 вказано, що дитина, що не досягла 14 років, вважається малолітньою, а дитина у віці від 14 до 18 років (ч. 2 ст. 6) вважається неповнолітньою [193].

У цивільному праві суб'єктом цивільних правовідносин є «фізична особа». Для визначення цивільної дієздатності використовують поняття «фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття)», така особа, згідно із Цивільним

кодексом, має повну цивільну дієздатність. Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа) [195].

У Кримінальному процесуальному кодексі України, а саме у п.12 ч.1 ст.3 уживається поняття неповнолітньої особи в такому значенні: «неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина у віці від 14 до 18 років». А малолітньою є особа – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років [196].

Щодо уживання терміна «малолітній» у Кримінальному кодексі України, то він використовується лише для позначення потерпілого від злочину, і зміст цього поняття не розкривається.

Таким чином, проаналізувавши нормативну регламентацію поняття «неповнолітній», можемо дійти висновку, що неповнолітньою слід вважати особу (дитина) у віці від 14 до 18 років.

Дослідження поняття «дитина» та «неповнолітній» нерозривно пов'язано з поняттям «вік». Як зазначає Бочелюк В., термін «вік» позначає у психології тимчасові характеристики індивідуального розвитку людини; психологічний вік позначає особливий щабель онтогенетичного розвитку, який залежить від закономірностей формування організму, умов життя, навчання і виховання. Як наголошує автор, першу спробу всебічного аналізу поняття психологічного віку здійснив Л. Виготський, який вважав, що соціальна ситуація розвитку, яка відображає місце дитини в системі суспільних відносин, діяльність дитини, новоутворення в сфері свідомості та особистості є ключовими характеристиками психологічного віку [32, с. 67–78].

Ще одним поняттям у віковій психології є поняття вікових криз, тобто своєрідні, тривалістю до року періоди, які характеризуються різкими змінами у психіці.

В. Бочелюк зазначає, що вікові кризи можуть виникати при переході людини від однієї вікової категорії до іншої й пов'язані із системними якісними змінами в сфері її соціальних відносин, діяльності та свідомості. У дитячому віці, на думку автора, виділяють «кризу першого року життя», «кризу трьох років», «кризу 6 – 7 років» та «підліткову кризу» (10 – 11 років). Ці хронологічні межі криз умовні,

через розходження індивідуальних, соціокультурних та інших параметрів. Форма, тривалість і гострота протікання криз може відрізнятись залежно від індивідуально-типологічних особливостей, соціальних і мікросоціальних умов, особливостей виховання в родині тощо. Процеси переходу на новий віковий щабель пов'язані з вирішенням нерідко досить гострих протиріч. Негативізм, упертість, примхливість, стан підвищеної конфліктності та інші властиві віковим кризам негативні поведінкові прояви загострюються у випадку ігнорування нових потреб дитини в сфері спілкування та діяльності й, навпаки, зм'якшуються при правильному вихованні.

На думку В. Бочелюка, кожний віковий період характеризується специфічними життєвими завданнями, від своєчасного вирішення яких залежить як особистісний розвиток у цілому, так і успішність переходу на наступний віковий етап (наприклад, вибір професії та професійна підготовка, створення родини і т. ін.). Нерівномірність темпу фізичного (фізіологічного), психічного та соціального розвитку призводить до нерідких розбіжностей у ступені фізичної, психологічної або соціальної зрілості індивіда, обумовлюючи явища акселерації, психофізичного та особистісного інфантилізму, затримки психічного розвитку тощо. Як пише автор, важливо розрізняти процеси вікового (онтогенетичного) і функціонального розвитку (у рамках окремих психічних процесів). Для останнього характерні відносно часті, парціальні зміни, нагромадження яких, однак, і створює передумови для якісних вікових зрушень у дитячій свідомості та особистості. У ряді вікових концепцій вік розглядається як сукупність різнорідних явищ росту, загальносоматичного, статевого та психічного дозрівання, зрілості та старіння, пов'язаних з багатьма складними явищами суспільно-економічного розвитку людини в конкретних історичних умовах [32, с. 245].

У психологічній науці, зазначає Бочелюк В., вік поділяють на такі періоди: дитинство (від народження до 6 років); молодший шкільний вік (6 – 10 років); підлітковий вік (10 – 15 років); юність: перший період (старший шкільний вік 15 – 17 років), другий період (17 – 21 рік); зрілий вік: перший період (21 – 35 років), другий період (35 – 60 років); похилий вік (60 – 75 років); старечий вік (75 – 90

років); довгожителі (90 років і більше). У психології приймаються різні за принципами побудови концепції вікової періодизації. На сьогодні вказує автор, у психології виділяють два основних етапи формування особистості. По-перше, підлітковий вік – період розвитку дітей від 11 – 12 до 15 років. По-друге, ранній (або молодший) юнацький вік – приблизно від 15 до 18 років [32, с. 267.]

У віці від 11- 12 до 15 років відбувається процес формування особистості, збагачення її моральних та інтелектуальних якостей, глибокої зміни психічної діяльності, удосконалення та перебудови організму. Цей період розвитку, як зазначає Бочелюк В., часто визначають як перехідний. Це пов'язано з тим, що підліток перебуває в стані переходу від дитинства до дорослості, від незрілості до зрілості. Тому в його поведінці виявляється суперечливість і нестійкість, різкі коливання від наївно дитячих вчинків до серйозно мотивованих дій. Підліток, як правило, позбавлений послідовної і твердої лінії поведінки. Внутрішні протиріччя, гостра сприйнятливність і уразливість підлітка, поверховість самосвідомості та самооцінки, відсутність стійких інтересів визначають його особливу схильність до впливу певних умов. Не вироблена ще здатність досить критично, вибірково оцінювати інформацію призводить до того, що різні, іноді випадкові обставини, можуть накладати глибокий відбиток на внутрішній світ і поведінку підлітка [32, с. 245].

Таким чином, дослідження вікових особливостей формування особистості є однією з найважливіших умов вирішення проблем, пов'язаних із злочинністю неповнолітніх, зокрема і формуванням особистості неповнолітнього злочинця.

Наступні категорії, які потребують однозначного трактування, це «особа злочинця» та «особистість злочинця».

Особа людини-злочинця є об'єктом дослідження не тільки кримінології, а й у контексті її проблем і біології, психології, медицини, соціології та інших наук. Оскільки загалом кримінологія – комплексна наука, то і проблеми, що нею розглядаються, також вирішуються на шляху інтеграції знань з тих галузей, що прямо чи посередньо пов'язані з вивченням людини як особистості. Кримінологічне визначення особи злочинця тісно пов'язане із загально-

філософським поняттям особистості. У філософії особистість – людина, індивід у аспекті його соціальних якостей, який формується в процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин [40, с. 250].

Визначаючи поняття «особа», насамперед ми повинні відмітити, що з етимологічної точки зору цим поняттям першопочатково охоплюється «людина» [40, с. 258]. Водночас сучасне тлумачення цього поняття носить вже певну полісемантичність і включає в розуміння «особи» як поняття окремої людини, індивіда, індивідууму, людини, що посідає певне, переважно високе, становище у суспільстві, у колективі і т. ін., так і поняття людської індивідуальності, особистості; людини як втілення індивідуального начала в суспільстві [130, с. 149]. Тісно із поняттям «особи» пов'язане також і поняття «особистість», під яким розуміють конкретну людину з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.; індивідуальність, особу [130, с. 150], зокрема і самостійно відокремлену істоту. Як видно із зазначеного етимологічного тлумачення, зв'язок між даними поняттями є настільки тісний, що інколи дає підстави вважати ці поняття як синонімічні. Однак ми не можемо стверджувати про їх тотожність, оскільки вони суттєво різняться за змістом та обсягом. Але обидва вказаних поняття нерозривно пов'язані із таким фундаментальним поняттям, як «людина». Саме поняття «людина» є загальним, спільним та об'єднуючим для обох із вказаних категорій.

Як зазначається у науковій літературі, під поняттям людина слід розуміти загальнородові риси, що відрізняють людину від інших живих істот. Тобто, йдеться про представника людського роду.

Автори підручника "Філософія" Є. Причепій, А. Черній, Л. Чекаль зазначають, що індивід, на відміну від поняття людина з усіма її людськими якостями, це окремий представник людського роду, окремо взята людина.

Як наголошують Є. Причепій, А. Черній, Л. Чекаль, особа це людський індивід, узятий в аспекті його соціальних якостей (погляди, цінності, інтереси, моральні переконання тощо), тобто це людина, що пройшла процес соціалізації.

Індивідуальність, на думку авторів, є неповторним, самобутнім способом буття конкретної особи як суб'єкта самостійної діяльності.

Індивідуальність є неодмінною і найважливішою ознакою особистості, виражає власний світ індивіда, його особливий життєвий шлях. Індивідуальність знаходить свій прояв в рисах темпераменту, характеру, у специфіці інтересів, якостей інтелекту, потреб і здібностей індивіда. Людина стає індивідуальністю, коли її особистість збагачується одиничними та особливими, неповторними властивостями. Тобто особистість – це індивід зі своїми, притаманними лише йому неповторними ознаками, рисами, властивостями, які набуваються в процесі соціалізації, тобто входження в суспільство.

Слід відзначити, що вчені неоднозначно трактують і поняття особи злочинця, вкладаючи у нього різноманітну суть. Ми розглянули всі наведені в науковій літературі визначення цього поняття і на основі їх аналізу виділили декілька.

Дехто з науковців визначає особу злочинця як абстрактне поняття, що не має аналога в реальній дійсності і являє собою наукове узагальнення всіх негативних якостей, які можуть зумовити будь-який злочин. Ця позиція має наукову цінність, оскільки пропонує враховувати реальні криміногенні якості, узагальнюючи як саме можна виявити визначені особливості, властиві особам, які порушили закон. Представники ще однієї групи пропонують оцінювати особу злочинця за сукупністю кримінологічно значущих якостей людини, що зумовили вчинення нею злочину, тобто визначених якостей особи, які є передумовами здійснення протиправних дій.

Два останні наукові підходи дають змогу: виявляти групи особистих якостей, які є складовими механізму злочинної поведінки; встановлювати негативні якості людини, що зумовлюють вчинення нею злочину, і на їх основі з'ясувати причини і умови утворення негативних якостей особи та їх стійкість; вивчаючи і аналізуючи якості особи, що спонукають до злочину, прогнозувати ймовірність вчинення цією людиною злочинів у майбутньому; з урахуванням прогнозу, знаючи негативні якості індивіда, впливати на його виправлення, застосовуючи при цьому профілактичні заходи.

Ознаками, які входять до складу поняття особи злочинця, є сукупність психофізіологічних особливостей, соціальних зав'язків, етичних особливостей, правових, у тому числі кримінологічних, аспектів, які відображають суть людини. Слід погодитися з Ю. Антоняном, який вважає, що вивчення осіб, які вчиняють злочини, повинно здійснюватися тільки на міждисциплінарному рівні, оскільки вузькоспеціальний підхід породжує однобічність і веде до обмежених висновків. Міждисциплінарне пізнання особи злочинця, яке охоплює емпіричне і теоретичне дослідження, повинно спрямовуватися на з'ясування закономірностей розвитку особи як суспільного явища реально існуючого процесу. Пізнання людини повинно використовувати все те, що є в наявності сучасної науки про людину, і все те, що може бути використано для всебічного її вивчення. Тільки такий науковий підхід дасть змогу вивчати проблеми особи злочинця, які постійно змінюються і розвиваються [13, с. 34].

Психологічні ознаки – одні з найважливіших чинників, що впливають на вчинення індивідом суспільно небезпечних дій, бо вибір способу здійснюється з урахуванням психологічних особливостей і психічної специфіки злочинця. Це проявляється в рисах характеру, вольових та емоційних якостях, ціннісно-нормативній характеристиці свідомості, мотиваційній сфері злочинної поведінки, стану злочинця в момент вчинення злочину та механізмі наступних злочинних дій. Іншими словами, прогнозування базується на минулій поведінці та на особі індивіда [89, с. 67].

Так, А. Долгова зазначає, що поняття «злочинець» варто використовувати тільки як формальне, тобто таке, що відбиває не наявність у людини якихось особливих кримінальних характеристик, а той факт, що людина вчинила злочин, і що поняття «злочинець» слід відрізняти від поняття «злочинна людина», тобто людина – природжений злочинець. Підкреслюючи, що в будь-якій людині існує нерозривна єдність двох сторін її істоти – соціальної і біологічної, науковець вважає, що при вживанні поняття «особистість злочинця» варто мати на увазі саме «соціальне обличчя» людини, яка скоїла злочин, і нічого більше [60, с. 77].

Проблемам особистості злочинця присвячено дуже багато праць радянських кримінологів. Нею цікавилися С. Абельцев, Ю. Антонян, Ю. Блувштейн, М. Валуйська, І. Даньшин, Б. Сідоров. У той час робився акцент на соціальній обумовленості злочинної поведінки особистості, хоча здійснювались спроби підійти до цього питання з іншого боку.

В. Романов підкреслює, що поняття «особистість злочинця» є багатограним, з яскраво вираженим міждисциплінарним характером, оскільки вивчається не тільки психологами, а й юристами, зайнятими розробкою питань, що стосуються кримінального права і процесу, кримінології і криміналістики. Вчений також підкреслює, що фахівці в галузі юридичної психології вивчають ширший спектр характеристики особистості злочинця, ніж це прийнято (комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових, соціально-психологічних ознак, що прямо чи опосередковано пов'язані зі злочинним діянням), а саме: звертається увага не тільки на його моральні якості, знання, навички, звички, форми психічного відображення, темперамент, а й на фізичну сутність особи як людського індивіда, його вік, психічну здатність до ставлення, деякі функціонально-рольові ознаки, наприклад, посадове становище, особливі обов'язки чи особливе ставлення до потерпілого, а також дається психологічна характеристика особистості злочинця у всьому складному комплексі інтелектуальних, емоційно-вольових та інших її якостей [150, с. 65].

Про особистість злочинця можна говорити лише в тому випадку, якщо людиною скоєно злочин, тобто вона стає суб'єктом злочину в сенсі кримінального закону, коли причиною злочину виступають соціально-значущі негативні властивості особистості (суспільна небезпека) у певній життєвій ситуації. Зрозуміло, що риси особистості злочинця, які проявилися при вчиненні злочинного діяння, формуються до цього. Зовні це проявляється у дисциплінарних, адміністративних правопорушеннях, аморальних вчинках.

Питання прояву особистості злочинця у момент вчинення злочину висвітлюють й інші науковці. Вони під особистістю злочинця розуміють сукупність соціальних властивостей, зв'язків і відносин, що характеризують

особу, яка порушує кримінальний закон. При цьому зауважують, що негативні соціальні якості утворюють особистість злочинця лише тоді й остільки, коли й оскільки ці якості проявилися у факті злочину. Тому цілком слушним видається висновок про те, що які б негативні риси і властивості не були притаманні людині, вважати її особистістю злочинця до вчинення злочину не можна [19, с. 89].

Загалом, як вважає дехто з науковців, виділяється декілька підходів до визначення поняття "особистість злочинця". Перший констатує, що особистість злочинця – це особистість людини, яка вчинила суспільне діяння, заборонене законом; прихильники другого відзначають, що "особистість злочинця" – це найбільш широке поняття, що виражає "сутність особи, складний комплекс ознак, що характеризують її властивості, зв'язки, відносини, її моральний і духовний світ, взятий у розвитку і взаємодії із соціальними й індивідуальними життєвими умовами"; третій підхід заснований на тезі про якісну відмінність особистості злочинця від особистості незлочинця [91, с. 90 – 91].

Кримінологічне вчення про особистість злочинця виходить з наступних положень матеріалістичної філософської концепції людини. Особистість як цілісне утворення являє собою соціальну якість людини. Вона не набувається з моменту народження, а формується у процесі суспільних відносин, тобто є продуктом соціалізації людини. Водночас людина – продукт подвійної детермінації, оскільки її природа біосоціальна. Співвідношення природного і соціального в людині таке, що біологічне перебуває у підлеглому відношенні до соціального і виступає в ньому не безпосередньо, як в інших живих істот, а в перетвореному, «олюдненому» вигляді. Звідси випливає, що природа і сутність людини – не тотожні поняття. Якщо перше містить у собі генетичні і соціальні зв'язки людини, то друге охоплює лише істотні соціальні ознаки [91, с. 94].

Розрізняється внутрішня і зовнішня сторона (прояв) сутності особистості. Під вихідною, внутрішньою розуміються свідомість і самосвідомість, тобто здатність адекватно відбивати дійсність і адекватно розуміти своє місце в цій дійсності. До зовнішньої сторони належать соціальний статус, що містить у собі

сукупність ознак, які відображають місце людини в системі суспільних відносин (стать, вік, родинний стан, рівень освіти, приналежність до соціальної групи); це також соціальні функції, виконувані особистістю; крім того, морально-психологічні установки, що лежать в основі діяльності людини і втілюються у виконанні цивільних обов'язків, у ставленні до праці, закону, до родини, до культурних цінностей і т. д. [91, с. 94].

Соціальні функції особистості безпосередньо пов'язані з її морально-психологічними установками. Саме вони визначають спрямованість діяльності особистості, що у будь-якому випадку є способом адаптації, пристосування до довкілля. Спосіб адаптації, знову ж таки, визначається цілим спектром обставин як біологічного, так і соціального характеру. Вірніше – соціобіологічними детермінантами, що злиті воедино і визначають психологію людської поведінки.

Суб'єкт злочинної поведінки – це завжди особистість з неадекватною відповідною реакцією на запити суспільства. Однак виявилось, що саме поняття особистості злочинця, на думку багатьох науковців, не має точного наповнення. Серед них дискутується питання взагалі про доцільність використання концепції особистісних рис, та й самого поняття особистості для пояснення кримінальної поведінки. Зміст терміна «особистість» завжди залишався не зовсім зрозумілим, оскільки у повсякденному житті під особистістю мають на увазі сукупність людських якостей, завдяки яким люди відрізняються між собою. Очевидно людина має «цікаву» чи «антигромадську» особистість (чи не є нею). У цьому контексті особистість – оціночна абстракція, але її часто упредметнюють і представляють як містичний об'єкт, що існує незалежно від соціальної поведінки, емоцій, когнітивних процесів і будь-яких інших факторів. Відповідно обґрунтовується думка, що поняття «особистість» має не об'єктивну, а суб'єктивну природу, а тому психологія особистості – це дисципліна, що вивчає закономірності поведінки, які відрізняють одну людину від іншої, а також процеси і структури, що ці закономірності обумовлюють [23, с. 33].

Отже, проаналізувавши стан розробленості проблем, пов'язаних із змістом та обсягом понять «особа злочинця» та «особистість злочинця», можемо зробити

висновок, що поняття «особа злочинця» є тотожним поняттю людина, людська істота. Оскільки особистість формується у процесі суспільних відносин, тобто є продуктом соціалізації людини, а злочинність є ні чим іншим, як дефектом соціалізації, така особистість характеризується наявністю сукупності індивідуальних ознак, що характеризують її властивості, зв'язки та відносини. Для особистості злочинця характерним є наявність сукупності негативних властивостей, які можуть призвести до вчинення нею злочину. Тобто, для характеристики людини, яка вчинила злочин, на нашу думку, доцільно застосовувати саме поняття «особистість злочинця».

Дослідження будь-якого виду злочинності, неповнолітніх зокрема, не буде повним без вивчення детермінант злочинності.

Детермінація розуміється як підпорядкований об'єктивним законам природи і суспільного розвитку складний процес породження, зумовлення, взаємних трансформацій і динамічних змін явищ, процесів, подій та станів оточуючої дійсності. У процесі детермінації відбувається безперервне відтворення й оновлення різних форм життя, типів відносин, класів явищ і процесів. Кримінологічна детермінація пояснює закономірний розвиток і взаємозв'язок суспільного буття із суспільною свідомістю через відносини між людьми, різні види діяльності, в тому числі злочинної [96, с. 78].

У системі суспільних відносин криміногенні та антикриміногенні явища і процеси взаємопов'язані та співвідносяться як діалектичні протилежності. Вони одночасно впливають на суспільну свідомість, однак відображаються, сприймаються та оцінюються колективним розумом по-різному. Внаслідок цього криміногенні явища і процеси закономірно детермінують вибір протиправного шляху досягнення цілей лише певної частини людей, у першу чергу тих, котрі мають антисуспільну спрямованість свідомості [99, с. 109].

Детермінація – категорія об'єктивна. Вона поділяється на причинну і непричинну. Причинна детермінація відіграє провідну роль у поясненні утворення злочинності та її розвитку. Непричинна детермінація органічно доповнює систему багатозначних взаємозв'язків і залежностей злочинності з

іншими явищами та процесами природи і суспільства, визначає координати дії причинності, уточнює її зміст, виражає ступінь залежності. Детерміністичні зв'язки є багатоманітними за характером, ступенем складності, глибиною, формами виявлення. За формою детермінація буває динамічна (однозначна) і статистична (багатозначна або ймовірна), фізична та інформаційна, внутрішня і зовнішня. За часом дії вирізняють минулу, теперішню та майбутню детермінації. За видом зв'язків остання поділяється на понад тридцять підвидів. З-поміж усіх видів зв'язків на особливу увагу заслуговує причинність (каузальність), оскільки саме вона виступає системоутворюючою ознакою детермінації злочинності. Причинність як філософська категорія розкриває генетичний зв'язок між двома явищами: причиною і наслідком. Слід пам'ятати, що детермінація не зводиться до причинності, вона ширша від останньої за обсягом і характером зв'язків. Причинність – це лише один із різновидів детермінації, хоча і найбільш важливий для пояснення природи утворення соціальних явищ, до яких належить злочинність. Явище злочинності як система діяльностей на рівні суспільства, соціальних груп і окремих людей не виникає саме по собі. Це явище має власні підстави (першооснову), у ролі яких виступають інші події, явища, процеси, що їх породили за певних умов. Такі підстави називаються причинами, а викликані ними зміни – наслідками. Причина не лише передуює наслідку в часі, а необхідно (закономірно) породжує настання наслідку (результату) [50, с. 78 – 91].

Причина у статичному стані сама по собі нічого не породжує. Для настання наслідку (реалізації причини у динаміці) необхідне поєднання її з умовою. За своєю сутністю умова є потенційною можливістю утворення чогось іншого. Роль умови щодо злочинності виконує соціальне середовище, що попередньо формує причину, а потім створює об'єктивну можливість для переходу причини у свою діалектичну протилежність – наслідок. Умови поділяються на два види: необхідні та достатні. Якщо перші забезпечують абстрактну можливість породження змін, то другі дають поштовх для реалізації причини і сприяють переходу можливості у дійсність. Найчастіше у ролі достатніх умов виступають певні події, ситуації, що «запускають» механізм спричинення і забезпечують закономірне настання

результату (дійсності). Специфічною особливістю дії причинних зв'язків між різними явищами суспільного життя та діяльністю людей є те, що вони відображають у суспільній свідомості об'єктивні закономірності функціонування суспільства та логіки людського мислення. Звідси випливає декілька важливих висновків. Причинний зв'язок у суспільстві не однозначний (динамічний), а статистичний (вірогіднісний), не прямий, а опосередкований психічними структурами суспільної свідомості. Причинний зв'язок між суспільними явищами та діяльністю людей – інформаційний за своєю суттю. Ключову ланку в причинному ланцюзі посідає свідомість людей. Вона одночасно сприймає як позитивні, так і негативні впливи, причинні та інші детермінаційні чинники непричинного характеру. Соціальні закономірності породження та відтворення злочинності підпорядковані загальним закономірностям суспільного розвитку як системі більш високого рівня організації [27, с. 167].

Схематично умовний причинний ланцюг виникнення та розвитку злочинності виглядає так: негативні явища суспільного буття – деформована суспільна свідомість – злочинні форми діяльності. Як бачимо, найближчою ланкою, що безпосередньо спричиняє злочинну діяльність, є суспільна свідомість, причому остання відрізняється антисуспільним змістом та перебуває у криміногенному стані. Під причиною злочинності необхідно розуміти криміногенну деформацію суспільної свідомості у виді антисоціальних поглядів, звичаїв, традицій, установок, що за певних умов закономірно породжують злочинність як свій наслідок. Перелічені елементи деформацій суспільної свідомості найбільш потужно впливають на морально незрілу низькостатусну молодь (14-29 років) та соціально неадаптовані верстви населення. Розглянуті причини можуть породжувати злочинність як наслідок лише при поєднанні із умовами. Під умовами злочинності розуміють сукупність негативних явищ і процесів, що сприяють формуванню та прояву причин злочинності. Залежно від функціональної ролі умови поділяються на необхідні та достатні. Необхідними умовами визнаються несприятливі умови життя і соціалізації різних верств населення, негативні явища і процеси, під впливом яких виникають криміногенні

деформації елементів суспільної свідомості. Для реалізації намірів мають бути ще й достатні умови, що знижують ризики кримінальної відповідальності та підвищують шанси досягнення кінцевого результату (додатково мотивують) [161, с. 76].

Причини злочинності кореняться в соціальному ладі суспільства й зумовлені матеріальними й ідеологічними умовами життя людей. Людина не з'являється на цей світ з вродженими біологічними, расовими чи іншими ознаками злочинця, а стає ним через збіг несприятливих обставин, що однак не знімає з неї відповідальності за антигромадську поведінку. Слід враховувати особливості психології конкретної особи, які формуються й змінюються під впливом умов життя й виховання [96, с. 94].

Детермінанти злочинності неповнолітніх багато в чому збігаються із детермінантами злочинності загалом, проте, враховуючи вікові, психологічні та інші особливості даної категорії осіб, їм властиві і специфічні, особливі детермінанти. Злочин і злочинця необхідно розглядати в діалектичній єдності. Без цього неможливо розібратися в джерелах злочинного діяння, виявити механізм його вчинення. Адже злочинна поведінка, як і будь-яка поведінка людини, має дві основні групи ознак. Суб'єктивні – мотиви, мета, намір людини та об'єктивні – фізичні рухи і дії. Злочин, перш ніж втілитися в небезпечні для суспільства дії, проходить стадію внутрішнього, психологічного визрівання. Людина спочатку вирішує, а вже потім вчиняє злочин. Тому, на наше переконання, для того щоб розібратися із істинними причинами вчинення злочинів неповнолітніми, слід дослідити особливості формування особи неповнолітнього злочинця. Цьому буде присвячено наш наступний розділ.

1.3 Особливості формування особистості неповнолітніх злочинців

Процес формування особистості певною мірою має відношення до кримінології, але не є предметом її дослідження: це скоріше справа педагогіки, психології та інших наук про людину [97, с. 32]. І все ж, кримінологія досліджує деякі аспекти цього процесу, хоча і вузько: з позиції з'ясування генезису

індивідуальної злочинної поведінки. Це пояснюється тим, що, як ми вже відзначали, остання детермінована двома основними рівнями взаємодії особистості і середовища:

1) Умовами формування особистості, що створюють передумови деформації її внутрішньої сфери.

2) Конкретною життєвою ситуацією, в якій вчиняється злочин.

Таким чином, враховуючи специфіку теми дослідження, ми робимо акцент на першому, початковому рівні взаємодії особистості і середовища, коли закладається фундамент майбутньої злочинної поведінки. При цьому в центрі уваги виявиться підліток, свідомість і психіка якого, на відміну від дорослого індивіда, знаходяться в стадії інтенсивного формування, зумовлюючи підвищену сприйнятливість як до позитивних, так і до негативних впливів.

У зв'язку з цим і виникає складне завдання наукового аналізу формування особистості злочинця взагалі та неповнолітнього злочинця зокрема, тобто з'ясування того, чому, з якої причини, під впливом яких факторів виникають в особистості ті риси, які надалі призводять до злочинної поведінки. Негативні антигромадські установки, які мають значення в криміногенно-детерміністському відношенні, у підлітка з'являються не самі по собі. Вони соціальні за своїм походженням. Їх формування відбувається в процесі взаємодії з навколишнім середовищем, у постійному і безпосередньому спілкуванні з однолітками, батьками, іншими дорослими людьми при здійсненні різних зв'язків і ролей, в яких підліток виступає в повсякденній життєвій практиці. Негативні умови соціального середовища здатні активно породжувати багатопланові особистісні деформації (спотворення інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій), які при певній життєвій ситуації можуть виразитися в формі злочинної поведінки. А це означає, що жоден соціальний фактор не може визначати поведінку, не переломлюючись через психологію суб'єкта, не набуваючи психологічного статусу. Таким чином, психологія являє собою «арену», на якій відбувається взаємодія соціального і біологічного, а цю арену не може оминати жоден чинник.

Разом з тим, сама особистість неповнолітнього на підставі вікових особливостей характеризується специфічним набором, не байдужих в кримінологічному відношенні, психологічних властивостей і якостей. Останні, піддаючись впливу несприятливих умов життя і виховання, нерідко загострюються, підвищуючи тим самим ймовірність девіантної, зокрема злочинної поведінки.

Перш ніж детально розглянути фактори, що впливають на формування особистості неповнолітнього злочинця, розглянемо питання формування особи злочинця взагалі.

Як зазначають В. Голіна та І. Даньшин, особа злочинця – це складне, інтегруюче поняття, що охоплює і біологічні, і психологічні, і соціальні сторони людини. Деструктивна поведінка людини, на думку науковців, залежить від її біологічної природи, її особливостей. Будь-який зовнішній вплив на неї заломлюється крізь призму її біологічної сутності. Не враховувати цього – означає ігнорувати детерміністичне розуміння дій людини. Однак слід пам'ятати і те, що біологічне начало не містить ні етичного, ні морального елемента [97, с. 68].

Під психічною складовою особи науковці пропонують розуміти самостійний душевно-внутрішній світ: її відчуття, сприйняття, переживання; вольові, інтелектуальні та емоційні особливості; темперамент і характер. Деякі з цих якостей і властивостей мають природну основу. Всі вони є відносно стійкими та індивідуальними, що не виключає їх розвитку протягом усього життя людини під впливом її конкретних життєвих умов і в результаті захворювань. Але в основному вони змінюються під впливом виховання і ресоціалізації. Ось чому ця складова особи, на думку вчених, є не суто психічним початком, а її психосоціальними властивостями.

Основна і визначальна сторона особистості зводиться до її суспільної сутності, яка складається під впливом суспільства, членом якого вона є. Особа – це продукт і суб'єкт суспільних відносин.

Від самого початку появи кримінології як науки її представників цікавило питання співвідношення соціального та біологічного в особі злочинця. Як відомо,

це питання охоплює кілька напрямів. Представники одного вважають, що природне, біологічне, здійснює більший вплив на формування людини. Прихильники іншого напрямку вважають, що пояснити поведінку людини можна більшою мірою соціальними чинниками.

Проте, на нашу думку, порівнювати вплив біологічного та соціального на формування особистості, віддаючи перевагу якомусь одному чиннику, не правильно, оскільки ці складові взаємопов'язані та здійснюють двосторонній вплив одна на одну. Звичайно, говорити про те, що соціальне та біологічне впливають однаково на всіх людей, не можна, у окремих людей частка тієї чи іншої складової відрізняється залежно від інших, неособистісних, обставин.

Щодо того, чи можна говорити про особистість, коли йдеться про злочинця, то В. Голіна зазначає, що злочинець, незважаючи на свої негативні якості, залишається учасником суспільних відносин, продовжує взаємодіяти з іншими людьми і суспільством взагалі, тобто є особистістю. Факт засудження не позбавляє його повністю прав громадянина, обмежуючи певною мірою деякі з них, не звільняє його від обов'язків; видозмінює, але не звільняє від них [98, с. 36].

На думку Б. Головкина, сучасні дослідження проблем, пов'язаних із особистістю злочинця, є переважно соціологічними, тобто здійснюються із використанням статистичних та конкретно-соціологічних методів. На думку автора, це дає змогу досліджувати скорше наслідки кримінальної активності населення, форми її прояву, які спричиняються об'єктивними соціальними протиріччями, але не дає можливості розкривати природу причинності злочинної поведінки [48, с.78].

Деякі науковці, зокрема В. Гринчак, під поняттям „особа злочинця” розуміють сукупність соціально значущих характеристик, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону [94, с. 72]. Інші дослідники проблем особи злочинця, розширюючи це поняття, додають, що вищезазначені ознаки, зв'язки та відносини повинні поєднуватись із іншими (неособистими) умовами та обставинами, що впливають на її злочинну поведінку [79, с. 85]. Тобто, в понятті «особа злочинця» поєднуються

низка негативних соціальних психічних властивостей особи з тим середовищем, в якому ця особа опинилася та яка сприяла вчиненню злочину . Таким чином, саме соціальне оточення, в якому опинилась особа, під впливом її (особи) психічних особливостей, призводить до вчинення злочину.

Зрозуміло, що процес формування особистості є складним і довготривалим, і його результат буде залежити від того, які позитивні чи негативні складові будуть переважати. На думку Б. Головкіна, поведінка особи не є спонтанною, а навпаки, осмисленою та залежить від життєвих орієнтацій [48, с.82].

Слід відмітити, що особа злочинця формується не одномоментно, тобто не в момент вчинення нею суспільно небезпечного діяння, а задовго до того. Таким чином, досліджуючи особу злочинця, необхідно вивчати всі періоди розвитку та формування особи.

У вітчизняній кримінологічній науці під особистістю злочинця розуміють сукупність соціально – психологічних властивостей особистості, як результат соціалізації людини. Під час вивчення особи злочинця, процесу її формування та чинників, що впливають на цей процес, важливо враховувати вплив соціального середовища, оскільки протиправна поведінка є результатом взаємодії особистості та соціального середовища. Ця взаємодія є складною системою, оскільки середовище особистості здійснює активний вплив на формування особистості та визначає її поведінку, а психологічні особливості особистості формують її (особистість) з середини. Таким чином, можна зробити висновок, що при дослідженні злочинної поведінки, а саме причин її виникнення, слід звертати увагу як на суб'єктивні, безпосередньо пов'язані з особистістю злочинця, так і на об'єктивні (зовнішні) чинники.

Як зазначає Єнікєєв М., можливість зрозуміти причини злочинної поведінки, які визначають відношення особи до різних ситуацій, зокрема причину вибору особою саме злочинного способу поведінки, дасть змогу врахування особистісних особливостей, які сформувались з початком соціалізації особистості і в подальшому закріпились в ній [6, с. 11]. Тобто, враховувати суб'єктивну причину злочинної поведінки, яка об'єктивно існує і соціально зумовлена.

У зв'язку зі сказаним вище доцільно відзначити, що негативні впливи соціального середовища щодо конкретної особи не призводять фатально до формування криміногенної особистості, так само як і наявність таких поглядів у цього індивіда не обов'язково приведе його до вчинення протиправного діяння. Для цього необхідно функціонування цілого комплексу екзогенних та ендогенних чинників, бо кожен підліток (так само, як і дорослий) знаходиться в точці перетину різних впливів, що формують його як особистість і визначають його поведінку.

На нашу думку, наведені положення повною мірою пояснюють соціально-психологічну природу криміногенних чинників, що детермінують формування особистості неповнолітнього злочинця, і дають змогу зробити такий висновок: соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця являють собою комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених чинників, всередині якого несприятливі умови соціального середовища, взаємодіючи з психолого - віковими особливостями особистості підлітка, продукують у неї стійкі деформації, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією висловитися у вчиненні кримінально-караного діяння.

Однак, практика показує, що всебічне дослідження цих чинників з кримінологічних позицій серйозним чином ускладнено. Причина полягає в тому, що кримінологія як галузь наукової діяльності існує на стику кримінального права, соціології та психології, що вимагає від неї вивчення чинників соціальної дійсності на базі соціолого-статистичних методів дослідження і пізнання кримінологічно значущих особистісних особливостей, використовуючи методи загальної, соціальної, вікової психології, знання в галузі патопсихології та психіатрії.

Переважає більшість кримінологів робить акцент при вивченні соціально-психологічних чинників на детальному аналізі негативних соціальних умов, що детермінують криміналізацію особистості. Враховуючи цей момент, ми вважаємо, що проведення кримінологічних досліджень детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця необхідно здійснювати спільними зусиллями

представників різних наукових напрямів, що дасть можливість домогтися обґрунтованих висновків, рекомендацій та пропозицій, що мають високу науково-практичну цінність. На сьогодні дослідження зазначеної проблеми із залученням фахівців, що мають медико-психологічну підготовку, зустрічається вкрай рідко.

Кримінологічний аналіз досліджуваних соціально-психологічних чинників вимагає представити їх розширену класифікацію. Для цього, ми спочатку розглянемо деякі результати наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів.

Так Коротнев А. виділяв такі головні чинники формування особистості неповнолітнього злочинця:

- нехтування моральним і розумовим вихованням дітей;
- убогість і незадоволення насущних життєвих потреб;
- розбещеність батьків;
- невігластво в широкому сенсі цього слова;
- тюремне ув'язнення, яке для дитини стає чудовою школою розпусти і розвитку злочинних схильностей.

Науковець стверджував, що для дітей, які вирости в такому середовищі, неможлива моральна оцінка вчинків [87, с. 48 – 49].

Японський кримінолог Уеда Кан, стверджуючи, що «суспільство – це парник для вирощування делінквентної молоді», акцентує увагу на таких аспектах проблеми: сім'я і делінквентність, школа і делінквентність, локальне суспільство і делінквентність, культурне середовище і делінквентність, розумове і психічне зубожіння [171, с. 211].

Долгова А. найважливішими детермінантами формування особистості неповнолітнього злочинця називає несприятливе соціальне середовище, в структурі якого особливо виділяє сімейну неблагонадійність і концентрований негативний вплив різних груп осіб, що характеризуються антигромадською поведінкою, при недоліках виховного впливу з боку соціалізуючих інститутів, неефективності подолання останніми негативних впливів [59, с. 33].

У структурі криміногенних чинників Кузнєцова Н. віддає перевагу негативним зрушенням у свідомості і психіці особистості, що викликають злочинну поведінку, за що опоненти дорікають їй в зайвій психологізації криміногенної причинності [101, с. 56].

Вказане вище свідчить про відсутність в кримінологічній літературі єдності думок щодо концептуальної сутності криміногенної причинності. Водночас, кримінологічні дослідження, проведені Єрмаковим В., Гуськовим Н. і Савінковою Е., демонструють інший підхід до розуміння чинників, що детермінують формування особистості неповнолітнього злочинця. Їхні дослідження вимагають усвідомлення не тільки комплексності дії багатьох чинників, а й визнання системної взаємодії всього набору суб'єктивних і об'єктивних елементів, що утворюють єдиний причинний комплекс. При цьому встановлено нерівномірний і мінливий у процесі взаємодії вплив тих чи інших елементів (нелінійний характер впливу) і однозначно виявлені фактори підвищеної питомої ваги.

Щодо реалій сьогоденної дійсності ми пропонуємо соціально-психологічні детермінанти умовно розділити на дві групи, помістивши в них тільки чинники підвищеного ризику, бо темп сучасного життя нескінченно продукує все нову і нову їх кількість, що впливає на криміналізацію неповнолітніх. До першої групи належать комплекс таких негативних соціальних явищ:

- сімейна неблагонадійність;
- негативний вплив найближчого побутового оточення поза сім'єю (неформальних груп і зв'язків), зокрема втягнення у злочинну діяльність з боку дорослих злочинців і неповнолітніх, які мають злочинний досвід;
- криза системи шкільної та професійної освіти;
- відсутність належного правового виховання;
- тривала трудова незайнятість підлітків як наслідок тотального безробіття;
- неорганізованість дозвілля неповнолітніх і, насамперед, за місцем проживання;
- послаблення соціального контролю (сукупність засобів і методів впливу суспільства на форми поведінки, що відхиляються від норми, з метою їх

лімітування та мінімізації) з боку державних і громадських організацій, правоохоронних органів, охоплюючи різні недоліки і упущення в їх діяльності;

- десоціалізуючий вплив масової культури на особистість неповнолітнього за допомогою мас-медіа як наслідок всезростаючої соціокультурної кризи;

- неухильне зростання таких соціально-негативних явищ серед підлітків та їх батьків або осіб, які їх замінюють, як: пияцтво, наркотизм, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева деморалізація;

- глобальні соціальні процеси, пов'язані зі збільшенням щільності, гетерохронності населення, міграцією, урбанізацією, економічними, національними та етнічними проблемами, що тягнуть різке зростання стресових і конфліктних ситуацій – як макро-, так і, що особливо тривожно, мікроконфліктних і безліч інших чинників.

Другу групу складають кримінологічно значущі психологічні особливості формування особистості в підлітковому віці:

- загострені критичними фазами розвитку особистості біологічні зміни, що відбуваються в організмі підлітка;

- явище акселерації;
- акцентуації характеру і аномалії психіки у неповнолітніх;
- підліткова емансипація, виражена в потребі самоствердження;
- психологічне відчуження як наслідок психічної депривації;
- феномен психологічної установки особистості;
- імітація, навіювання, конформізм, ідентифікація як психологічні механізми соціалізації;

- гедоністичний ризик, а також інші особливості формування особистості неповнолітнього, що вивчаються в рамках психології і психіатрії.

Під час нашого дослідження ми схильні до ототожнення процесу формування особистості та процесу соціалізації, проте у психологів і соціологів на цей рахунок є різні точки зору. У контексті соціологічної концепції особистості під соціалізацією прийнято розуміти процес інтеграції індивіда в соціальне середовище, адаптацію до нього, засвоєння і подальший розвиток

соціокультурного досвіду, що забезпечує спадкоємність поколінь; освоєння певних ролей і функцій, на основі чого формуються соціально значущі риси особистості. Механізм соціалізації полягає в інтерналізації індивідом системи соціальних цінностей і вироблення на основі отриманих знань власної системи ціннісних орієнтацій. При цьому ми не погоджуємося з думкою Андрєєнкова Н. і позицією деяких інших учених, які вважають, що процес соціалізації індивіда припиняється після закінчення трьох її основних стадій:

- а) первинної – соціалізації дитини (від народження до 10-11 років);
- б) маргінальної – соціалізації підлітка (з 12 до 16 років);
- в) стійкої (цілісної) – соціалізації юнаків (з 17 до 23-25 років) [5, с. 26-27]

Приєднуючись до думки Афанасьєва В., Гілінського Я. і Кона І. [17, с. 77 –79] вважаємо, що соціалізація триває протягом усього життя індивіда, характеризуючись динамікою зміни соціальних статусів, зв'язків, системи цінностей, появою всіляких соціальних новоутворень.

Саме вплив соціального середовища на формування особистості ми розглянемо у наступному розділі.

Висновки до Розділу 1

1. Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх у всі часи привертала до себе підвищений інтерес з боку державних і громадських діячів, політичних інститутів у всіх цивілізованих країнах світу. Проте, незважаючи на пильну увагу до досліджуваних проблем вчених і практиків, інтерес до них не знижується. Це пояснюється особливостями підліткової злочинності, постійною зміною соціальних умов і законодавства, а також гуманними міркуваннями, необхідністю захистити молоде покоління від залучення до протиправної діяльності.

2. Генезис індивідуальної злочинної поведінки детермінований двома основними рівнями взаємодії особистості і середовища:

- 1) Умовами формування особистості, що створюють передумови деформації її внутрішньої сфери;
- 2) Конкретною життєвою ситуацією в якій вчиняється злочин.

3) Особистість неповнолітнього завдяки своїм віковим особливостям характеризується специфічним набором, небайдужих у кримінологічному відношенні, психологічних властивостей і якостей. Останні, піддаючись впливу несприятливих умов життя і виховання, нерідко загострюються, підвищуючи тим самим ймовірність девіантної, зокрема, злочинної поведінки.

4. Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця являють собою комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених чинників, всередині якого несприятливі умови соціального середовища, взаємодіючи з психолого-віковими особливостями особистості підлітка, продукують у неї стійкі деформації, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією проявитись у вчиненні кримінально-караного діяння.

5. Щодо реалій сьогоденної дійсності ми пропонуємо соціально-психологічні детермінанти умовно розділити на дві групи:

До першої групи належить комплекс таких негативних соціальних явищ:

- масова сімейна неблагонадійність;
- негативний вплив найближчого побутового оточення поза сім'єю (неформальних груп і зв'язків), зокрема втягнення у злочинну діяльність з боку дорослих злочинців і неповнолітніх, які мають злочинний досвід;
- криза системи шкільної та професійної освіти;
- відсутність належного правового виховання;
- тривала трудова незайнятість підлітків як наслідок тотального безробіття;
- неорганізованість дозвілля неповнолітніх і, насамперед, за місцем проживання;
- послаблення соціального контролю (сукупність засобів і методів впливу суспільства на форми поведінки, що відхиляються, з метою їх лімітування та мінімізації) з боку державних і громадських організацій, правоохоронних органів, охоплюючи різні недоліки й упущення в їх діяльності;
- десоціалізуючий вплив масової культури на особистість неповнолітнього за допомогою мас-медіа як наслідок всезростаючої соціокультурної кризи;

- неухильне зростання таких соціально-негативних явищ серед підлітків та їх батьків або осіб, які їх замінюють, як: пияцтво, наркотизм, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева деморалізація;

- глобальні соціальні процеси, пов'язані зі збільшенням щільності, гетерохронності населення, міграцією, урбанізацією, економічними, національними та етнічними проблемами, що тягнуть різке зростання стресових і конфліктних ситуацій – як макро-, так, і, що особливо тривожно, мікроконфліктних і безліч інших чинників.

Другу групу складають кримінологічно значущі психологічні особливості формування особистості в підлітковому віці:

- загострені критичними фазами розвитку особистості, біологічні зміни, що відбуваються в організмі підлітка;

- явище акселерації;
- акцентуації характеру і аномалії психіки у неповнолітніх;
- підліткова емансипація, виражена в потребі самоствердження;
- психологічне відчуження як наслідок психічної депривації;
- феномен психологічної установки особистості;
- імітація, навіювання, конформізм, ідентифікація як психологічні механізми соціалізації;

- гедоністичний ризик, а також інші особливості формування особистості неповнолітнього, що вивчаються у межах психології і психіатрії.

6. Кримінологічно значущі проблеми сім'ї мають кілька аспектів. Перший стосується взаємодії сім'ї з особистістю в процесі формування останньої. В результаті сім'я визначає потреби, інтереси, установки та інші характеристики особистості, що сприяють або перешкоджають її протиправній поведінці. Другий аспект пов'язаний із взаємодією особистості і сім'ї безпосередньо в ситуації вчинення злочину і відразу після нього.

РОЗДІЛ 2

ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Злочинність неповнолітніх має власні характерні особливості, що пов'язані з віковими, психологічними, статевими та іншими відмінностями особистості неповнолітніх правопорушників та механізмом протиправної поведінки; з обставинами, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми; з динамікою та структурою правопорушень неповнолітніх; демографічними та багатьма іншими чинниками, що належить до різних соціально-економічних та морально-психологічних сфер суспільної діяльності. Погляди вітчизняних науковців на причини злочинності неповнолітніх представляють собою своєрідний континуум знань глобального змісту. Існує низка класифікацій детермінант злочинності за різними критеріями: за соціальною природою, за масштабом, за територіальною поширеністю. Але, на жаль, жодна з них не дає змогу систематизувати детермінанти злочинної поведінки неповнолітніх.

Як в юридичній, так і в психологічній літературі існує декілька класифікацій причин злочинності неповнолітніх. Відповідно до однієї з таких класифікацій причини злочинності неповнолітніх поділяють на декілька груп. Перша група детермінант – біолого-генетичні, які охоплюють алкоголізм та наркоманію батьків, нервові або ж психічні хвороби батьків та дітей, патологічний перебіг вагітності та пологів, спадкові хвороби тощо. До другої групи належать соціальні чинники, – негативний вплив у сім'ї; недоліки у шкільному вихованні; незайнятість суспільно-корисною працею; негативний вплив мікросередовища; прорахунки у діяльності правоохоронних органів щодо профілактики злочинів неповнолітніх та інші соціальні деструкції суспільства. Третю групу чинників становлять особистісні риси неповнолітнього: особливості характеру, темпераменту, системи цінностей, рівень домагань, наявність адекватної самооцінки, захоплення і таке інше. Четвертим чинником можна вважати правосвідомість неповнолітнього, тобто знання законів, меж власної відповідальності за скоєне. В ролі ще одного, п'ятого чинника

виділять фізіологічні та психологічні зміни, які відбуваються всередині дитини на відтинку неповноліття (особливо підлітковий та ранній юнацький періоди) і якими може бути зумовлена протиправна поведінка особи [15, с. 98].

На нашу думку, при дослідженні злочинності неповнолітніх та причин вчинення ними (неповнолітніми) злочинів слід з'ясувати, що призводить до формування саме особи неповнолітнього злочинця. Враховуючи специфіку досліджуваної вікової категорії, у нашій роботі ми розглянемо ті чинники, які, на наше переконання, чинять найбільший вплив на формування у неповнолітнього криміногенних якостей та властивостей, які призводять до вчинення злочину.

2.1 Негативний вплив сім'ї як детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця

Соціальне середовище особистості, як відомо, має визначальний вплив на формування особистості (зокрема особи злочинця) на всіх стадіях її соціалізації. Особлива роль у цьому процесі належить сім'ї.

Як найдавніший соціальний інститут сім'я є базисом суспільства, початковою сходинкою соціалізації людини, тією первинною формою, яка якісно відрізняє соціум від зграї тварин [45, с. 209 – 210]. Вона розвивається і видозмінюється з суспільством, по-своєму реагуючи на виклик часу, відповідаючи на антисуспільні потреби і здійснюючи на них свій, особливий, тільки їй властивий вплив.

Згідно з концепцією соціалізації спільним завданням всіх соціальних інститутів, спеціалізованих і неспеціалізованих, що беруть участь в процесах соціалізації, є налагодження соціальних зв'язків індивіда, постачання його системою соціальних регуляторів, що дають змогу ефективно функціонувати в соціальному середовищі і виконувати програму саморозвитку та самореалізації. При цьому сім'я як біологічна, економічна, соціокультурна і психологічна система і зараз залишається основним провідником індивіда в соціум, визначником його соціального стану і статусу, фундаментальною базою життєвого шляху. Водночас добре відомо, що сім'я, в свою чергу, перебуває під впливом макросоціальних (як позитивних, так і негативних) процесів, під впливом тенденцій розвитку різних

соціальних інститутів, традиційних і сучасних стереотипів поведінки, має різні адаптивні і соціалізуючі можливості, закономірно відчуває безліч особистих криз і дисфункцій. Так, в ситуаціях різких трансформацій і критичних змін умов, способів і форм організації соціального життя, що мають місце в нашому суспільстві, відбувається дедалі більше зниження соціалізуючих можливостей сім'ї. Навіть більше втрачаючи можливість нормальної життєдіяльності та збереження здорових взаємовідносин, сім'я досить часто сама перетворюється на конфліктогенну або навіть криміногенну групу, стає джерелом формування злочинної свідомості і поведінки.

Сьогодні сім'я опинилася в ситуації, коли відбулося катастрофічне зниження рівня її функціональних можливостей. Функціональною є сім'я, в якій всі її члени можуть найкращим чином використовувати свій потенціал, відчувають себе комфортно і мають здорові взаємини з членами сім'ї. Наслідком дисфункціонального стану сім'ї є дезадаптація і десоціалізація окремих членів або всієї групи, деформація, руйнування або повний розпад сімейної структури.

За даними Державного комітету статистики України у 2011 році в Україні зареєстровано 355,9 тис. шлюбів, що на 49,9 тис. більше, ніж у 2010 році. Майже 2/3 жінок, що зареєстрували шлюб, мали вік від 20 до 29 років. Серед наречених 8,0 тис. дівчат (2,2%) не досягли 18-річного віку. Інтенсивність укладання шлюбів у 2011 році у порівнянні з попереднім роком зросла з 6,7% до 7,8%.

Водночас у 2011 році в Україні зареєстровано 182,5 тис. розлучень, з них в органах державної реєстрації актів цивільного стану 61,9 тис. Судами першої інстанції було розглянуто 119,5 тис. справ про розірвання шлюбу позовного провадження із задоволенням позову та 1,1 тис. справ про розірвання шлюбу окремого провадження із задоволенням заяви.

Щороку зростає питома вага дітей народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі. У 2011 році 21,9% дітей народилися поза офіційно зареєстрованим шлюбом. При цьому, частка таких народжень

більша у сільській місцевості (міські поселення –21,1%, сільська місцевість – 23,4%).

Не слід забувати і про таку проблему, як діти, позбавлені батьківського піклування та залишені ними (сироти). Згідно з даними на кінець 2013р. у 881 дитячому будинку сімейного типу перебувало 5890 вихованців, у 4199 прийомних сім'ях – 7579 прийомних дітей, у 86 центрах соціально-психологічної реабілітації протягом року перебувало 9070 дітей.

Ще однією проблемою сімейної сфери є раннє батьківство. Дівчатка у віці молодше 15 років у 2011 році народили 141 дитину, у віці 15 років – 609 дітей. Питома вага дітей, які народжені матерями у віці молодше 18 років, у 2011 році складала 1,6% від загальної кількості живонароджених. Вагітність, пологи та післяпологовий період (на 100 000 дівчат 0-17 років) у 2010 р. становила 168 випадків, у 2011р. – 158, у 2012р. – 144, у 2013р. – 131 [52].

Етимологія тотальної неблагонадійності в сфері сімейно-шлюбних відносин містить у своїй основі цілий комплекс негативних чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. До перших слід віднести загальну дестабілізацію всієї соціально-економічної системи, в якій перебуває сім'я. Державні структури, очікуючи від сім'ї виконання її основних функцій (відтворювальної, екзистенціальної і соціалізуючої), не створюють навіть мінімальних умов для її виживання. Рівень сімейного бюджету не відповідає рівню прожиткового мінімуму.

Як свідчать дані Держкомстату України, продовжує спостерігатися тенденція зменшення кількості працівників, оплата праці яких знаходиться у межах мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством.

Різко загострилися проблеми поліпшення житлових умов. На ринку праці склалася ситуація, коли безробіття «з жіночим обличчям» стала реальністю. Демографічна катастрофа все частіше стає предметом для обговорення: народжуваність неухильно падає, а смертність неухильно зростає. Разом з нею зростає і кількість структурно неповноцінних сімей, в яких виховується приблизно п'ята частина дітей.

Ми вважаємо, що криза сім'ї зумовлена не тільки матеріальним, а й духовним зuboжінням суспільства, падінням моралі у всіх сферах життя, екологічними лихами, ускладненими умовами міжособистісного спілкування, розривом багатопланових родинних зв'язків, втратою ідеологічних орієнтирів, новими формами «конфлікту поколінь» і конфліктом субкультур.

Недосконалість шлюбно-сімейного законодавства посилює ситуацію, сприяє тому, що діти виявилися найбільш незахищеною частиною населення, зокрема і від батьківського свавілля.

Рибальська В., вивчаючи проблеми сімейної неблагонадійності, вважає, що ситуацію у сфері сімейних відносин можна пояснити з позиції теорії аномії [151, с. 134]. Аномія, – пише І. Карпець, – притаманна взагалі будь-якому суспільству, особливо в сучасний період, коли відбувається корінна ломка існуючих устоїв в економіці, політиці, соціальній сфері [82, с. 17].

Серед об'єктивних чинників особливу настороженість викликає наростання трансформації традиційної форми сім'ї (ядро якої складають подружжя, що живуть в довічному шлюбі, і народжені у шлюбі діти) в нетрадиційні та альтернативні форми. Будучи об'єктом дослідження різних наукових дисциплін, проблема сімейної неблагонадійності широка і багатогранна. Ось вже багато років вона розробляється в соціологічному, психологічному, демографічному, педагогічному і, нарешті, кримінологічному аспектах. Разом з тим, численні дослідження цієї проблеми не знижують її актуальності з причини динамічності соціального середовища.

На сьогодні зазначена проблема вивчається у межах сімейної кримінології (кримінології сімейних відносин), яка в структурі загальної кримінології вивчає криміногенні чинники сімейної сфери і зумовлену ними злочинну поведінку, а також соціальний вплив на них з метою протидії злочинності. Цей науковий напрям спрямований на дослідження двох основних проблем:

- несприятливе формування особистості в сім'ї (зокрема і неповнолітнього);
- криміногенне значення конфліктної сімейної ситуації [186, с. 55].

Поділяючи позицію фахівців у сфері сімейної кримінології, ми вважаємо, що сімейну неблагонадійність слід розглядати лише як потенційний чинник у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця (як причину формування асоціальної спрямованості і як умову становлення на шлях злочину). Злочинний акт, як відомо, не є неминучим наслідком негативного впливу сім'ї. Асоціальна спрямованість особистості реалізується лише при збігу певних обставин, може бути зовсім нейтралізована за допомогою позитивних впливів.

Водночас визнаючи в кожному конкретному випадку сімейні відносини як неблагонадійні, ми розуміємо, що вони здійснюють примусовий вплив на формування особистості неповнолітнього (зважаючи на його залежність від батьків). Таким чином, примусовий характер передачі підліткам асоціальних зразків мислення і поведінки характеризує неблагонадійну сім'ю як криміногенне явище.

Роль сімейної неблагонадійності в суспільних відносинах досить повно відобразив А. Міллер, який вважає сім'ї такого типу соціально-неповноцінним, деструктивним інститутом соціалізації особистості, який є, по-перше, першоджерелом виникнення важковиховуваних дітей та підлітків, по-друге, – малою групою, що безпосередньо формує особистість неповнолітнього злочинця, по-третє, – мікросередовищем, що здійснює криміногенний вплив на інших дітей і підлітків, які знаходяться з даною сім'єю в якому-небудь контакті [123, с. 91].

На роль сімейної неблагонадійності в механізмі формування особистості особливу увагу звертає Шестаков Д. Він вважає, що несприятливий вплив сім'ї в дитячому та підлітковому віці може позначитися через багато років. Мова йде про проблему криміногенної дії неблагополучної сім'ї батьків зі зсувом у часі. За даними його кримінологічних досліджень у кожного третього дорослого злочинця виявляється зв'язок між його злочинними нахилами та негативним впливом батьківської родини [186, с. 58].

Фахівці, що вивчають проблеми сімейної кримінології, схильні у своїх дослідженнях до типологізації неблагополучних сімей, обираючи з цією метою той чи інший критерій. У ролі такого нерідко виступає рівень криміногенності

неблагополучних сімей, який визначається як наявністю відхилень від нормотипічних і ступенем зв'язку між цими відхиленнями, так і асоціальною спрямованістю особистості неповнолітніх. Кормщіков В., поклавши зазначений критерій в основу типологізації, виділяє: активно-криміногенний, ординарно-криміногенний і частково-криміногенний типи [86, с. 7].

Алексеева Л. аналізує звично-конфліктну, аморальну педагогічно некомпетентну і асоціальну сім'ю. Рибальська В., до числа кримінологічно неблагополучних відносить: неповну сім'ю, родину з відверто аморальним укладом життя і сім'ю зі стійким (нерідко зовні прихованим) психологічним дискомфортом у сімейних відносинах. Долгова А. і Дрьомова Н. у своїх дослідженнях акцентують увагу на сім'ях формально благополучних, але з незадовільною педагогічною позицією, сім'ях з неблагополучними умовами виховання та аморальних сім'ях.

Така велика кількість типологізації має місце при аналізі наукових робіт з цієї проблематики. Проте, ми вважаємо, що будь-який, особливо жорсткий поділ, умовний, так як в реальній дійсності всі явища переплетені і тісно взаємопов'язані. На нашу думку, будь якій неблагополучній родині притаманне різноманіття криміногенних чинників. Для прикладу, в сім'ї можуть мати місце одночасно і високий ступінь конфліктності її членів, і стійкий психологічний дискомфорт у відносинах, і незадовільна педагогічна позиція. Тому на практиці досить важко виявити в «чистому вигляді» педагогічно некомпетентну або конфліктну сім'ю. При цьому не можна не враховувати, що систематичні конфлікти в сім'ях є, як правило, наслідком одночасно декількох чинників сімейної неблагонадійності: подружньої зради, алкоголізації або наркотизації одного (або обох) з подружжя, незадоволеності матеріальним становищем, житловими умовами і т. д. Отже, на нашу думку, при вивченні сімейної неблагонадійності та вироблення заходів щодо її декриміналізації, необхідно робити великий акцент не на типах неблагополучних сімей, а на криміногенних чинниках сфери сімейних відносин.

Все сказане вище свідчить, що сімейна неблагонадійність – явище неоднорідне і постійно змінюване (разом зі зміною соціальної ситуації), властиве в тій чи іншій мірі будь-якому сучасному суспільству. Отже, дати йому наукове визначення – дуже непросте завдання, хоча б тому, що ця категорія є оціночною і залежить від характеру індивідуального сприйняття, як конкретними учасниками сімейних відносин, так і соціальної позиції загалом. У цьому плані ситуація, що склалася, виглядає вкрай суперечливо.

Так, результати нашого опитування серед учнів загальноосвітніх шкіл показало, що 25% респондентів називають взаємини в сім'ї прохолодними та напруженими, а 5% охарактеризувало їх ворожими (Додаток А).

Поняття «сімейна неблагонадійність», на думку В. Єрмакова, охоплює різні негативні характеристики сім'ї, дефекти її структурного, кількісного або вікового складу, внутрішньо-сімейні стосунки членів сім'ї, відносини із зовнішніми інститутами – школою, училищем, дозвілевими та іншими установами [65, с. 118]. На думку Кормщікова В., сімейна неблагонадійність виражається в поєднанні таких факторів як деформація сімейних зв'язків і відносин, низькому культурному, освітньому та професійному рівні, колі інтересів (можливий перехід в антисоціальні), спотворених моральних і правових поглядах [86, с. 7].

Більшість авторів, досліджуючи зазначену проблему, також характеризують сімейну неблагонадійність з позиції різноманіття негативних чинників, що здійснюють десоціалізуючий вплив на особистість неповнолітнього в сім'ї. До них, як правило, належать структурна неповнота сім'ї, матеріальні труднощі, відсутність міцних емоційних зв'язків, порушення в сім'ї балансу між духовним і матеріальним початком, низький культурно-освітній рівень батьків, зловживання ними алкогольними напоями та наркотичними засобами, прояв грубості й жорстокості в конфліктах, ведення безладного статевого життя, негативне ставлення до державно-правових норма, а також до норм суспільно-схвальної поведінки, невиконання обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей, вчинення правопорушень і злочинів та інше. При цьому одні фахівці (Антонян Ю.) умовно поділяють їх на групу об'єктивних та суб'єктивних чинників, інші (Міньковський

Г.) – на чинники, пов'язані з безконтрольністю з боку сімейного мікросередовища, і чинники, що мають негативний тиск на особистість, треті (Беличева С.) – серед усієї маси чинників виділяють соціально-економічні, медико-санітарні, соціально-демографічні, соціально-психологічні, кримінальні тощо.

На нашу думку, сімейна неблагонадійність, як одна з причин криміналізації неповнолітніх, являє собою, функціонуючий у сфері сімейних відносин комплекс негативних чинників, що мають десоціалізуючий вплив на особистість неповнолітнього в процесі її формування і здатні у поєднанні з конкретною життєвою ситуацією детермінувати у неї злочинну поведінку.

Все різноманіття чинників сімейної неблагонадійності ми об'єднаємо в три основні блоки. Перший блок складають фактори, що характеризують структуру і стан міжособистісних відносин в сім'ях неповнолітніх злочинців, другий характеризують соціально-психологічний портрет батьків з таких сімей, третій – педагогічну ситуацію що склалась в сім'ї. Водночас ми виділяємо низку чинників, аналіз яких вже неодноразово проводився багатьма фахівцями і знайшов повне відображення у відповідних монографіях і навчальній літературі. До них належать: низький рівень матеріальної забезпеченості батьків, як наслідок тотального зубожіння, наявність у них (осіб що їх замінюють), а також близьких родичів судимостей, незадовільні житлово-побутові умови проживання дітей та деякі інші.

І блок чинників сімейної неблагонадійності, що характеризують структуру і стан міжособистісних стосунків у сім'ї.

У ролі основоположного чинника, на нашу думку, виступає деформація сімейних зв'язків і відносин, що виражається в структурній неповноцінності сім'ї або в порушенні міжособистісних відносин її членів. Структурна неповноцінність характерна для більшості неблагополучних сімей, яка є наслідком порушення емоційно-цивільного аспекту зв'язків і відносин між батьками.

Неповна сім'я в наш час, як говорилося вище, – це здебільшого результат розірвання шлюбу (70% опитаних підлітків проживають разом з обома батьками, 15% батьків – розлучені, 3% - ніколи не перебували в шлюбі) (Додаток А).

Результати проведених нами досліджень показують, що близько половини підлітків, які вчинили злочин, виховувалися в неповній сім'ї. Серед таких сімей 66,4% виховувалися тільки батьком чи матір'ю. Однак і ті сім'ї, де виховання здійснювалося матір'ю і вітчимою або батьком і мачухою (17,5%), не вберегли підлітка від злочину. Практика свідчить про те, що в цих сім'ях поширене емоційне відчуження: любов і турбота матері звернена на нового чоловіка і спільних дітей, а її син, дочка від колишнього шлюбу відчують себе зайвими.

На нашу думку, позашлюбне народження дітей займає особливе місце серед чинників, що зумовлюють структурну неповноцінність сім'ї. Не для всіх матерів народження дитини є бажаною і довгоочікуваною подією. Часті несприятливі сімейно-шлюбні відносини, втрата уявлень про сім'ю як про людську цінність, недостатній рівень культури зокрема і в сфері сексуальних відносин проявляється збільшенням кількості дітей, народжених поза шлюбом. За даними Держкомстату у 2011 році в Україні 21,9% дітей народилися поза офіційно зареєстрованим шлюбом.

В умовах сімейної неблагонадійності факт позашлюбного народження дітей зводить структурну неповноцінність сім'ї в закономірне явище. Саме в цих сім'ях спочатку відсутня найважливіша ознака сім'ї – відносини між чоловіком і дружиною.

Кримінологічні дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених показують, що відсутність одного з батьків (як правило батька) не тільки обмежує виховні можливості родини, але й породжує відому бездоглядність, яка є об'єктивною передумовою залучення неповнолітніх у криміногенні угруповання однолітків, в кубла, що утримуються дорослими злочинцями, тощо.

Структурна неповноцінність фізично позбавляє сім'ю найважливішого суб'єкта соціалізації дітей, породжуючи у підлітка стан внутрішнього психологічного конфлікту, почуття неповноцінності, заздрощів, емоційного голоду, що в кінцевому підсумку може викликати у нього серйозні спотворення в морально-емоційному розвитку, сприяти акцентуваності рис характеру, появу психічних аномалій. Водночас в умовах неповної сім'ї на неповнолітнього лягає

специфічне психологічне навантаження, пов'язане з необхідністю брати участь в емоційному житті батька, що збіднює його внутрішній світ, відсуває на задній план власні потреби та інтереси [3, с. 93].

За даними В. Кормщікова, у 94% структурно повноцінних неблагополучних сімей фактично відсутня більшість позитивних психологічних контактів між батьками (любов, почуття прихильності, дружба, повага) [86, с. 48].

Конфліктні відносини в таких сім'ях нерідко стають нормою, травмується психіка дітей, повільно, але впевнено йде процес деформації особистості, формується агресивність, злостивість, жорстокість, яка потім проявляється в бійках, вчиненні різних насильницьких злочинів.

Таблиця 1

Взаємини у сім'ї?	<ul style="list-style-type: none"> - теплі, довірливі – 70 % - прохолодні, напружені – 25 % - ворожі – 5 %
Які конфліктні ситуації виникають у Вас в родині ?	<ul style="list-style-type: none"> - легкі сварки – 45 % - скандали – 35 % - бійки – 10 % - таких ситуацій не виникає – 10 %
Як часто виникають у Вашій родині конфліктні ситуації ?	<ul style="list-style-type: none"> - кожного дня – 3 % - раз на тиждень – 62 % - раз на місяць – 15 %

У родинях, де виховувалися неповнолітні злочинці, особливо високий рівень конфліктності: скандали і бійки батьків в їх присутності виникали майже в два рази частіше, ніж у сім'ях законослухняних однолітків. Досвід вивчення негативних умов сімейного виховання показує, що більшість сімейних ексцесів відбувається в присутності дітей, які відчувають на собі наслідки цих драм не тільки психічно, але і фізично. Нерідко батьки втягують їх у скандали, намагаючись залучити на свою сторону. У дітей, які спостерігають хибність

стосунків між батьками, періодично повторювані скандали, формується підвищений рівень тривожності, пов'язаний з невпевненістю в надійності свого існування, з'являється незадоволеність, роздратування, відчуття тягаря перебування у сім'ї. Для них стає характерною конфліктно-демонстративна форма поведінки. Надалі досить швидко відбувається розрив психологічного контакту з батьками, причому не без почуття озлоблення. Нерідко, особливо в підлітковому віці, діти повстають проти конфліктних батьків (одного або обох), часом аж до прямої відплати.

Відомо, наприклад, що відсутність батька чи його аморальна поведінка не завжди формує особистість правопорушника. Тому, емоційне ставлення батьків до дитини, його прийняття або, навпаки, відкидання, на думку провідних кримінологів, грає далеко не останню роль в його соціалізації. Аналізуючи характер внутрішньосімейних стосунків, Антонян Ю. приходять до висновку, що психологічне відчуження як наслідок психічної депривації (про неї йшлося в попередньому розділі) значно вище серед неповнолітніх, які мають судимість.

Результати наших досліджень не містять суттєвих відмінностей, також вказуючи на значне ослаблення емоційних зв'язків у сім'ях неповнолітніх, які мають судимість. Це, на наш погляд, слід розглядати як психологічне підтвердження відомого в кримінології положення: чим менш тісними є внутрішньосімейні зв'язки, тим більш імовірним стають зв'язки особи поза сім'єю і, відповідно, знижується її значення як соціалізуючого інституту.

Слід зазначити, що на формування особистості неповнолітнього злочинця істотним чином може накласти відбиток егоїстична, споживацька атмосфера, що панує в сімейних відносинах, перебільшення ролі матеріальних благ у житті, точніше, перетворення їх на самоціль - найсприятливіший ґрунт для того, щоб в психології дітей виникло і закріпилося користолюбство, прагнення отримати доступ до матеріальних благ за будь-яку ціну, як законно, так і ні. А це вже утворює базу для безпосереднього формування кримінальної мотивації.

У кримінологічній, соціально-психологічній та педагогічній літературі поширена думка, що авторитет батьків в очах дітей – величина прямо пропорційна рівню міжособистісних відносин між чоловіком і дружиною.

Так, тільки 30,4% респондентів віддали перевагу батькам. Авторитет однолітків в 2,2 рази вище у неповнолітніх. Мабуть, – це не випадково, так як інші джерела свідчать про те ж саме.

II блок чинників сімейного неблагополуччя, що характеризують соціально-психологічний портрет батьків з таких сімей. До таких чинників належать культурний і загальнокультурний рівень батьків, а також їх захоплення і спрямованість інтересів.

Культурний і освітній рівень батьків є тим інтегруючим початком, який присутній у всіх сферах життєдіяльності сім'ї, з певною часткою ймовірності зумовлює неблагополучне виховання дітей.

Кримінологами встановлено, що в умовах сімейної неблагонадійності простежується тісний взаємозв'язок культурного рівня з рівнем загальної і спеціальної освіти батьків. Дослідження показують, що низький рівень культури нерідко корелює з низьким рівнем освіти і негативним до неї ставленням. Останнє, у свою чергу, є перепорою на шляху підвищення власного культурного рівня та культурно-освітнього рівня своїх дітей .

Практика показала, що нерідко такі батьки виявляються не в стані створити стабільну атмосферу для виховання дітей. Володіючи низьким освітнім рівнем, вони не бажають долати недоліки свого характеру (підвищену дратівливість, емоційну нестійкість, нервовість, тривожну заклопотаність тощо) в ім'я безконфліктного вирішення внутрішньосімейних проблем.

З багатьох чинників, що характеризують моральний потенціал неблагонадійної сім'ї, ми виділяємо зловживання алкоголем ким-небудь з батьків (обома батьками). Наведені в таблиці дані показують, що майже половина (35%) батьків, 2% матерів респондентів зловживали алкоголем (Таблиця 2).

Вивчаючи умови сімейного виховання у корисливих і насильницьких злочинців, Шестаков Д. також вказує, що дитинство майже половини

насильницьких злочинців було затьмарене зловживанням їх батьками спиртними напоями. При цьому пияцтво батьків у сім'ях насильницьких злочинців поширене в два рази більше в порівнянні з корисливими злочинцями [186, с. 56].

Таблиця 2

Чи зловживає чи хто-небудь у Вас в родині алкоголем ?	- батько – 35 % - мати – 2 % - брат або сестра – 5 % - ніхто не зловживає – 58 %
Чи відвідуєте Ви разом з батьками музеї, театри, кіно ?	- часто – 30 % - рідко – 60 % - ніколи – 10 %
Ваші батьки цікавляться Вашими шкільними успіхами і допомагали у виконанні домашніх завдань ?	- регулярно – 65 % - рідко – 30 % - ніколи – 5 %

Відомо, що «побутове» пияцтво багатогранне у своїй криміногенній дії. Питущі батьки менше приділяють уваги вихованню дітей, які, опиняючись наданими самі собі, більшою мірою піддаються негативним впливам. Водночас систематичне пияцтво погіршує матеріальне становище сім'ї, детермінуючи підвищену конфліктність її членів. Виховання в таких сім'ях породжує у підлітка загострене сприйняття всього, що відрізняється від його буття на тлі нерозуміння природи того, що відбувається. Такі неповнолітні, як правило, схильні до безпричинних бійок, неприязні до хороших учнів, несприйнятливості до позитивних впливів вчителів, супротиву їм.

III блок чинників сімейної неблагонадійності, що характеризують педагогічну ситуацію, яка складається в таких сім'ях.

На нашу думку, вплив сім'ї не може бути замінено ніякими іншими засобами виховання.

Наявність інших інститутів соціалізації, які так чи інакше виконують функції щодо виховання дітей, ніякою мірою не применшує, а лише доповнює родинне виховання. Проте ким стане людина – повноцінною особистістю або моральним виродком, учасником або перешкодою в справах суспільства, його захисником чи його бідною – багато в чому залежить від того, наскільки правильне виховання він отримав в сім'ї, в дитинстві [10, с. 64].

На практиці ми нерідко стикаємося з неправильною, непедагогічною позицією батьків, яка найчастіше проявляється в невмінні (рідше в небажанні) виховувати дітей. Не враховувати цього чинника сьогодні не можна, оскільки професійна некомпетентність багатьох батьків у виконанні головної для них функції – виховання часто погіршує і без того нелегке становище дітей, які бажають бачити в батьках опору, які потребують їх підтримки, які сподіваються на їх допомогу і стикаються з нерозумінням, невмінням, небажанням надати їм цю допомогу і підтримку. Особливо виразно професійна нездатність батьків здійснювати процес виховання дітей (через відсутність необхідних психологічних знань) проявляється в їх прагненні підпорядкувати розвиток особистості дитини власному уявленню про нього на шкоду його реальній, живій індивідуальності.

В одній зі своїх робіт Личко А. виділяє такі типи неправильного виховання:

- Гіпопротекція – емоційне відкидання підлітка, яке проявляється в недостатній опіці і контролі, інтересу до справ і захопленнь підлітка;
- Домінуюча гіпопротекція - надмірна опіка та контроль;
- Потураюча гіпопротекція – недостатня увага та нагляд і некритичне ставлення до порушень поведінки у підлітка;
- Емоційне відкидання – дитина відчуває, що нею обтяжуються. Може виражатися як у відкритій, так і в прихованій формі;
- Жорстоке ставлення – фізична і психологічна жорстокість;
- Умови підвищеної емоційної відповідальності – на дитину покладаються недитячі турботи і завищені очікування;
- Суперечливе виховання – різні підходи до виховання всередині сім'ї [115, с. 254].

Причин, які зумовлюють поширеність вказаних типів, досить багато, і вони ґрунтовно проаналізовані в спеціальній літературі. Водночас педагогічний досвід показує, що використання подібних підходів до виховання підлітків не тільки може сприяти посиленню конфліктності сімейних відносин, але і призводити до деформацій психіки неповнолітніх, формування асоціальних рис особистості.

Поділяючи думку провідних кримінологів, ми вважаємо, що жорстокість до дітей у сім'ї займає виняткове місце серед чинників сімейної неблагонадійності. У зв'язку з цим Антонян Ю. робить висновок, що дитина, яка стала жертвою своїх батьків, тим самим викидається за борт нормального людського спілкування, не може надалі належним чином пристосуватися до життя, створити сім'ю, починає жорстоко ставитися до своїх дітей, взагалі відносно легко зважується на застосування насильства до інших людей, зазвичай не співчуває їм [7, с. 90].

Наші дослідження показали, що значний відсоток неповнолітніх злочинців, які піддавались жорсткому поводженню в сім'ї, на питання, «Яким покаранням піддавали тебе батьки?» ми отримали такі дані: висловлюються нецензурну лайкою – 70%; б'ють – 12% (Додаток А).

Вивчення причин протиправної поведінки неповнолітніх показало, що ризик вчинення підлітками злочинів у сім'ях, де панує агресивність і жорстокість, в 9-10 разів вище, ніж у нормальних. Жорстоке поводження з дитиною є не що інше, як відштовхування його в явній і грубій формі. Багато-хто з таких дітей в подальшому починають скоювати злочини, при цьому деякі прямо вказують на те, що причиною їх злочинних дій були покарання і побої, перенесені ним і в батьківській родині [7, с. 90].

Як зазначає В. Голіна, центральне місце в концепції Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» посідає ідея єдності проведення в країні загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів протидії сімейному насильству. Вони мають за мету усунення причин і умов, що призводять до сімейного насильства, і забезпечення безпеки, зменшення негативного впливу насильства, яке має місце в сім'ї, нормального розвитку дитини, притягнення винних у вчиненні сімейного насильства до відповідальності, їх соціально-

психологічну і медичну корекцію та підготовку до повернення у сім'ю; контроль за поведінкою осіб, які реально можуть учинити в сім'ї насильство, і осіб, які визнані винними у сімейному насильстві [97, с. 93].

Ознакою сучасної криміногенної ситуації є підвищення агресивних проявів у сімейно-побутовій сфері, що призводить до втрати її захисної ролі для дитини. І через свою залежність від батьків, які з нею жорстоко поводяться, дитина стає однією з найбільш незахищених категорій. Негативні емоції і почуття жертв насильства в сім'ї приводять до розладів діяльності нервової системи, зниження опору організму різним захворюванням і погіршення стану здоров'я загалом, вчинення протиправних проявів [97, с. 94].

Розкриття поняття «насильство» надасть змогу окреслити коло таких діянь, дати кримінологічну характеристику, розкрити специфіку. Останнє дасть змогу виявити детермінаційні зв'язки між насильством в сім'ї та злочинністю неповнолітніх. Найбільш обґрунтованим, на нашу думку, є таке визначення: «Насильство — це зовнішній з боку інших осіб умисний і протизаконний вплив на людину, який здійснюється поза або всупереч її волі і здатний спричинити їй органічну, фізіологічну або психічну травму, та обмежити свободу її волевиявлення або дій» [159, с. 34]. Насильство в сім'ї найчастіше є наслідком сімейно-побутового конфлікту. Б. Головкін зазначає, що сімейно-побутовий конфлікт слід розуміти як гостре зіткнення між членами сім'ї й сімейно-побутового оточення, що виникає на основі протиборства їх протилежних поглядів, інтересів, позицій, потреб, які формуються та усвідомлюються в процесі міжособистісного спілкування, характеризуються прагненням спричинити максимальну шкоду суперечнику шляхом насильницького впливу і супроводжуються негативними емоціями його учасників. Слід мати на увазі, що такі конфлікти, як правило, тривають досить довгий час (від 1 місяця до декількох років). Тому своєчасне виявлення конфліктуючих сімей та вжиття відповідних заходів з метою припинення конфлікту може відвернути вчинення правопорушення або навіть злочину насильницького характеру [48, с. 78].

Діти страждають від насильства не тільки в родині. У школах рукоприкладство стало звичайним явищем, з яким органи освіти змирились і не бачать в цьому нічого аморального.

Слід зазначити, що проблеми в сім'ї, відсутність порозуміння та уваги з боку батьків призводить і до таких наслідків, як самогубство. За даними Держкомстату, чисельність померлих дітей від самокалічення (зокрема самогубства) у 2005р. склала 196, у 2009р. – 168, 2010р. – 182, 2011р. – 209, 2012р. – 167, 2013р. – 159 осіб (у віці від 0 до 17 років).

На тлі жорстокого поводження з дітьми все більш і більш наростає проблема соціального сирітства, яке останнім часом набула нових характеристик: з'явилася категорія дітей-ізгоїв, юних бомжів. Це діти, які втекли з різних причин з сім'ї, інтернатних закладів.

За визначенням ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні, для яких вулиця стала постійним місцем проживання. Проте існує чимало причин, з яких діти опиняються на вулиці. Серед безпритульних є і такі діти, які мають сім'ю, рідних, деякі потрапляють на вулицю разом із родиною, або «працюють» на вулиці.

Одним з найпоширеніших явищ в Україні є так зване «соціальне сирітство», яке має місце, коли діти, маючи батьків, але позбавлені їхньої уваги та піклування. Це явище потребує підвищеної уваги з боку державних органів, а також виявлення та усунення його причин.

За даними дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ, в Україні у 2011 році кількість безпритульних дітей віком від 10 до 19 років становить 150 –160 тисяч дітей, станом на 1 березня 2013 року кількість дітей - сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, становить 94 тисячі. Проте не слід забувати, що наведені дані не можуть бути точними, оскільки безпритульні та діти сироти, що опинились на вулиці, постійно мігрують, а до звітності потрапляють ті діти, яких зареєструвала кримінальна міліція у справах неповнолітніх [49, с. 58-64].

Задля подолання проблем безпритульних дітей слід вживати різних профілактичних заходів. За прикладом профілактики цієї проблеми у європейських країнах, позитивні зрушення можуть дати створення

спеціалізованих реабілітаційних установ для дітей і підлітків, які опинилися у кризовій ситуації. Неповнолітніх слід забезпечувати належним місцем проживання, здатного замінити родину. З цією метою слід створювати притулки для дітей-сиріт і бездоглядних дітей.

Заслуговує на увагу досвід Швеції. У Швеції у 40-80-ті рр. ХХ ст. закрили дитячі будинки, а у 90-ті роки ввели сім'ї в установи догляду за дітьми. Стратегія полягала в тому, що розробляючи і вживаючи заходи, необхідно поставити в центр уваги, не тільки дитину та її сім'ю, але і протистояти процесам, що впливають на ситуацію в родині [62, с. 55–59].

Ще одним із способів зниження рівня безпритульності є фостерна сім'я. Існує два види фостерних сімей: фостерне виховання дітей, який забезпечує влаштування безпритульних дітей до біологічних родин або ж родин родичів. Коли такий варіант є неможливим, розглядається питання про проживання дитини в різного виду стаціонарних закладів – дитячі будинки, притулки; другий вид – приватна фостерна опіка – це приватна домовленість між батьками та фостерними вихователями про опіку над дитиною, що здійснюється в будинку опікуна, без залучення органу місцевої влади.

2.2 Криміногенні чинники соціального середовища та їх роль у формуванні особистості неповнолітнього злочинця

Для кримінологічної науки загалом і теми нашого дослідження зокрема проблема соціалізації є досить важливою, насамперед, в аспекті соціалізації особистості підлітка в умовах несприятливого впливу соціального середовища. Таким чином, соціальне середовище, представляючи собою конкретну своєрідність суспільних відносин на певному етапі їх розвитку, має певну ієрархію взаємопов'язаних рівнів, що не тотожно впливають на формування особистості. Аналіз кримінологічної літератури свідчить про відсутність єдності думок щодо системи цих рівнів і ступеню їх впливу на соціалізацію особистості. Одні спеціалісти, в ролі самостійних рівнів соціального середовища, виділяють: метасередовище, макросередовище, соціально-державне і регіональне

середовище, як різновид макросередовище і мікросередовище, інші ж обмежуються аналізом соціальних явищ на макро і мікрорівнях.

Найбільшу важливість для нашого дослідження представляє соціальне середовище особистості. Антонян Ю. описує його як таке, що складається з двох частин: мікросередовища і тієї частини соціального середовища, з яким у особистості є контакти. Соціальне середовище, яке складається навколо індивіда з перших же днів його існування у вигляді різних формальних і неформальних малих груп, окремих людей, становить безпосереднє соціальне оточення цієї особистості, її мікросередовище. Поряд з ним, на нього (індивіда) впливає і широке соціальне середовище, наприклад через засоби мас-медіа або через те ж мікросередовище. Отже, та частина широкого соціального середовища, з якою взаємодіє особистість, також входить в її соціальне середовище [8, с. 29].

Для найбільш повної характеристики соціального середовища особистості, зокрема і неповнолітнього, що впливає на її соціалізацію, виділимо групу його основних ознак.

1. Соціальне середовище особистості динамічне, бо в процесі онтогенезу зазнає істотних змін і не має чітких, раз і назавжди установлених кордонів, що багато в чому залежить від самої особистості, її рівня соціалізації, соціального походження, спрямованості і змісту інтересів і потреб, зміни соціальних ролей, перебудови соціальної позиції, підвищення або зниження активності. Водночас її генезис може відбуватися під впливом різних об'єктивних процесів, наприклад, розшарування суспільства за рівнем матеріального забезпечення, процесів урбанізації та міграції, підвищення соціальної мобільності людей, зміни характеру праці і появи нових сфер її застосування.

2. Соціальне середовище особистості неповторне, так само як і існування конкретної особистості. Очевидно, що різні люди можуть мати спільне соціальне середовище, але середовище однієї людини не може бути ідентичним середовищу іншого, бо неможливий повний збіг соціальних умов їх існування і контактів з навколишнім світом. Неповторність соціального середовища конкретної особистості пояснюється тим, що воно сприймається кожним суто індивідуально і

кожен будує свою поведінку залежно від цього. Індивідуальне ставлення до середовища, на наш погляд, вносить певну ясність у проблему формування особи злочинця та законослухняного громадянина під впливом зовні, здавалося б, однакового соціального середовища.

3. Соціальне середовище особистості належить до систем зі зворотним зв'язком, тобто воно не тільки формує особистість, а й особистість через свою поведінку здійснює зворотний вплив на середовище. Так, криміногенне середовище, сформоване під впливом скоєних злочинів, впливає на окремих осіб, зокрема і на схильних до скоєння злочинів або тих, що їх вчиняють, зазвичай посилюючи антигромадську спрямованість їх особистості, що може призвести до нових злочинів. Нові злочини, у свою чергу, здійснюють вплив на мікрооточення, останнє знову на особистість і так далі.

Однак, як вже зазначалося, визнання важливої ролі соціального середовища особистості в її формуванні зовсім не означає пасивної позиції суб'єкта, фатальної неминучості вчинення кримінально караних діянь під впливом несприятливих зовнішніх умов і обставин. Кожен індивід може протистояти таким обставинам, сам активно впливати на своє оточення, так як вільний у виборі варіантів поведінки, але не повністю, завдяки певній сукупності особистісних особливостей, небайдужих в кримінологічному плані поглядів, уявлень, способів задоволення потреб.

4. Соціальне середовище особистості є ймовірнісною системою, оскільки його розвиток, що залежить від комплексу вже згадуваних чинників, не можна точно прогнозувати.

5. Соціальне середовище особистості не однорідне за характером свого впливу на особистість. На нашу думку, неприпустимо його безумовний поділ на сприятливе, несприятливе і нейтральне, бо чинники, що впливають на соціалізацію особистості настільки різноманітні, що поєднують в собі різноманітні за характером умови. Все соціальне середовище особистості не може бути несприятливим: у будь-якому соціальному середовищі є позитивні впливи, позитивні чинники. Отже, лише як гіпотезу можна припустити, що чим більш

негативним був вплив соціального середовища, чим в більш несприятливих умовах формувалася особистість, тим більшу криміногенну роль може зіграти конкретна життєва ситуація.

6. Соціальне середовище особистості основними умовами свого виникнення і розвитку визнає спілкування і діяльність. Без діяльності, під якою слід розуміти виконання особистістю конкретних соціальних функцій в системі суспільної практики, неможливо її включення в соціальні відносини, у взаємодію з соціальним середовищем. Спілкування ж, будучи необхідною і загальною умовою формування особистості, а також способом передачі соціальної та психологічної інформації, ніби-то «цементує» соціальне середовище особистості, зміцнюючи її зв'язки з іншими людьми і соціальними інститутами. Вченими доведено, що поза взаємодією особистості з оточуючими людьми за допомогою спілкування і діяльності, середовище для данної особистості не існує.

7. Соціальне середовище особистості характеризується неконтрольованим впливом на формування особистості, бо ціннісні установки і орієнтації суспільства можуть сприйматися не тільки через свідомо направлені процеси виховання і освіти, а й стихійно, неконтрольовано, завдяки референтним групам (неформальному спілкуванню). У зв'язку з цим надзвичайно важливий кримінологічний аспект загального соціального контролю за формуванням особистості як з боку традиційних для підлітків інститутів соціалізації, так і державних, громадських організацій, правоохоронних органів.

8. Соціальне середовище особистості структурно охоплює широку предметно-матеріальну сферу. Однак, аналізуючи соціально-психологічні чинники формування особистості злочинця, кримінологи практично не приділяють їй належної уваги, хоча соціальне середовище існує не тільки у взаємодії особистості з оточуючими людьми, але і з предметним світом. Соціальними психологами встановлено, що останній вирішальним чином впливає на формування соціально-психологічного клімату в міжособистісних відносинах, психічні особливості особистості, призводячи до скоєння тих чи інших вчинків, зокрема вчинення злочинів.

9. Соціальне середовище особистості входить до групи дуже складних систем, тому що складається з складних підсистем (наприклад, мікросередовища).

Як вже було сказано, соціальне середовище особистості та мікросередовище особистості – різні явища. Мікросередовище є лише частиною соціального середовища особистості і вже тому не може бути ототожене з ним. Соціологи, а в слід за ними і кримінологи називають мікросередовище особистості соціальною реальністю, що представляє собою сукупність найближчих моральних, матеріальних, психологічних та інших чинників, що безпосередньо взаємодіють з особистістю в процесі її практичної діяльності.

Підкреслюючи роль мікросередовища, соціологи зазначають, «що негативний морально-психологічний клімат, розбіжність групових норм з суспільними, труднощі адаптації, відсутність належної вимогливості в деяких колективах, конфлікти і напруженість у спілкуванні – це далеко не повний перелік причин поведінки, що відхиляється, мають своєю базою мікросередовище [167, с. 57]».

У межах соціологічної науки основні типи мікросередовища прийнято класифікувати за видом діяльності особистості, територіальними, національно-етнічними та статево-віковими ознаками. Запропоновану класифікацію кримінологи, як правило, доповнюють криміногенним мікросередовищем, що представляє собою «сукупність відносин особистості і груп, які у своїй взаємодії закономірно породжують криміногенну деформацію свідомості та діяльності особистості» [60, с. 48].

Виділення зазначеного типу мікросередовища проводиться в чисто кримінологічних цілях і не має істотного значення для аналізу мікросередовища в соціології або соціальній психології.

Важливою частиною мікросередовища, як відомо, є побутова сфера. Сім'я, залишаючись основною спільнотою в побуті, являє собою складне соціальне утворення, соціально-психологічну групу і особливий інститут суспільства. Поряд з сім'єю для побуту характерні і більш широкі форми спільності – спорідненість, сусідство і знайомство.

Мікросередовище людини, як вже зазначалося раніше, складається з окремих особистостей і малих груп (останні нерідко називаються в літературі психологічними групами). Під малою групою в соціологічній та соціально-психологічній літературі зазвичай розуміється «сукупність людей, узгоджено взаємодіючих більш-менш тривалий час на основі спільних цінностей, які безпосередньо впливають один на одного і при цьому усвідомлено виділяються з оточення; вступ до них носить суто вибірковий характер» [114, с. 98].

У свою чергу, малі групи прийнято поділяти на формальні і неформальні (референтні). При цьому, якщо у формальних групах норми і правила поведінки, права та обов'язки всіх членів заздалегідь прописані, фіксуються в певних документах, то в життєдіяльності неформальної групи цього немає. У ній відсутній особливий апарат для закріплення і дотримання поведінкових норм, однак, група, використовуючи свій авторитет, прагне до того, щоб її члени слідували їм.

Аналіз кримінологічної літератури свідчить про те, що сімейна неблагонадійність, невдачі в школі і зближення з дозвільною криміногенною групою для неповнолітнього можуть мати різну послідовність, але в переважній більшості випадків спостерігається взаємодія цих трьох елементів. Сім'я, школа (училище), група дозвілля – природне середовище для більшості дітей та підлітків, що володіє великою силою впливу на них. Взаємодія зазначених типів мікросередовища, як показують результати досліджень Рибальської В., можна характеризувати такими відносинами:

- * позитивний вплив одного типу може доповнюватися і примножуватися таким же впливом іншого типу мікросередовища;

- * негативний вплив одного типу посилюється негативним впливом іншого;

- * негативний вплив одного типу може нейтралізуватися або компенсуватися позитивним впливом іншого типу мікросередовища;

- * позитивний вплив одного типу може нейтралізуватися або навіть звестися на «ні» негативним впливом іншого типу [151, с. 134].

Переважна більшість кримінологів, вивчаючи несприятливі умови соціального середовища особистості неповнолітнього, акцентують увагу на негативних соціально-економічних явищах сучасного життя, наслідки яких відчутні сьогодні для кожного. Ми ні в якому разі не применшуємо їх значущість в процесі формування особистості. Однак наслідки широкомасштабної соціокультурної кризи, яка спіткала наше суспільство, приховують у собі не менш серйозну небезпеку, вимагаючи комплексного дослідження представниками різних сфер наукової діяльності, зокрема кримінологів, соціальних психологів, соціологів, культурологів, мистецтвознавців та релігієзнавців.

Сучасна культура як на інституційному, так і на суб'єктивно-діяльнісному рівнях сьогодні знаходиться в кризовому стані, як і саме суспільство.

Для української освіти одним із важливих завдань є виховання молоді на високих моральних засадах. Але, враховуючи наявну в нашій державі духовну та культурну кризи, це завдання значно ускладнюється.

На жаль, вітчизняні кримінологи намагаються в своїх дослідженнях оминати вивчення негативних чинників масової культури і субкультури, що впливають на формування свідомості та психіки підлітків. В соціологічній науці під субкультурою неповнолітніх та молоді розуміють культуру певного покоління, яка характеризується спільністю стилю життя, поведінки, групових норм, цінностей і стереотипів. Сьогодні, в умовах дійсності, її визначальною характеристикою є феномен суб'єктивної «розмитості», невизначеності, відчуження основних нормативних цінностей.

Соціальне відчуження знаходить свій вияв у відсутності у значної кількості підлітків чітко вираженої особистісної самоідентифікації, силі поведінкових стереотипів, що зумовлюють деперсоналізацію установок. Позиція відчуження в його екзистенційному переломленні проглядається у ставленні до соціуму, в міжособистісному спілкуванні, в контркультурній спрямованості підліткового дозвілля. Результати соціально-психологічних досліджень, що проводяться в середовищі неповнолітніх, дають змогу нам виділити основні негативні особливості, характерні для їх субкультури:

а) переважно розважально-рекреативна спрямованість (більше одної третини старшокласників відзначають, що їх улюблене заняття на дозвіллі «байдюкування»);

б) витіснення цінностей національної культури, як класичної, так і народної, схематизованих стереотипами, орієнтованими на впровадження «американського способу життя» у його примітивно-полегшеному відтворенні;

в) пріоритет споживчої орієнтації;

г) слабка індивідуалізованість і вибірковість культури. Вибір тих чи інших культурних цінностей найчастіше пов'язаний з груповими стереотипами жорсткого характеру (незгодні з ними легко потрапляють до «ізгоїв»), а також з престижною ієрархією цінностей в неформальній групі спілкування. Тенденція до дегуманізації та деморалізації в змісті культури проявляється насамперед у деформації і руйнуванні образу людини. Зокрема, це фіксується в наростанні сцен і епізодів насильства і сексу, в посиленні їх жорстокості, натуралістичності, що, безумовно, корелює з нестримним зростанням насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів, скоєних підлітками під враженням сприйнятого. Водночас комплексні соціально-психологічні дослідження масової культури, проведені В. Семеновим, показали, що «такі шедеври» сучасної культури все більше втрачають свою якість, що полягає в продукуванні стану полегшення, звільнення від тяжких і похмурих переживань до позитивних, просвітлених, одухотворених почуттям, що підносить і облагороджує внутрішній світ людини [159, с. 116 – 122].

Практика показала, що безпосередні споживачі «маскульту», особливо підлітки, все частіше відчують негативний емоційний стан, що виявляється в пригніченості, страху, ненависті, агресивності, яке Семенов В. називає антикатарсис. Такий стан конкретного індивіда детермінує відповідний соціально-психологічний клімат в мікросередовищі, суспільстві загалом, посилюючи тотальне поширення всіх форм девіантної поведінки.

В умовах потужної інформатизації системи освіти дедалі гостріше постають проблеми педагогічного, психологічного, культурологічного захисту дітей від

надлишкових, деструктивних та руйнівних впливів ЗМІ. Звідси – першочергова потреба формування в дітей неупередженого й водночас критичного ставлення до медіа-продукції, навчання їх способів збереження та підтримання психічного і фізичного здоров'я в умовах так званої «екранної культури». Сьогодні підвищуються зусилля освітян усього світу щодо педагогізації та гуманізації інформаційного середовища, активізується їх участь у процесах масової комунікації, а також у діяльності суспільних інституцій, покликаних контролювати діяльність ЗМІ відповідно до пріоритетних загальнолюдських цінностей спільноти.

Проблема впливу ЗМІ на соціалізацію особистості підлітка повинна розглядатись в контексті загальних тенденцій глобалізації. Проблема впливу глобалізації на особистість є надзвичайно складною тим більше ще й з огляду на таке явище, як постіндустріалізм, який характеризується колосальним зростанням інформаційних і комунікаційних можливостей [191, с. 53].

Термін глобалізація (від англ. global – всесвітній) – використовується для характеристики сучасних економічних, соціальних, політичних, торгових, фінансових, транспортних, трудових, міграційних, інформаційних, комунікаційних та інших процесів всеохоплюючого характеру [134, с. 494].

Поняття «інформаційний простір» у сучасній соціології, політології, філософії, психології має низку відмінних особливостей. Соціологія визначає інформаційний простір як поле поширення інформації, вагомою для певних соціальних груп. Філософія відносить інформаційний простір до одного із якісно нових просторів буття, який характеризується динамічністю, широтою, індивідуалізованістю, комунікативністю (Е. Агацці, П. Хесле, М. Роуч); психологія характеризує інформаційний простір як суб'єкт – суб'єктну реалізацію інформації [191, с. 24].

На думку І. Яременко, головне протиріччя сучасного інформаційного простору зумовлене тим, що споживач потрапляє в становище, коли можливість вибору поведінкової реакції чи вибору стратегії поведінки ілюзорна – кожна дія

відбувається «відповідно» чи «всупереч» отриманій або нав'язаній інформації. Входження молодого покоління в інформаційний простір є болісним, тому що:

1) система вільного обміну ідей замінюється хаотичністю інформаційних потоків, при цьому інформаційний потік визначається як динамічний стан вербальної, зорової, слухової (сенсорної) чи документальної (зафіксованої) інформації;

2) виникає специфічна форма соціалізації через засоби масової інформації;

3) подібна соціалізація може виявитись детермінованою технічними можливостями інформаційного пошуку [191, с. 25]. Саме ці особливості, притаманні інформаційному просторові, і створюють ті протиріччя, вирішення яких сприяє його розвитку.

Враховуючи сучасний технологічний прогрес, підлітки з самого дитинства оточені різними засобами масової інформації та комунікації. Як і будь-який інший соціальний інститут, ЗМІ виконує певні функції в суспільстві, а найважливішими серед яких є:

1) комунікативна (функція спілкування);

2) ідеологічна, пов'язана з прагненням впливати на світосприйняття та ціннісні орієнтації молодого аудиторії, на її свідомість, ідеали, мотивацію поведінки тощо;

3) культурно-освітня (трансляція в суспільстві культурних цінностей, виховання на зразках загальнолюдської культури, а отже, сприяє індивідуальному розвитку);

4) рекламно-довідкова, спрямована на задоволення практично-утилітарних потреб особистості;

5) рекреативна, пов'язана зі світом розваг, зняття напруження, отримання задоволення [141, с. 48 – 72].

Враховуючи, що ЗМІ так чи інакше, а скоріше значною мірою, впливають на процес соціалізації підлітка, до функцій ЗМІ слід віднести пізнавальну, освітню та виховну функції. Пізнавальна функція пов'язана з розширенням загальної інформованості молодого покоління; освітня – з розповсюдженням та

закріпленням знань про навколишню дійсність; виховна – з формуванням загальнолюдських гуманістичних цінностей та сприяє духовному збагаченню особистості.

Таким чином, ЗМІ, виконуючи зазначені функції, з одного боку, сприяють засвоєнню та утвердженню нових норм життя, з іншого негативно впливають на дітей дошкільного віку [18, с. 289].

Сьогодні все частіше почали говорити про гіпнотичний вплив телебачення та комп'ютерних технологій на свідомість дитини. Засоби масової інформації та комунікації виконують також релаксаційну функцію, заповнюючи час відпочинку дітей. Кіно, відео, телебачення, радіо та комп'ютерні технології формують потреби, що не співвідносяться з можливостями їхнього задоволення. Нова картина світу, що формується в молодого покоління завдяки електронним засобам масової інформації, призводить до певних змін у психології: змінюється механізм сприйняття світу, виникають специфічні ціннісні орієнтації, несподівані способи самореалізації особистості [55, с. 116].

Загальновідомо, що від народження діти не володіють здатністю критично мислити. Цю здатність необхідно формувати протягом тривалого періоду. Усі події та явища, що оточують дитину, стають звичними і сприймаються як норма. Це пов'язано із недостатнім життєвим досвідом дитини. Жорстокі та цинічні фільми, комп'ютерні ігри, книжки формують відповідні характери. Стихійний, але надзвичайно інтенсивний вплив на соціалізацію дітей дошкільного віку здійснюється через культивування телебаченням «індустрії розваг», що заповнила ефір і витіснила на периферію цінності української та зарубіжної культури, які втілюють загальнолюдські вічні ідеали Добра і Краси [38, с.109 – 117].

В. Ромек стверджує, що величезну роль у механізмах навчання на моделях у людському суспільстві відіграють засоби масової інформації – телебачення, радіо, Інтернет і шоу-бізнес. Механізми копіювання широко використовуються з рекламною та комерційною метою. Отже, телебачення за своєю природою та соціальними функціями має величезні можливості впливу на соціалізацію дітей

дошкільного віку. Досліджуючи цю проблему, Г. Апостолова, посилаючись на результати досліджень зарубіжних учених В. Гьобель, М. Гльокнер, стверджує, що дітей, які регулярно споживають продукцію засобів масової інформації, відрізняє те, що вони:

- міркують швидкими та готовими асоціаціями;
- ставлять поверхові запитання, але відповідь їх не дуже цікавить;
- дають поверхові та стереотипні відповіді на запитання дорослих;
- їм властива неглибока цікавість до певних предметів;
- не відчувають дистанції у спілкуванні з людьми, і при цьому не вміють реалізовувати реальні особистісні контакти;
- не здатні відповідати спокійним поглядом;
- почуття їх примітивні, а поведінка має тенденцію до безцеремонності [14, с. 2].

Посилаючись на аналіз наукових джерел з питань впливу ЗМІ (зокрема телебачення та комп'ютерних технологій на дітей дошкільного віку), Г. Апостолова виділила такі аспекти їхніх особистісних якостей:

- залишається примітивною мова як засіб самовираження;
- знижується здатність виділяти головний зміст з прочитаного тексту;
- виникають стандартні зорові образи та асоціації, тому важко спрямувати дитину до створення власних уявлень при усному спілкуванні;
- дитина майже не читає, їй подобається розглядати малюнки (комікси);
- не відбувається активна переробка того, що дитина бачить, чує або читає, звідси затримується розвиток здатності до зосередження і уважного спостереження, творчого пошуку, цілеспрямованої діяльності;
- підвищується схильність до алкоголю, токсико- і наркоманії, оскільки дитина привчається отримувати лише враження та відчуття задоволення;
- порушується розвиток волі, бо дитина перед екраном неспроможна діяти активно-наслідково, як це має бути в цьому віці, натомість відбувається агресивний та неупорядкований вибух накопиченої і невтраченої активності [14, с. 2].

Комп'ютерні технології породили специфічну субкультуру – так званий кіберпанк, що формує специфічний світогляд, який через своє штучне походження дає змогу досить легко керувати дитиною. Нове покоління комп'ютерів віртуозно створює комп'ютерну віртуальну реальність, маніпулює свідомістю й поведінкою дитини [29, с. 8].

Комп'ютер наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. став для дітей найулюбленішою іграшкою, порадником, навіть другом. У Базовій програмі розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» зазначається, що комп'ютер є своєрідним «інтелектуальним знаряддям», яке дозволяє людині вийти на новий інформаційний рівень. Його можна розглядати як сучасний засіб діяльності дітей дошкільного віку [18, с.11]. Інтернет, комп'ютерні й телевізійні ігри захоплюють увагу дітей, приваблюють їх динамічними сюжетами, дають змогу переживати гострі відчуття. Дедалі більше дітей просиджують за комп'ютерним та телевізійним екранами, які дуже часто негативно впливають на них, спричинюючи певні зміни в їхній свідомості, у взаєминах з оточенням та поглядах загалом [29, с.16].

У процесі засвоєння й використання комп'ютера в психіці дітей дошкільного віку виникає низка змін як позитивного, так і негативного характеру [22, с. 41]. Науковець О. Белінська наголошує на очевидності й науковому підтвердженні наслідків інформатизації нашого життя. Серед них найбільш істотними для дітей дошкільного віку є адинамія, порушення спілкування, формалізація знань [21, с. 27].

Крім цих загальних наслідків, є й один специфічний. Як зазначається в дослідженнях інформаційно-психологічної безпеки, за умови доступу в глобальну комп'ютерну мережу Інтернет у користувачів подекуди виникає так званий синдром Інтернет-залежності, що виражається насамперед в абсолютній «поглиненості» інформаційним, комунікативним, ігровим видами діяльності в мережі Інтернет [21, с. 27].

Психологи (К. Янг та Ф. Сарасота) у 2001 році заявили, що діти дошкільного віку особливо підпадають під вплив Інтернет-залежності. І особливо насторожує

те, що кількість користувачів цього віку невпинно зростає [202, с. 19]. Посилаючись на дослідження Кімберлі Янг, В. Бондаровська та Н. Пов'якель виділили такі ознаки Інтернет-залежності:

- ейфорія (піднесений стан) від перебування в Інтернеті;
- відмова від харчування та сну заради розваг в Інтернеті;
- багатогодинне просиджування в Інтернеті;
- погіршення пам'яті й уваги;
- нехтування інтересів рідних, близьких та друзів заради перебування в Інтернеті ;
- роздратованість від того, що хтось або щось не дає змоги користуватись Інтернетом [29, с. 21].

В. Бондаровська та Н. Пов'якель, керуючись дослідженнями Дж. Вейценбаума, стверджують, що «комп'ютерні технології спотворили життєвий простір дитини». З приводу цього автори висловлюються досить переконливо й різко: «Можливо, найбільший ефект впливу телебачення у світі – це майже цілковите «отупіння» значної частини населення світу, особливо дітей» [29, с. 5 – 7]. Учені стверджують, що сучасна дитина є рабом двох екранів – телевізійного й комп'ютерного. Знання про світ надходять дитині з телевізійного екрану, а відповіді на всі можливі запитання вона отримує з комп'ютерного екрану [29, с. 5 – 7].

Поширення комп'ютерних технологій звичайно має позитивні моменти: дистанційна освіта, можливість спілкування на значних відстанях, доступ до інформації тощо. Проте не слід забувати і про негативні наслідки: вільний доступ до «недитячих» фільмів, що пропагують культ насильства, жорстокості, нетерпимість, порнографію тощо.

Оцінюючи соціальне становище сучасних дітей, зауважимо, що традиційні інститути соціалізації (сім'я, дошкільний заклад) істотно послабили свої позиції, а їх функції перейняли ЗМІ. Якщо взяти до уваги психосоціальну систему «соціум – особистість», то під впливом ЗМІ вона видозмінилась у своїй структурі й набула вигляду: «соціум – мас-медіа – особистість». Ми погоджуємося з думкою

О. Петрунько, яка вказує на те, що «процес соціалізації відбувається як медіасоціалізація» [136, с. 6].

ЗМІ як один із основних чинників соціалізації в житті дітей доповнює чи навіть конкурує з іншими більш традиційними чинниками, як-от родина, дошкільна установа, товариство однолітків, дитяча субкультура.

Слід вважати «успішною» таку соціалізацію, яка дає змогу дитині адаптуватися до умов суспільства, в якому вона проживає, через навчання соціально визнаних моделей поведінки. В процесі соціалізації дитина пізнає свою культуру й долучається до її цінностей, вірувань, отримує уявлення про її ставлення до себе самої та до «інших» культур.

Завершуючи аналіз соціального середовища особистості загалом, ми поділяємо думку більшості провідних вітчизняних кримінологів, переконаних у тому, що людина не народжується, а стає злочинцем в результаті несприятливих умов формування його особистості, особливо в підлітковому віці.

Вивчаючи ці умови, кримінологія повинна виходити з єдності соціального і психологічного, їх постійної взаємодії, не допускаючи як зайвого соціологізування, так і психологізації (тим більше біологізації) чинників, детермінуючих криміналізацію особистості неповнолітнього.

Однак, зв'язок між злочинною поведінкою особистості і негативними умовами її соціалізації носить статистичний, імовірнісний характер. З позиції кримінологічної науки це пояснюється наявністю як зовнішніх обставин, здатних перешкоджати такій поведінці, навіть виключати її, так і постійно співвідноситися з іншими людьми механізму, яким є психіка людини.

Приєднуючись до думки Антоняна Ю., Бурлакова В., Ветрова Н., Боргова А., Єрмакова В., Игошева К., Міньковського Г. та інших фахівців, ми вважаємо, що під час кримінологічних досліджень важливо не тільки виявити чинники сімейної неблагонадійності, але і проаналізувати інші криміногенні чинники соціального середовища, які, впливаючи на формування особистості неповнолітнього, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією детермінувати у неї злочинну поведінку.

До криміногенних чинників соціального середовища, які впливають на формування особистості неповнолітнього, слід, насамперед, віднести кризу системи шкільної та професійної освіти, як наслідок глобальної кризи, яка охопила всі сфери життя нашого суспільства.

Сьогодні, в умовах всебічної кризи, що має тенденцію до наростання, спостерігається не тільки падіння престижу освіти, а й втрата інтересу до отримання знань взагалі. На нашу думку, цьому багато в чому сприяє поява нових можливостей самоствердження особистості, де не потрібно високого рівня освіти. Слід зазначити, що вплив навчальних закладів на формування особистості вкрай ослаб. По-перше, взагалі середня освіта перестала бути нормою. По-друге, спостерігається єдність думок щодо повної втрати школами та іншими навчальними закладами своїх виховних функцій.

В Законі України «Про освіту» зазначається, що освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [74].

У ст. 22 «Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти» цього ж Закону зазначено, що соціально-педагогічний патронаж, який здійснюється соціальними педагогами, у системі освіти сприяє взаємодії навчальних закладів, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам, особам, які їх замінюють. Педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами [74].

Проте, незважаючи на зазначені в законі завдання освіти, слід відмітити, що на практиці не всі вони знаходять своє вирішення.

По перше, щорічно скорочується асигнування з держбюджету на освітні потреби, зокрема на будівництво нових будівель.

У 1995 році введено в експлуатацію 125 будівель загальноосвітніх навчальних закладів, у 2000р. – 47, 2005р. - 17, 2010р. – 13, 2011р. – 30, 2012р – 15. За 9 місяців 2013р. введено в експлуатацію 6 нових будівель – по 1 у м. Києві, Волинській, Донецькій, Івано-Франківській, Черкаській та Чернівецькій областях [52].

У школах не обновляються технічні засоби навчання, триває скорочення гуртків та секцій. Система профтехосвіти перебуває на межі повного руйнування.

Найбільше побоювання кримінологів викликає щорічно зростаюча тенденція відсіву учнів зі шкіл, зокрема і тих, хто не проходить по конкурсу після дев'ятого класу.

За даними Держкомстату, на початок 2013/2014 навчального року з 406348 учнів, які закінчили 9-й клас, продовжують навчання в 10-му класі 250690 учнів (61,7%). З них: у міських поселеннях з 267414 учнів продовжують навчання 173667 (64,9%), у сільській місцевості: з 138934 учнів продовжують навчання 77023 (55,4%) [52].

За результатами нашого дослідження, на момент вчинення злочину, учнями середніх навчальних закладів було вчинено 120 (43 %) кримінальних правопорушення, студентами професійно-технічних навчальних закладів – 62 (22%); працездатними, які не працюють і не навчаються – 18 (6,4%) (Додаток Б).

Відомо, що школа займає найважливіше місце в соціалізації особистості, продовжуючи процес, що починається в сім'ї. Діти проводять в ній значну частину життя. Однак, з огляду на зазначені вище причини, шкільні установи практично не справляються зі своїм завданням щодо формування корисних властивостей особистості, не вирішують проблеми корекції моральних деформацій, з якими діти прийшли вже в перший клас, не приділяють належної уваги профілактиці негативних явищ.

Численні дослідження різних років показують, що під впливом помилок педагогічної діяльності дефекти соціалізації особистості підлітків можуть

поглиблюватися, набуваючи криміногенного характеру. Грунтуючись на аналізі робіт Алмазова Б., Булатова Р., Єрмакова В., Пішикіної Н., Прозументова Л., Шеслер А. та деяких інших авторів, до таких помилок належать: стандартизація, одноманітність і шаблонність в роботі з підлітками, незнання педагогами психології учнів, невміння розглянути типові для даного віку прояви та індивідуальні особливості, суб'єктивізм в оцінці учнів, безтактність в способах спілкування і методах впливу, пред'явлення непосильних вимог до навчальної діяльності та поведінки, постійна негативна оцінка результатів діяльності учнів, методика негативного стимулювання, тобто коли вчителі вдаються тільки до мір покарання тощо.

Приєднуючись до думки Лелекова В. і Мусеїбова А. [111, с. 18-21], ми вважаємо, що найбільш несприятливу роль у формуванні особистості відіграє «стигматизація» і невиправдана диференціація учнів на кращих, тих, які виконують вимоги, що пред'являють до них, і гірших (важких) – з низьким рівнем дисципліни і знань.

Очевидно, що група «важких» підлітків викликає у педагогів вкрай неприязне ставлення, нерідко, як правило, виражається в грубих формах, що не сприяє встановленню позитивних емоційних контактів між цією категорією учнів і педагогами. В результаті позитивні сторони підлітка не розвиваються, а негативні знаходять своє закріплення, знижується авторитет учителя, посилюється напруга в соціально-психологічному кліматі навчальної групи. Провівши анкетування серед школярів та неповнолітніх злочинців, ми отримали варті уваги результати, деякі з них представлені нижче.

Таблиця 3

		%
Коллектив вчителів оцінюється:	Позитивно	45%
	Негативно	55%
Вчителі:	Справедливі	40%
	Несправедливі	55%

Наше дослідження показало, що колективи вчителів все рідше користуються авторитетом серед учнів.

Отримані нами дані свідчать про відсутність довіри і взаєморозуміння у відносинах педагог-учень, оскільки тільки 5% старшокласників могли довірити своєму учителю те, що не могли довірити іншим (батькам, одноліткам). У разі виникнення проблеми до вчителя за допомогою зверталися лише 5%. Більшість опитаних респондентів (40%) заявили, що «шкільні наставники» нехтували їх думкою і не цікавилися насущними проблемами. Такі відносини, як нам здається, лише сприяють відчуженню підлітка від школи і пошуку ним небажаних контактів в дозвільній сфері (Додаток А).

Відчуженню підлітків від школи також сприяє і відсутність у багатьох шкільних класах учнівських колективів, що є найважливішим чинником соціалізації особистості. Така ситуація, на думку Р. Булатова і А. Шеслер, зумовлена відсутністю між учнями позитивних емоційних зв'язків, незважаючи на тотальну переповненість класів і високий ступінь опосередкування міжособистісних відносин школярів навчальною діяльністю [37, с. 60]. В результаті проведеного нами дослідження серед учнів загальноосвітніх шкіл на запитання: «Чи могли б Ви назвати атмосферу в своєму шкільному колективі атмосферою довіри і взаєморозуміння» позитивну відповідь дали 45% опитаних. 54,5% респондентів задоволені спілкуванням з шкільними товаришами. Такий характер міжособистісних відносин нерідко сприяє їх загостренню, зростанню конфліктних ситуацій з педагогами та однокласниками. На запитання: «Як часто у Вас виникали конфлікти з вчителями?» ми отримали такв відповіді: - майже ніколи – 25 %; щоденно – 2 % ; раз на тиждень – 28 %; раз на місяць – 45 %. Щодо частоти конфліктних ситуацій з однокласниками, то такі ситуації виникають раз на тиждень – 30 %; - раз на місяць – 45 % (Додаток А).

Незважаючи на високий рівень конфліктності у відносинах педагогів і школярів, багато вчителів практично не займаються аналізом таких зіткнень, не кажучи вже про діяльність, спрямовану на управління їх процесом, з метою позитивного використання, наприклад, як педагогічного прийому. Все це, на нашу

думку, лише демонструє їх педагогічне безсилля у постійних конфліктних ситуаціях у класі, які вони намагаються або ігнорувати взагалі, або обмежуються зовнішнім, поверхневим їх вивченням, прагнучи придушити конфлікт авторитарними методами. Так, на думку вивчених нами підлітків, основними формами вирішення конфліктів у школі були такі: «виклик батьків в школу (до директора або класного керівника)» – 15%, «виклик учасників конфлікту до директора школи» – 10%. Високий відсоток підлітків відповіли (15%), що вчителі намагалися не помічати, ігнорувати конфліктні зіткнення. У цьому зв'язку, не доводиться дивуватися тому, що респонденти досить песимістично оцінили результати роботи своїх педагогів з вирішення конфліктів. Так, 20% опитаних вказали, що проведена учителями робота взагалі ніякого результату не давала (мається на увазі позитивний результат), а 5% відзначили, що відносини тільки погіршувались після спроб педагогів вирішити конфлікт (Додаток А). Причому погіршення відбулося не тільки в школі, але і вдома, в сім'ї.

Поділяючи позицію Вілкса А., Забрянського Г., Левічевої В. і інших кримінологів, ми вважаємо, що такий стан справ лише сприяє посиленню негативного впливу на особистість підлітка з боку найближчого побутового оточення, зокрема втягнення у злочинну діяльність членами криміногенних груп і дорослими злочинцями. Слід відмітити, що вивченню криміногенних підлітково-молодіжних угруповань в спеціальній літературі приділено достатньо уваги. У зв'язку з чим, ми зупинемося лише на деяких соціально-психологічних чинниках, що детермінують участь неповнолітніх у таких групах.

По-перше, до них належить прагнення підлітків зменшити конфліктність ситуації: під впливом цього чинника можуть формуватися групи прогульників уроків, як протест проти неуспіхів у навчанні; групи тих, що не відвідують заняття в ПТУ, як протест проти примусового навчання нецікавої професії; групи волоцюг, як протест проти недовіри і нерозуміння сім'ї; групи незайнятих працею і навчанням, як протест проти надання тільки некваліфікованої і низькооплачуваної роботи.

По-друге, входження в дозвілеву криміногенну групу може бути вимушеним – через обставини, наприклад, коли невдачі в навчанні, освоєнні спеціальності породжують, замість прагнення їх подолати, занижену самооцінку, почуття неповноцінності та непотрібності, які стають постійним станом підлітка і сприяють життєвим невдачам. У подібних обставинах членство в якій-небудь групі знижує негативне ставлення до себе і додає якусь значущість групової діяльності. Тоді детермінучим мотивом входження в групу стають: страх залишитися в ізоляції, потреба в розумінні, рівноправність, авторитеті, потрібності потреби тощо [89, с. 51].

За даними нашого дослідження більше половини (56,7%) підлітків, які вчинили злочин, основним мотивом участі в групі назвали бажання уникнути самотності, бажання розуміння і бажання бути хоч комусь потрібними. В результаті підлітки змушені миритися і з жорсткою ієрархічною структурою групи, і з сильним груповим тиском на її учасників, і з жорстокими санкціями за порушення групових норм.

Крім того, вимушене членство виникає, коли неповнолітньому необхідний «захист» від несприятливої дії інших осіб, груп, угруповань. Свою компанію поза школою мають 95% опитаних учнів. З них 20% привабливою своєю компанію вважають тому, що там «мене всі розуміють і вчать як потрібно жити». На запитання: «На Вашу думку, чи можливо законним шляхом досягнути достатнього матеріального забезпечення, щоб жити «як хочу»?» лише 40% респондентів дали негативну відповідь (Додаток А).

По-третє, входження в референтну групу з асоціальною спрямованістю може мати примусовий характер, коли втягнення відбувається проти волі і бажання неповнолітнього, що дуже характерно для угруповань закритого типу. Входження в них, як правило, супроводжується фізичним і моральним впливом на кандидата, а можливість вільного виходу відсутня.

По-четверте, до чинників, що детермінують участь неповнолітніх у дозвіллевих криміногенних групах, слід віднести прагнення до самостійності, незалежності від батьків, вихователів, пошук дружніх і сексуальних контактів і

уподобань, самореалізація, незатребуваність схильностей і позитивного прагнення до ризику – це не виключає аморальної і навіть протиправної поведінки, що викликано загалом, на думку В. Лунєєва, «прагненням до самоствердження в умовах обмеженої об'єктивно-суб'єктивної можливості реалізації» [23, с. 45].

Багато підлітків виявляються учасниками таких груп внаслідок того, що відчують необхідність отримання інформації, що цікавить, коли офіційні джерела (державні і громадські органи, ЗМІ, сім'я тощо) не задовольняють цю потребу належним чином.

Психологічне вивчення особистості неповнолітніх злочинців показує, що однією з причин їх входження в криміногенні групи може бути або відсутність батька, або відсутність довірчих, близьких відносин з ним. Мається на увазі, що дорослий чоловік, покликаний зіграти роль батька, не виконує цієї ролі, необхідної для всебічної соціалізації особистості підлітка. Тому, потрапляючи в референтну групу, підліток намагається отримати те, що «недоотримав» від батька. Він нерідко починає тяготіти до груп, в яких домінують особи старшого віку, які демонструють свою фізичну силу, спритність, впевненість, кмітливість, уміння долати труднощі і т.д. Вказуючи на цю обставину, Антонян Ю., Голубев В. і Кудряков Ю. роблять висновок, що в такій групі неповнолітні бачать «колективного батька» [12, с. 89].

Що стосується механізму зв'язку між участю неповнолітніх у криміногенних групах та їх злочинною поведінкою, то в загальних рисах він однаково трактується в роботах різних авторів. Встановлено, що:

- криміногенна група є базою формування поглядів і установок, що лежать в основі злочинної поведінки. Це здійснюється не стільки в результаті певного цілеспрямованого впливу, скільки під впливом практики слідування таким нормам;
- навіть якщо неповнолітній дотримується іншої системи цінностей і поглядів, злочин він може вчинити всупереч їм, пристосовуючись до групового рішення. Відомо, що систематичне підпорядкування нормам групи, нехай

спочатку навіть чисто зовнішнє, здатне потім призводити до внутрішньої переорієнтації;

- участь в групах (зокрема і криміногенних) сприяє деіндивідуалізації її членів. Остання може виявлятися у зниженні сили мотивів, що перешкоджають вчиненню злочину, ослабленні почуття особистої відповідальності, самоконтролю, посиленні сприйнятливості до ситуації;

- криміногенні групи наочно демонструють їх членам зразки злочинної і вкрай аморальної поведінки.

Кримінологічними дослідженнями встановлено, що злочинна поведінка підлітків має тісний зв'язок з проблемою формування у них правосвідомості та правової культури. При цьому, як показує практика, особлива роль у правомірній поведінці неповнолітніх належить їх правовій інформованості. Остання, на думку В. Боєра, є ступінь оволодіння правовою інформацією, зумовлена освітою, правовим досвідом, соціальним статусом, цікавістю та психологічної установкою індивіда [26, с. 70].

Правова інформованість, як вказує В. Сальніков, виховує повагу до закону, викорінює спроби деяких громадян порушити закон, а також формує правову культуру і забезпечує громадянську активність особистості [153, с. 52–56].

Що стосується знання права, то результати проведеного нами дослідження дають змогу зробити висновок, що неповнолітні злочинці гірше своїх однолітків знайомі з державно-правовими принципами устрою суспільства, соціальною роллю закону, нормами різних галузей права, що регулюють їх поведінку. Водночас рівень знань про кримінальну відповідальність у них значно вище, ніж у законослухняних однолітків. Таку обізнаність у цих питаннях можна пояснити лише тим, що вона обмежена їх особистим досвідом, а також відомостями, отриманими від знайомих і найближчого оточення (нерідко осіб, що перебувають під слідством, судимих, однолітків з «кримінальною» кар'єрою). Як джерело отримання правових знань серед опитаних учнів виступають: газети, радіо, телебачення – 35 %; користування Інтернетом – 45 %; від батьків – 5 %; у школі – 5 % (Додаток А).

У сім'ях (частіше, як з'ясувалось, неблагополучних) правові питання практично не обговорювалися, але якщо ж справа до цього доходила, то вони отримували, як правило, негативне ставлення до права на користь інших соціальних норм. На нашу думку, особливу тривогу викликає вкрай незадовільна робота шкільних вчителів з розповсюдження правових знань та правового виховання особистості учнів. За нашими даними лише 5% опитаних вказали на те, що з ними проводилися в школі заняття та бесіди, як джерело правової інформації.

Водночас одного знання правових норм і заборон для їх дотримання недостатньо. Знання права має підкріплюватися внутрішніми регуляторами поведінки особистості, її моральними установками, позитивним ставленням до права в цілому. За даними досліджень К. Ігошева і Г. Міньковського, тільки у 24% опитаних серед неповнолітніх злочинців склалося позитивне ставлення до права як до особистої цінності. При цьому лише у 37% з них воно носить стійкий і усвідомлений характер. У 43% таких підлітків позитивне ставлення до права нестійке, ситуативне. Регулятивна функція права опосередковується у них суто егоїстичною мотивацією, заснованою на емоційному переживанні конкретної ситуації [79, с. 265 – 273]. Вивчивши особливості правосвідомості неповнолітніх злочинців, зазначені автори прийшли до висновку, що в міру їх дорослішання уявлення про право як необхідну цінність для особистості не тільки не збільшуються, а й досить часто зменшуються.

За даними нашого дослідження правові знання потрібні підліткам, щоб обходити закон (15%) (Додаток А).

На наш погляд, така правова позиція підлітків пояснюється процесом їх формування, негативний вплив на який здійснюють несприятливі чинники соціального середовища і власної практики.

Ще якийсь час назад кримінологи вели дискусію про окремі недоліки, які мали місце в процесі трудової діяльності підлітків, як правило, про недоліки виховної роботи з ними в трудових колективах, а також про деякі упущення в організації дозвільної діяльності. Однак умови сучасного життя нівелювали їх

актуальність, висунувши на перший план проблеми неорганізованості дозвілля і тривалої трудової незайнятості, які, на нашу думку, займають провідне місце серед криміногенних чинників, що детермінують злочинну поведінку неповнолітніх, зокрема їх участь у групах з асоціальною спрямованістю.

Спад виробництва, пов'язане з ним скорочення реальних доходів працюючих і різке зростання безробіття торкнулися, передусім, неповнолітніх та молоді. При цьому найбільш гострою стала проблема працевлаштування.

Практика показала, що працедавець при можливості вибору між неповнолітнім і дорослим працівником перевагу віддає останньому. Категорія неповнолітніх не вигідна працедавцю: професії такий працівник не має, практичних навичок також. А законодавство про працю вимагає для нього особливих пільгових умов.

Зарубіжні кримінологи відзначають, що збільшення кількості безробітних на 100% спричиняє зростання злочинності на 3,4-6,5% [69, с. 34].

Результати спеціальних досліджень показують, що більшість підлітків віддають перевагу професіям, які за їхніми уявленнями зможуть швидко забезпечити високий рівень життя – бізнесмен, працівник торгівлі, фотомодель, і як не парадоксально - кілер і проститутка. На наш погляд, це пояснюється різними чинниками: наприклад, зміною самого уявлення про працю, ставлення до неї, спотвореним на цьому тлі уявленням про матеріальні цінності, непотрібністю здобуття вищої освіти, відсутністю правового виховання, правовим нігілізмом і т.д. За нашими даними (40,9%) вважають, що, працюючи законно, матеріального благополуччя досягти неможливо. Звідси стає зрозумілим, чому підлітки починають вести пошук форм зайнятості, які нерідко протиправні.

Раніше вже неодноразово називалася потреба в спілкуванні як одна з провідних у підлітковому, та й у ранньому юнацькому віці. Як відомо, вона реалізується в різних сферах діяльності людини, але значною мірою – у сфері дозвілля. Останнє серед інших несе функцію психологічного розвантаження і передбачає вільний вибір занять, розваг, кола приятелів і друзів, а також часу спілкування з ними. Водночас соціально-психологічні дослідження дозвільної

сфери показують, що зміст і форми проведення дозвілля, коло дозвіллевого спілкування детермінується комплексом ендогенних і екзогенних чинників: з одного боку, внутрішнім світом, системою симпатій і переваг підлітка, а з іншого – організацією і змістовними об'єктивними можливостями напрямів дозвілля, які доступні підлітку, формують його особистість, систему ціннісних орієнтацій.

В умовах дійсності негативна роль екзогенних чинників, що зумовлюють криміногенність дозвілля, не забарилася позначитися на щорічному зростанні підліткової злочинності та зниженні її вікового порога з 16 до 12-14 років. Тотальна дестабілізація соціально-економічної системи, як наслідок всебічної кризи, зруйнувала практично всю інфраструктуру позашкільних дозвіллевих закладів: закриті і розпродані палаци і будинки культури, бібліотеки, до мінімуму скорочено кількість гуртків, студій, секцій, особливо за місцем проживання. Для основної частини дітей недоступними стали літні оздоровчі табори. В умовах соціокультурної кризи заклади культури перестали бути гарантом невід'ємного права дитини на вільний доступ до інформації, на долучення до культури. Стався непоправний відтік педагогічних кадрів, підготовлених для роботи з дітьми та підлітками.

Проведення вільного часу серед опитаних учнів виглядає таким чином: відвідування секцій гуртка – 10 % ; відвідування музеїв, вистав – 10%; відвідування кіно – 10 % ; відвідування нічних клубів, відвідування кафе, барів тощо – 5 %; читання книг – 5 %; захоплення спортом – 10 %; комп'ютерні ігри – 20% (Додаток А).

Основною причиною, незадоволеності підлітків своїм дозвіллям є малодоступність місць культурного відпочинку, на яку вказали 70,2% респондентів.

З тієї ж самої причини, на нашу думку, ми спостерігаємо і настільки низький відсоток відвідуваності музеїв, виставок, театрів і кінотеатрів респондентами.

Водночас така контркультурна спрямованість підліткового дозвілля багато чому зумовлена феноменом соціального відчуження, що є наслідком широкомасштабної соціокультурної кризи (аналіз якої давався раніше).

Нічні клуби, дискотеки, бари з віком стають все більш привабливими, практично «витісняючи» гуртки, секції, студії, а часом і читання книг. Однак, через значні матеріальні витрати, вони доступні далеко не всім. Саме тоді і зростає кількість підлітків, які не знають чим зайнятися у вільний час, а результат - в основному безцільне проведення часу, яке формує відповідний негативний інтерес (до вживання алкоголю, наркотиків і т. д.), який закріплюється в звичках і веде до розвитку соціально-негативних потреб. Відвідування підлітками барів, дискотек, нічних клубів також несе в собі потужний кримінальний заряд, супроводжуючись кривавими бійками, розбійними нападами, згвалтуваннями, залученням до вживання спиртного, наркотичних засобів і т.д.

Дані, отримані під час обробки анкет, дають змогу припустити, що неповнолітнім властива відсутність стійких інтересів до якого-небудь заняття.

На це, на нашу думку, вказує і високий ступінь задоволеності своїм проведенням часу (80% проти 20%) (Додаток А).

Використовуючи результати нашого дослідження і наявний особистий досвід, можна з упевненістю сказати, що роль персонального комп'ютера і комп'ютерної інформації в житті молодого покоління зберігає тенденцію до зростання, впливаючи на пізнавальну, мотиваційну, емоційну сфери особистості, її самосвідомість, сприяє формуванню як позитивних, так і негативних особистісних рис. На комп'ютерні ігри, як форму проведення дозвілля, вказали 20% неповнолітніх. Однак, як показують спеціальні дослідження, феномен тотальної комп'ютеризації здатний породжувати чимало дефектів в процесі соціалізації особистості, наприклад, завдяки широкій доступності ігрових програм, наповнених насильством і жорстокістю, нерідко напівпорнографічним і порнографічним змістом. Засвоївши набір віртуальних поведінкових стереотипів, підліток нерідко переносить їх у сферу міжособистісних відносин, підвищуючи тим самим можливість власної протизаконної поведінки.

Перегляд телепередач, теле- і відеофільмів – найбільш масова і поширена форма дозвілля серед неповнолітніх. За нашими даними 25% респондентів віддають перевагу проводити вільний час біля «блакитного екрану». Результати соціально-психологічних досліджень вітчизняних (Дроздов О.) і зарубіжних авторів (Джонсон Н., Дженіфер Т., Х'юстон А.) показують, що в середньостатистичній сім'ї телевізор працює до семи годин на добу: на кожного члена сім'ї в середньому припадає по 4 години. Як наслідок, до моменту закінчення середньої школи дитина переглядає близько 8 тисяч сцен з вбивствами і 100 тисяч інших дій із застосуванням насильства [200].

Таким чином, проблема впливу телевізійної інформації на формування особистості неповнолітніх набуває особливої актуальності і, насамперед, у контексті зростання такого явища, як агресивність. Остання, як показали спеціальні дослідження, позитивно корелює з кількістю спостережуваних підлітком сцен насильства і жорстокості.

На сьогодні в теорії агресії існують три основні гіпотези, що пояснюють механізм їх впливу на свідомість і поведінку.

Перша - гіпотеза «моделі». Відповідно до неї, агресивна поведінка виникає внаслідок спостереження і копіювання агресивних дій. Відповідно, телебачення, інтернет ніби штовхає глядачів на повторення побаченого: воно рекламує модель для вживання.

У нашому дослідженні ця гіпотеза знайшла своє підтвердження. Так, на питання: Чи подобається Вам фільми де вбивають людей, сцени, де багато крові? Ствердну відповідь дали 65 % опитаних (Додаток А).

Друга - гіпотеза «каталізатора». Відповідно до неї, сцени насильства є стимуляторами збудливості та імпульсивної поведінки у їхніх глядачів (за принципом каталізатора, який сприяє протіканню хімічної реакції).

Третя - гіпотеза «катарсису», яка полягає в ослабленні агресивності, скидання емоційної напруги, зокрема, при перегляді сцен насильства і жорстокості.

Проблема впливу телебачення та інших засобів масової інформації на криміналізацію підлітків є досить складною і вимагає подальшого вивчення.

Ще однією проблемою, яка на нашу думку, досить часто супроводжує вчинення злочину, чи навіть стає однією з причин його вчинення– алкоголізм та наркоманія в середовищі неповнолітніх.

Відомо, що зловживання алкогольними напоями та вживання наркотичних засобів нерідко ведуть до скоєння злочинів, пов'язаних з порушенням громадського порядку, з посяганням на життя, здоров'я і гідність особи, а також до скоєння корисливо-насильницьких злочинів [91, с. 526 – 529].

У зв'язку з цим, наше завдання – показати їх вплив на формування особистості неповнолітнього злочинця, а також виявити зв'язок злочинної поведінки підлітків зі зловживанням ними алкогольних напоїв та наркотичних засобів, використовуючи результати досліджень вітчизняних фахівців.

Серед інших різновидів соціальних патологій найбільш розповсюдженим і досить живучим в середовищі неповнолітніх є пияцтво, що зумовлює динаміку зростання злочинності зазначеної категорії осіб, що підтверджують дані кримінальної статистики і результати кримінологічних досліджень останніх років. Так, в середньому щорічно по Україні 13,5% підлітків скоюють злочин у стані алкогольного сп'яніння. За офіційними даними, на початку 2014 року на диспансерному обліку з діагнозом хронічний алкоголізм і «біла гарячка» (гострі алкогольні психози) перебувало трохи більше 600 тисяч осіб. І чверть від усіх алкоголіків складають молоді люди [192]. За результатами нашого дослідження 87 % опитаних підлітків вживають алкоголь.

Аналіз статистики МВС засвідчує, що найпоширенішими злочинами, вчиненими в стані сп'яніння, є крадіжки, грабежі, розбої, вимагання, зґвалтування, хуліганство, умисні тяжкі тілесні ушкодження, умисні убивства та замах на вбивство, шахрайство, незаконне поводження зі зброєю та боєприпасами, незаконне заволодіння транспортним засобом, порушення правил безпеки руху, що спричинило смерть потерпілого, та інші злочини.

Отже, можна зробити висновок, що алкогольна ситуація в країні носить загрозливий характер. Окрім того, щорічно в світі і в Україні зростає кількість осіб, які померли від алкоголізму.

Для подальшого розгляду проблеми алкоголізму та пияцтва в середовищі неповнолітніх слід проаналізувати ці поняття.

Великий тлумачний словник сучасної української мови термін «пияцтво» визначає як постійне надмірне вживання спиртних напоїв, хвороблива пристрасть до них [40, с. 945].

Це визначення, як нам видається, більше відображає медичний аспект, що підходить до поняття «алкоголізм». У медичній літературі під ним розуміється «сукупність патологічних змін, що виникають в організмі під впливом тривалого, непомірного вживання алкоголю» [28, с. 244].

Аналогічні визначення алкоголізму дають у своїх роботах Дейчман Е., Етнін Г., П'ятницька І., Портнов А., Корсаков С., Лісіцин Ю. та Копит М. Визначаючи пияцтво як системне надмірне вживання алкоголю, що знижує рівень соціальної активності особи і негативно впливає на її здоров'я, вони звертають головним чином увагу лише на його медичний та соціальний аспекти, залишаючи поза увагою правовий.

Так, Дейчман Є. визначає алкоголізм як «захворювання, що наступило в результаті постійного надмірного вживання спиртних напоїв і хворобливої пристрасті до них» [113, с. 10]. Етнін Г. відносить алкоголізм до захворювання, «викликаного систематичним вживанням алкогольних напоїв і обумовленою дією алкоголю як наркотичної речовини» [188, с. 126].

Інші дослідники у визначенні алкоголізму, крім вузькомедичного, підкреслюють ще й його соціальний аспект. Так, Пятницька І. та Портнов А. трактують алкоголізм як захворювання, що характеризується симптомом наркотичної залежності, протягом якого наступають специфічні соматичні, нервово-психічні розлади і виникають соціальні конфлікти [139, с. 26].

Таким чином, у своїх визначеннях Етнін Г., Пятницька І. й Портнов А. розглядають алкоголь як наркотичну речовину, систематичне вживання якої

знижує рівень соціальної активності особи, негативно впливає на її здоров'я. Однак, при такому підході вказується лише на його медичний та соціальний аспекти, і, зовсім залишено без уваги правовий аспект проблеми.

На нашу думку, пияцтво необхідно розглядати в трьох аспектах – медичному, соціальному і правовому, які охоплюючи причини і наслідки цього явища.

Медичний аспект містить, у свою чергу, медико-біологічні причини пияцтва, що підрозділяються на психологічні і біологічні. Психологічний чинник виражається в специфічній дії алкоголю на суб'єктивний стан людини і зводиться до двох ефектів. З одного боку, він знімає емоційну напругу, з іншої – викликає ейфорію. Спостереження лікарів-наркологів і психіатрів свідчать про те, що механізм полегшуючого ефекту алкоголю, насамперед, пов'язаний не з пригнібленням «центрів покарання», а із створенням осередків задоволення, які і пригніблюють ці центри.

Щодо біологічних чинників у розвитку алкоголізму, то його як хворобу, не можна віднести до суто спадкових, оскільки під генетичним контролем знаходиться не сама залежність від алкоголю, а механізми, відповідальні за утворення ферментів. Відхилення в цих біохімічних процесах запускають ланцюжок реакцій, в результаті яких виникає потяг до алкоголю.

Соціальний аспект пияцтва охоплює соціальні причини, що стимулюють зростання алкоголізації населення, які у свою чергу підрозділяються на матеріальні, культурні, виховні та інші, які ми детальніше розглянемо в розділі 2 дисертації. Окрім цього, в соціальний аспект пияцтва входять наслідки у вигляді існуючої чи можливої шкоди, що завдається суспільним відносинам. Негативні соціальні наслідки пияцтва аналогічні соціальним наслідкам злочинності. У кримінології до негативних соціальних змін, що породжують пияцтво, належить шкода, яка завдається здоров'ю людей, руйнування сімейних устоїв, зниження продуктивності праці, породження паразитичного способу життя та різних антисуспільних проступків і злочинів [143, с. 47].

Правовий аспект пияцтва виражається в тому, що однією з причин, яка сприяє розповсюдженню пияцтва в суспільстві, слід вважати прогалини в

законодавстві. Так, з метою контролю над алкогольною ситуацією державою не здійснюється комплекс різних заходів: запровадження державної монополії виробництва і обігу алкогольних напоїв, затвердження достатньо жорстких правил, що регулюють торгівлю ними; застосування примусового лікування до осіб, що хворіють на «алкоголізм»; підвищення кримінальної відповідальності – за вчинення злочинів у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю (ст. 21 КК).

Таким чином, становлення і розповсюдження пияцтва як соціально-правового явища пояснюється медичними, соціальними і правовими причинами, які в сукупності утворюють складний механізм взаємодіючих чинників.

На думку Стеблинської О., під **пияцтвом** слід розуміти систематичне вживання алкогольних напоїв, захворювання на алкоголізм внаслідок надмірного їх вживання, а також сукупність протиправних дій, вчинених в стані алкогольного сп'яніння [164, с. 21]. На нашу думку, під поняттям пияцтво не можна однозначно розуміти сукупність протиправних дій, вчинених в стані алкогольного сп'яніння, оскільки не кожна особа, що зловживає алкоголем, вчиняє протиправні дії.

Важливо відзначити, що пияцтво породжує алкоголізм, але не є хворобою, що охоплює психологічну і фізіологічну залежність особи від спиртних напоїв.

Вважається, що при алкогольному сп'янінні зберігається здатність людини усвідомлювати свої дії і свідомо керувати ними, хоча і в дещо обмеженому вигляді. Тому це дає змогу суддям визнавати таких осіб осудними.

Якісно відмінну від алкогольного сп'яніння характеристику має патологічне сп'яніння, що за своєю природою належить до психічного розладу, пов'язаного зі сп'янінням. Як зазначає професор Фріс П., «патологічне сп'яніння – це не просто ступінь якого-небудь фізіологічного сп'яніння, а тимчасовий психічний розлад, що виключає осудність. Суб'єкт, що вчинив злочин у стані патологічного сп'яніння, втрачає здатність усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними. На цій підставі судово-психіатричною експертизою він може бути визнаний неосудним і в цьому випадку не підлягає кримінальній відповідальності» [175, с. 118].

Як зазначають Мельник М. та Хавронюк М., алкогольне сп'яніння – психічний стан людини, який виникає внаслідок вживання алкогольних напоїв (алкогольної інтоксикації), що призводить до фізіологічних, психічних, вегетативних і неврологічних розладів [120, с. 67 – 68].

Зазначимо, що алкоголь, наркотичні засоби і одурманюючі речовини можуть не тільки послаблювати, а й бути стимулятором інтелектуальної і вольової сфери діяльності людини.

Проте, слід зазначити, що поряд із підвищенням вольової сфери психічної діяльності, в стані сп'яніння в людини порушуються контрольні-вольові функції. Все це призводить до зниження самоконтролю та самооцінки дій людини.

Розглядаючи проблему пияцтва в кримінологічному аспекті, важливо насамперед зазначити, що воно неминуче веде до алкогольної деформації особистості, яка являє собою «значні негативні статусні, соціально-культурні, морально-правові, інтелектуальні, емоційно-вольові та інші зміни особистості, викликані тривалим непомірним споживанням спиртних напоїв» [166, с. 19].

Очевидними ознаками такої особистості стають слабка воля, безпринципність, знижена здатність до самоконтролю, саморегулювання своїх вчинків, ослаблені соціальні зв'язки, деформовані відносини з оточуючими [71, с. 14 – 15].

Особливо небезпечне вживання алкогольних напоїв неповнолітніми, характер реакції яких на алкоголь сильно відрізняється від реакції дорослої людини. Завдяки чутливості та легкої вразливості центральної нервової системи, у більшості підлітків буквально через 1-2 дні прийому спиртних напоїв може виникнути потреба в алкоголі, тобто рання алкогольна залежність. Розвиток недуги відбувається в 3-4 рази швидше, ніж у дорослих. В результаті до 16-18 років, а нерідко і в більш ранньому віці, виникає початкова стадія захворювання на алкоголізм.

Серед алкоголіків основну масу (до 90%) становлять особи, які почали систематично вживати алкоголь у віці до 15 років, а одна третина – до 10 років. Це свідчить про те, що залучення в підлітковому віці до непомірного або

систематичного вживання алкоголю є основою для розвитку пияцтва та алкоголізму в старших вікових групах [85, с. 114].

Не може не викликати занепокоєння і той факт, що в умовах дедалі більшого поширення пияцтва і наркотизму спостерігається тенденція щодо омолодження споживачів алкоголю та наркотиків. Якщо у 1997 р. вік першої спроби алкоголю складав $14,8 \pm 0,2$ роки, то в останні роки – $12,8 \pm 0,2$.

Як правило, підліток, який перебуває в стані алкогольного сп'яніння, значно швидше, ніж дорослий, втрачає над собою контроль, може позбутися можливості критично ставитися до своєї поведінки, стати легко збудливим, розв'язним, грубим, черствим і злісним, навіть щодо близьких людей, можлива поява холодної байдужості, млявості, апатії, і водночас, загострення агресивності, схильності до антисуспільних, невмотивованих вчинків, кульмінацією яких може бути вбивство або вчинення іншого насильницького злочину.

Властиві неповнолітнім вікові особливості, зокрема нерозвиненість ще повною мірою навичок самоконтролю в поведінці, нерідко виявляються у них при сп'янінні, в скоєнні більш тяжких злочинів, ніж дорослими, що перебувають в аналогічному стані, відмінними рисами яких є підвищена імпульсивність, байдужість до наслідків, жорстокість [68, с. 27].

Необхідно розмежовувати провокуюче і детермінуюче значення алкоголю. Провокуюча властивість спиртного здатна викликати сильне сп'яніння, в результаті якого проявляються антигромадські установки, наміри або бажання підлітка. Тобто, вплив алкоголю, що провокує неповнолітнього на злочин, слід розглядати як умову, що сприяє його вчиненню в результаті антигальмівного впливу алкоголю на психіку підлітка.

Детермінуюче значення алкоголю треба розуміти як безпосередню причину скоєного злочину. У детермінуючому значенні пияцтво може реалізуватися і як основна причина вчинення того чи іншого злочину, і як умова, що сприяє його вчиненню.

Важливо зауважити, що прямий зв'язок вживання алкогольних напоїв з подальшою злочинною поведінкою неповнолітніх виражається не тільки у

випадку, коли злочин було скоєно підлітком у нетверезому стані, але і коли злочин було скоєно і до вживання винною особою алкогольних напоїв, але з метою здобути засоби для їх придбання. Неповнолітні, як правило, не мають у своєму розпорядженні достатніх грошових коштів для придбання спиртних напоїв, що значною мірою і визначає головну мету більшої частини злочинів - одержання необхідних коштів для задоволення потреб у спиртному.

Значна роль пияцтва і як віктимогенного чинника, коли поведінка самої жертви, що знаходиться в стані алкогольного сп'яніння, нерідко є умовою, що сприяє вчиненню злочинів. Особи, які вживають алкоголь чи наркотики, є потенційними жертвами злочинних посягань тому, що у стані сп'яніння вони не можуть належним чином оцінювати ситуацію, яка склалася. Окрім того, неспроможність останніх через свій безпорадний стан, у якому вони перебувають майже постійно, реально оцінювати ситуацію і при необхідності надавати адекватний опір іншим антисуспільним елементам, призводить до їх перетворення у «потенційних жертв» [137, с. 108 – 109].

Результати проведених віктимологічних досліджень Мінської В. показали, що близько 40% зґвалтувань відбувається в зв'язку з легковажно - провокаційною поведінкою самої жертви. За її даними 42,5% потерпілих від зґвалтувань, скоєних внаслідок їх аморальної поведінки, вживали перед цим спиртні напої спільно зі злочинцями [124, с. 89 – 91]. Відомо, що алкогольне сп'яніння і статевий інстинкт мають тісний зв'язок, а управління останнім утруднюється через ослаблення процесів гальмування. Тобто, алкоголь стимулює процеси збудження, ставить людину в провокуючу позицію, яка і виступає постійним криміногенним чинником.

Також важливо відзначити той факт, що вживання алкогольних напоїв представницями «прекрасної статі», особливо неповнолітніми, має свої специфічні риси. По-перше, воно швидше, ніж у чоловіків набуває систематичного характеру, переростаючи в алкоголізм. По-друге, психічна деградація особистості питущих жінок відбувається в 3 рази інтенсивніше, ніж у чоловіків, що зловживають спиртним. По-третє, проведені дослідження свідчать,

що лише близько 6% жінок, що знаходяться в стані алкогольного сп'яніння, залишаються відносно спокійними, решта ж здатні на ексцеси [16, с. 77 – 79].

А результат жіночої алкоголізації – збільшення кількості дітей зі зниженим інтелектуальним потенціалом і ослабленою мотивацією до навчання, а головне – з відповідною спадковістю.

Проведені дослідження свідчать про те, що перше залучення підлітків до алкоголю відбувається вельми часто в колі сім'ї, переважно у святкові дні, у віці 12-15 років, однак більш 1/3 неповнолітніх правопорушників мають цілком благополучну сім'ю, де батьки не вживають спиртне, однак, для своїх дітей вони не стають позитивним прикладом.

У такій неулаштованій сім'ї дитина не отримує соціальної допомоги. Особливо це загрожує тим дітям, яким по їх психічному складу вона так необхідна. Дитина починає відставати в навчанні (вдома з нею не займаються), вона не вміє контактувати з однолітками (її не навчили спілкуванню). Така середовищна дезадаптація – це своєрідний психологічний глухий кут, який інтенсивно формує у підлітка почуття ущербності, неповноцінності.

Виходом для неповнолітнього з цього глухого кута стає компанія, група, в якій невід'ємним елементом спілкування, проведення часу є вживання алкоголю. У межах же цієї групи підліток може знайти реальне поле самоствердження, знайти високий статус, перейнятися самоствердженням, чого він не в змозі був зробити ні в школі, ні в сім'ї, ні в якій-небудь соціально-прийнятній шкільній діяльності. Алкоголь в такій групі може грати роль психологічного рубежу, своєрідної посвяти в члени групи, а головне – «підіграти» її учасників, допомогти їм зважитися на вчинення злочину.

Більшість кримінологічних досліджень підтверджують і той факт, що пияцтво серед неповнолітніх значно спрощує і прискорює процес їх втягнення у злочинну та іншу антигромадську діяльність, коли підліток знаходить психологічне «взаєморозуміння» в умовах помилкової «романтики».

Вивчення судової практики показує, що найчастіше дорослі злочинці в період підготовки і вчинення злочину спеціально, свідомо створюють умови для

«п'яного контакту» з підлітками, тобто з цього починається пряма реалізація злочинного задуму. Основне завдання тих, хто втягує, – «полегшити отримання згоди на вчинення злочину, посилити у співучасників злочину рішучість його вчинення» [56, с. 16].

Деякі соціологічні дослідження свідчать, що неповнолітні залучаються до пияцтва та інших антигромадських вчинків в основному особами раніше судимими, і такими, що не займаються суспільно корисною працею, пиячать на засоби, що здобуваються злочинним шляхом. І на даний час, і в минулому, зустрічалися випадки, коли в пияцтво і вчинення злочинів дорослі залучають і своїх дітей [20, с. 48].

Слід звернути увагу на той факт, що крім генетичної схильності до алкоголізму, вченим випала можливість встановити його біологічні передумови. Мова йде про рівень вмісту в крові так званого ендogenous, тобто вироблюваного самими клітинами, етилового спирту (етанолу) та продуктів його окислення, що активно беруть участь в обміні [5, с. 124]. Якщо з якихось причин існуючий рівень недостатній для нормальної життєдіяльності, то прийом спиртного може принести тимчасове полегшення, але швидко звикаючи до такого допінгу, організм перестає самостійно виробляти потрібні з'єднання. Так виникає алкогольна залежність, що веде до важких нервово-психічних розладів і деградації особистості.

Актуальність наукового дослідження з точки зору кримінології проблем зловживання неповнолітніми алкогольними напоями та/чи наркотичними засобами полягає ще й в тому, що зловживання вищезазначеними засобами є однією з основних детермінант учинення ними багатьох злочинів.

Зміна алкогольної ситуації, що склалась, перебуває в прямій залежності від активного використання всієї системи соціально-правового впливу, охоплюючи комплекс організаційних, профілактичних, виховних, медичних та економічних заходів. Відродженню та розвитку державної та регіональної антиалкогольної політики, як невід'ємної частини загальної соціальної політики держави, слід

приділяти особливу увагу. Антиалкогольна політика повинна бути спрямована на вирішення таких першочергових завдань, як:

- науково-обґрунтована розробка комплексу заходів щодо антиалкогольного, тверезого виховання дітей та молоді з використанням всіх можливостей дошкільних і шкільних установ, книг і засобів масової інформації, театру і кіно;

- дієве забезпечення державної монополії на обіг алкогольної продукції і державний контроль за цим обігом;

- розробка заходів щодо державного регулювання цін на алкогольну продукцію;

- розробка комплексних заходів з попередження соціально-негативних наслідків пияцтва і алкоголізму, включаючи діяльність правоохоронних органів і судів;

- запровадження пільгового оподаткування та надання інших пільг юридичним та фізичним особам, громадським об'єднанням, безпосередньо пов'язаних з соціально-реабілітаційною та антиалкогольною роботою з населенням;

- забезпечення на державному рівні заборони реклами та пропаганди алкогольної продукції (тобто формування у населення уявлень про корисність і допустимість її вживання з нагоди урочистих подій) та притягнення винних до відповідальності;

- забезпечення медичної допомоги населення, медико-соціальної та соціальної реабілітації осіб, які страждають алкоголізмом;

- розробка нормативно-правової бази для профілактичної роботи всіх органів, залучених до здійснення завдань алкогольної політики.

Державна антиалкогольна програма повинна бачити спрямована на формування у підлітків моделі поведінки, яка відповідає здоровому способу життя і запобігає їх алкоголізації.

На підставі викладеного вище нами зроблено такий висновок: необхідне вирішення проблеми пияцтва загалом, а не тільки проблем, пов'язаних із відгородженням підлітків від пристрасті до алкоголю. Тільки детально розроблена

і послідовно проведено антиалкогольна політика держави може стати «ядром» комплексу профілактичних заходів, що проводяться в підлітково-молодіжному середовищі. А крім того, профілактика пияцтва і алкоголізму серед неповнолітніх матиме тоді високу ефективність, коли буде проводитися з урахуванням соціально-демографічних, статевовікових, морально-психологічних та інших особливостей підлітків.

Не менш згубний вплив на організм людини має вживання наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин. Особа, що знаходиться в стані наркотичного сп'яніння, є дуже небезпечною, а її поведінка – непередбачуваною.

Наркотичне сп'яніння – це психічний стан людини, викликаний вживанням наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин. У наукових дослідженнях поряд з терміном «наркотичне сп'яніння», іноді, як його синонім, вживають термін «наркотичне збудження».

Великий тлумачний словник української мови зазначає, що «збудження» – це стан нервового піднесення, неспокою, хвилювання, підвищеної активності, пожвавлення; патологічний стан, при якому спостерігається підсилення і прискорення темпу проявів різних сторін психічної діяльності [40, с. 443].

Проте, як слушно зазначає Музика А., ці поняття не рівнозначні, оскільки далеко не всі фази ейфорійного стану, що є результатом прийняття наркотику, відповідають поняттю «наркотичне збудження», та й не завжди вживання наркотику дає ейфоризуючий ефект [129, с. 65].

Ми підтримуємо позицію вченого, оскільки стан «ейфорії» виникає при вживанні героїну, кокаїну, амфетамінів, «екстазі», циклодону, марихуани, гашишу, абсенту та ін., а при вживанні кодеїну, барбітуратів, у великих кількостях алкоголю та ін. ейфорія не спостерігається.

Окрім цього, законодавець у ст. 21 КК України вживає термін «сп'яніння» як родові поняття для позначення стану, що виникає внаслідок вживання алкоголю, наркотиків або інших одурманюючих речовин.

Серед науковців існують різні підходи щодо змісту поняття «наркотизм», залежно від науки, яку вони представляють.

Щодо терміна «наркотизм», то він не є новим, його ввів у науковий обіг Гернет М. [46, с. 39 – 46]. Проте згодом цей термін спеціальною та юридичною літературою був забутий, і знову ним почали широко оперувати в кінці 60-х р.р. XX століття.

Між тим, у міжнародному чи національному законодавстві немає нормативного акта, який би давав визначення поняттю «наркотизм». Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує наркотизм як «негативне соціальне явище, що є сукупністю антигромадських дій, зумовлених хворобливою залежністю організму людини від приймання наркотичних засобів» [40, с. 733]. Однак, на нашу думку, наведене поняття не охоплює всієї небезпеки соціально-правового характеру, оскільки наркотизм є не лише небезпечне захворювання, що викликане хронічною інтоксикацією наркотичними речовинами, а й є явищем, пов'язаним з діями особи з наркотичними засобами, для яких встановлено спеціальний міжнародний та внутрішньодержавний режим обігу.

У сучасній медичній, юридичній та соціологічній літературі зустрічається чимало визначень наркотизму, різних за суттю, і, відповідно, до галузей наукових досліджень. Окремі науковці, не даючи конкретного визначення, ототожнюють його з поняттям «наркоманія». Так, у низці праць медичного характеру під «наркоманією» розуміються випадки зловживання не тільки визнаними в офіційному порядку наркотичними засобами, а й іншими речовинами, такими, що не є визнаними наркотичними засобами. У медичній літературі випадки епізодичного чи помірною вживання деяких речовин наркотичної чи стимулюючої дії мають назву періодичної наркотизації [5, с. 18].

З юридичної ж точки зору це питання принципове, оскільки адміністративне та кримінальне законодавство суворо регламентує відповідальність за те або інше правопорушення чи злочин, залежно від того, про який предмет йде мова – наркотичні засоби, сильнодіючі або отруйні речовини, алкогольні напої і т.п. Тому в юриспруденції доцільно використовувати термін «наркоманія» у вузькому розумінні, враховуючи тільки ті хворобливі, патологічні стани, які виникають при

зловживанні відповідними речовинами чи ліками, які є визнаними наркотичними засобами.

Водночас в юридичній і соціологічній літературі до наркоманів відносять практично всіх осіб, які вживають наркотики (у широкому розумінні), хоча лікарями вони до цієї категорії не віднесені. Кінцевим етапом наркоманії, як правило, є морально-етична деградація особи (соціальна декомпенсація, порушення відносин в сім'ї, конфлікт з суспільством і законом), що настає в 15-20 разів швидше, ніж від алкоголю.

Однак, дослідники Мірошниченко Н. та Музика А. вважають, що поряд із поняттям «наркоманія» чимало дослідників не обґрунтовано використовують у науковій літературі термін «наркотизм». Введення цього терміна, на їх думку, «не може істотно внести зміни в діяльність кримінальної юстиції, що виконує завдання по викоріненню наркоманії. В той же час, таке штучне розділення соціального явища на два самостійних рівні пізнання ускладнює ці питання, і може супроводжуватись негативними наслідками в ході проведення медичних, управлінських, організаційних і інших заходів» [129, с. 13].

У свою чергу Гумін О. та Мельник П. об'єднують під терміном «наркотизм» стан пияцтва (алкоголізму), наркоманії і токсикоманії, оскільки, на їхню думку, воно охоплює всі три названих види наркотизму з медико-психіатричних, морально-соціальних, психологічних, юридичних і, насамперед, кримінологічних позицій [50, с. 132]. Їхню думку поділяє Юношев О., який зазначає, що «наркотизм» – це багатопланове соціальне явище, що заподіює значну шкоду народному здоров'ю і включає в себе наркоманію, токсикоманію і алкоголізм [189, с. 16].

Таким чином, у наведених визначеннях наркотизм, здебільшого, розуміється тільки як соціальне явище і медична проблема, тобто небезпечне захворювання, яке викликане хронічною інтоксикацією наркотиками. Однак, на нашу думку, наркотизм – це не лише соціальне та медичне, а й правове явище, правовий аспект, якого полягає в тому, що він зумовлює асоціальні та правові наслідки. Як

відомо, за незаконні дії з наркотичними речовинами чи за злочини, вчинені в стані наркотичного сп'яніння, настає кримінальна відповідальність.

Враховуючи це, заслуговує на увагу думка Гасанова Є., який вважає, що «наркотизм» являє собою негативне соціальне явище, що включає власне соціальний, правовий, кримінологічний, економічний, біологічний і екологічний елементи, що зачіпають відповідно соціальну, правову, кримінологічну, економічну, біологічну і екологічну сфери життєдіяльності суспільства, що виражається в захворюваності наркоманією і сукупності протиправних діянь, пов'язаних з наркотиками чи вчинюваних з метою здобуття засобів для подальшого придбання наркотиків або в стані наркотичного сп'яніння [44, с. 3].

На думку Закалюка А., «наркотизм» – це «суспільно неприйнятне і вкрай небезпечне соціальне явище, оскільки його негативний, а подекуди й руйнівний вплив поширюється майже на всі сфери суспільства: економіку, виробництво, обороноздатність, фізичне й моральне здоров'я нації, її культуру, процес відтворення населення, збереження генофонду, перспективи цивілізаційного розвитку». І одним із найнебезпечніших наслідків наркотизму, на його думку, є наркозлочинність, тобто злочинність, що стимулюється наркотиками [72, с. 4].

Схожу думку висловлює і група інших кримінологів, які вважають, що «наркотизм» – це сукупність антисуспільних діянь осіб, що вчинили злочин, зумовлених хворобливою залежністю людського організму від наркотичних засобів [54, с. 173].

Зі свого боку, Хруппа М., Павленко Р. та Семенюк В. вважають наркоманію хворобливим психічним станом, а наркотизм – антисуспільним явищем, яке виявляється у незаконному вживанні наркотичних або психотропних речовин, а також у вчиненні на цьому ґрунті протиправних дій з цими речовинами, відповідальність за які передбачена адміністративним та кримінальним законодавством [179, с. 121 – 122].

Подібне розуміння поняття «наркотизм» подає Штанько Д., який розглядає його як явище, що поєднує соціальний, правовий, кримінологічний, економічний, біологічний і екологічний аспекти, наслідками якого є захворювання на

наркоманію, а також сукупність протиправних дій, пов'язаних з наркотиками [187 с. 29].

На думку Пшеничного В., враховуючи ті обставини, що наркотизм являє собою світове негативне соціальне явище, яке характеризується високим ступенем суспільної небезпеки, слід вважати негативним соціальним явищем, що включає в себе соціальні, правові, кримінологічні, економічні, біологічні, екологічні, медичні, моральні аспекти, що характеризується залученням частини населення будь-якої держави до немедичного вживання наркотичних засобів та психотропних речовин, які перебувають під спеціальним міжнародно-правовим та внутрішньодержавним контролем, а також участю в організації і здійсненні їх незаконного обігу як у межах окремої держави, так і в міждержавному масштабі [143, с. 29].

Окрім того, слід зазначити, що в науковій літературі термін «наркотизм» часто вживається як синонім до терміну «наркоманія» (Гернет М., Лічко А., Музика А.), хоча, поняття «наркоманія» визначено в ст. 1 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів і зловживання ними», під яким розуміється «психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною» [75].

Протилежну позицію займає Савченко А., який вважає, що не слід «наркотизм», тобто суспільно-небезпечні та протиправні діяння, пов'язані з незаконним обігом наркотиків, плутати з поняттям «наркоманія» – медичним терміном на позначення хвороби, викликаного залежністю від вживання наркотичних засобів [152, с. 4].

Отже, відсутність єдиного підходу до визначення понять «алкоголізм» і «пияцтво», «наркоманія» і «наркотизм» перешкоджають, таким чином, правильному і чіткому формуванню уявлення про зовнішні і внутрішні закономірності їх розвитку, веде до неузгодженості розуміння їх сутності, наслідків, напрямів, форм і методів діяльності тих суб'єктів, на які покладений обов'язок запобігати поширенню цим явищам та пов'язаної з ними злочинності.

Все це ускладнює розроблення єдиних підходів, необхідних для концентрації сил, скерованих на створення ефективних заходів щодо нейтралізації і подальшого обмеження, послаблення чи повного усунення певних причин і умов, що сприяють розвитку цих негативних явищ в суспільстві. Тому вважаємо за необхідне доповнення ст. 1 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів і зловживання ними» терміном «наркотизм».

На основі аналізу поняття «наркотизм», поданих представниками різних галузей наук, пропонуємо власне визначення поняття «наркотизм», яке, на нашу думку, найбільш повно відображає його зміст.

Таким чином, під **наркотизмом** слід розуміти *соціально-правове явище, що виражається в немедичному вживанні наркотичних засобів чи психотропних речовин, що призводить до залежності від них, асоціального способу життя та вчинення злочинів й правопорушень в стані наркотичного сп'яніння, а також протиправних діянь у сфері незаконного наркообігу.*

Результати кримінологічних досліджень показують, що між наркоманією і злочинністю існує тісний зв'язок, який проявляється в трьох основних формах:

- по-перше, існуючий попит на наркотичні засоби породжує відповідну пропозицію, джерелом якої виступає та чи інша злочинна діяльність: виготовлення та збут, розкрадання наркотичних засобів;
- по-друге, наркомани об'єктивно і суб'єктивно володіють підвищеною схильністю до скоєння злочинів. В умовах, коли наркотики вилучити з вільного цивільного обороту, вже саме їх придбання здійснюється злочинним шляхом;
- по-третє, особи, які зловживають наркотиками, володіють підвищеною віктимністю і нерідко стають жертвами злочинів [6, с. 195].

Вживання наркотиків за своєю масштабністю та наслідками майже не має собі рівних серед інших медико-соціальних, економічних та морально-правових проблем. А, на думку Раєцької Л., соціальна загроза вживання наркотиків не обмежується лише матеріальними збитками суспільства. Розвиток організованої злочинності, розповсюдження СНІДу, фінансування терористів – ось не повний

перелік всіх негативних наслідків розповсюдження наркотиків, які руйнують людський потенціал суспільства [145, с. 17].

За результатами виявлення та постановки на профілактичний облік осіб, які допускають немедичне вживання наркотиків та психотропних речовин, станом на кінець 2013р. в органах внутрішніх справ знаходилося 92,4 тис. осіб, з них 47,6 тис. осіб (51,5%) – з діагнозом "наркоманія". У загальній кількості осіб, які допускають немедичне вживання наркотиків та психотропних речовин, що знаходилися на обліку в органах внутрішніх справ, неповнолітні склали 0,6%, жінки – 12,9%, особи, які раніше вже скоювали злочини – 42,1%; питома вага осіб, які на момент постановки на облік не працювали і не навчалися, складала 69% від загальної кількості осіб, які перебували на обліку на кінець звітного періоду [52].

Окрім зростання кількості наркоспоживачів, з кожним роком зростає і кількість наркологічних захворювань, не лише серед дорослого населення, а й серед неповнолітніх. За даними Державного інституту проблем сім'ї та молоді за останні 10 р. частка хворих на наркоманію серед неповнолітніх збільшилась у 6-8 разів.

Ще одним суспільно-небезпечним наслідком вживання наркотиків є проблема СНІДу, оскільки 90% ВІЛ-інфікованих є ін'єкційними наркоманами.

Можна погодитись із вченими, які вважають, що масове розповсюдження ВІЛ/СНІДу створює загрозу особистій, громадській та державній безпеці, спричиняє тяжкі соціально-економічні та демографічні наслідки, зумовлює необхідність вжиття спеціальних заходів щодо захисту прав і законних інтересів громадян і суспільства [70. с. 3]. Як свідчить статистика МВС, серед тих, хто перебуває на обліку споживачів наркотиків, 15 061 осіб є ВІЛ-інфікованими. Серед них 22 неповнолітніх та 9273 тис. ВІЛ-інфікованим поставлено діагноз «наркоманія» [57].

Різке зростання ВІЛ-інфекції серед споживачів наркотиків поширилося на всі групи населення. Спостерігається поєднання декількох факторів ризику епідемії ВІЛ/СНІД: соціальної та економічної нестабільності, поширення ін'єкційного

вживання наркотичних засобів, алкоголізму, проституції (секс-бізнесу) тощо. За офіційною статистикою наприкінці 2007 р. носіїв ВІЛ було 440 тис. Проте згідно з соціально-економічним прогнозом до 2014 року епідемія ВІЛ/СНІДу в Україні може скоротити чисельність населення з 46 млн. до 44,5 млн.

Зростання рівня наркотизації викликало ще один злочинний прояв – активне формування наркобізнесу. Як зазначає Чувирін Д., надзвичайно висока прибутковість наркобізнесу стимулює наркоділків на пошук ефективних способів адаптації до юридичних заборон і кримінально караних переслідувань [182, с. 130 – 131]. І, як вважають деякі фахівці, на сьогодні спостерігається тенденція злиття тероризму і наркобізнесу, оскільки вони взаємодіють і надають підтримку один одному [165, с. 75].

Значне місце при аналізі наркотичної ситуації в підлітковому середовищі займає особистість наркомана, точніше особливості його особистості. Так, медичні дослідження дорослих наркоманів свідчать про те, що переважна їх частина – вихідці з категорії «дітей ризику», схильних до наркоманії. Пристрасть до наркотиків в юному віці формується в 6-8 разів швидше, ніж у дорослих.

При визначенні середньої тривалості зловживання наркотиків виявилось, що у тих, хто почав їх приймати до досягнення 18 років, середній термін наркотизації склав 6,3 року, у тих, хто почав їх приймати в молодому віці – 4,3 року, у тих, хто почав прийом в зрілому віці – 2,6 року [176, с. 4].

Залежність від більшості препаратів виникає вже після прийому 2-3 доз. Барбітурати, наприклад, вкрай дешеві, що і пояснює їх розповсюдженість серед школярів і бідних студентів, а також «справжніх» наркоманів в періоди ломок і алкоголіків, коли грошей на горілку не вистачає. Причому кожна третя смерть наркомана відбувається через отруєння «колесами», особливо якщо вони змішувалися з алкоголем.

Результати проведених кримінологічних досліджень показують, що найбільш поширеними місцями споживання наркотичних засобів стають, як правило, квартири за відсутності батьків, підвали, під'їзди, горища, нічні клуби для підлітків та ін. Останні викликають найбільше побоювання у всіх суб'єктів

профілактики щодо соціально-негативного явища, особливо у правоохоронних органів. Як вже зазначалося, неорганізованість дозвілля призводить до того, що молодь відвідує нічні клуби та дискотеки, невід'ємними атрибутами яких є наркотики.

Сучасна молодіжна субкультура транснаціональна за своїм характером і наділена високою здатністю до експансії. Сьогодні, коли наркосленг щільно увійшов в ужиток тих людей, які до безпосереднього прийому наркотиків відношення не мають, наркосубкультура, поступово втрачаючи приставку «суб», стає культурою, що підминає під себе культуру традиційних цінностей.

Значною мірою цим процесам, як розглядалося вище, сприяють засоби масової інформації.

На поширення наркотизму серед неповнолітніх впливає той же широкий спектр об'єктивних і суб'єктивних чинників, що і на формування особистості неповнолітнього злочинця загалом. Самі ж засуджені наркомани називають такі причини, що спонукали їх почати прийом наркотиків: цікавість, неправильно зрозуміле почуття дружби на тлі незнання наслідків вживання наркотиків для організму людини (50%), неорганізованість дозвілля (45%), наявність попереднього важкого захворювання, у зв'язку з яким у лікарні застосовувалися наркотичні засоби (12%).

Крім того, численні соціологічні опитування, проведені в середовищі неповнолітніх, показують, що у підлітків подолано бар'єр страху перед наркотиками. У свідомості молоді вже активно працює «міф» про переваги наркоманії над пияцтвом.

Професіонали в сфері психотерапії та психіатрії переконані, що наркоманію слід лікувати виключно психологічним впливом (підлітки і переважна частина дорослого населення мають підвищений ступінь сугестивності), а хімічно та біологічно вона невиліковна.

Таким чином, стає очевидним, що розглянуті вище соціальні аномалії мають в нашому суспільстві тенденцію до наростання, породжуючи злочинність у всіх її проявах, зокрема і підліткову злочинність. Знизити їх вплив на криміналізацію

підростаючого покоління можливо тільки шляхом радикальної зміни підходу до цих аномалій: боротьбу слід вести не з наслідками пияцтва та наркоманії, а з причинами та умовами, що їх породжують, на основі повноцінної співпраці правоохоронних органів з соціальними, освітніми, медико-психологічними установами, з одного боку, та фінансово-правової підтримки держави, з іншого. Однак, як свідчить світова практика, викоринити соціальні аномалії неможливо, так як вони притаманні кожному «відносно благополучному» суспільству тією чи іншою мірою.

Підводячи підсумок сказаного вище, слід зазначити, що обсяг нашої роботи не дає змоги докладніше розглянути вплив чинників соціального середовища на формування особистості неповнолітнього. І все ж, результати наших досліджень дають підставу зробити висновок, що сучасні діти та підлітки відчують особливі труднощі соціалізації, які в сукупності з їх особистими особливостями підвищують можливість протиправної поведінки.

Діяльність з вироблення профілактичних заходів кримінологічного характеру необхідно будувати, виходячи з чіткого уявлення про соціально-психологічні детермінанти криміналізації особистості неповнолітніх, враховуючи однаковою мірою і негативні чинники соціального середовища, і психолого-вікові особливості зазначеної категорії осіб.

2.3 Психологічні чинники формування особистості неповнолітнього злочинця

Як вже було зазначено, соціалізація особистості відбувається на основі природних задатків відповідно до фізіологічного і психологічного розвитку людини при істотному впливі усього різноманіття соціальних чинників.

У психології, педагогіці та кримінології пропонуються різні класифікації дитячого, підліткового та юнацького віку. Підлітковий вік для хлопчиків охоплює 13-16 років, для дівчаток 12-15 років. Поняттям же «неповнолітні» охоплюються дві основні категорії, якими оперує кримінологія – діти та підлітки [97, с. 49].

Г. Мінковський підкреслював, що «особливості перехідного віку, що враховуються вихователями, можуть збільшувати сприйнятливість підлітків до негативних впливів». Правильне визначення цих вікових категорій неповнолітніх необхідно, тому що вони позначають певний соціальний статус, специфічні для цього віку суспільне становище і діяльність [125, с. 69].

Проте, проблема віку та вікової періодизації розвитку і формування особистості залишається як і раніше дискусійною. При цьому більшість фахівців розглядають вік як «певний щабель психічного розвитку індивіда, в межах якого здійснюються фізіологічні та психологічні зміни, пов'язані з конкретно-історичними умовами становлення особистості, особливостями її діяльності, спілкування і виховання» [83, с. 6 – 7]. У зв'язку з цим у віковій психології періодизація здійснюється з урахуванням принципів історизму та провідної діяльності. Однак при аналізі психологічних особливостей соціалізації в підлітковому віці нам представляється найбільш переконливою концепція «критичних періодів» психічного розвитку, запропонована Виготським Л.

Враховуючи, що онтогенез являє собою стисле повторення філогенезу і характеризується певною періодичністю в своїй динаміці, відповідно до цієї теорії виділяють так звані «тихі» періоди розвитку, які чергуються з критичними фазами стрімкого зростання, перелому і перебудови, коли біологічна основа організму особливо нестійка і ранима, що підвищує ризик появи аномалій поведінки.

Психіатрам вже давно відомо, що сама по собі вікова критична фаза, навіть без додаткової мікросоціальної або біологічної патогенної шкідливості, може бути причиною поведінки, що відхиляється від норми.

Відомо, що загальноприйнятої системи вікових криз немає. Г. Ушаков, наприклад, виділяє 8 вікових періодів, а деякі зарубіжні автори (Остерріт) нараховують їх понад 50. Виготський Л. же акцентує увагу, крім найгострішої кризи, що знаменує появу на світ дитини, на трьох критичних вікових фазах. Перша критична фаза розвитку відноситься до 3-4 років життя, друга фаза, або криза, простягається від 8 до 10 років, третя, найбільш значуща для нашого дослідження, – це так званий пубертатний період, вік або фаза статевого

дозрівання, що триває від 12 до 16 років. Залежно від вроджених або набутих особливостей організму, а також зовнішніх і внутрішніх умов середовища та чи інша фаза може наступати або дещо раніше звичайного, або затягнутися на довший термін. Та обставина, що більшість випадків поведінки неповнолітніх спостерігається в підлітковому віці, вказує на важливу роль цього віку у формуванні злочинної особистості і вимагає від нас детального вивчення основних психологічних особливостей цього періоду [41, с. 67 – 68].

Підлітковий вік ще Жан-Жак Руссо називав «другим народженням», а Е. Шпрангер – «вічним ренесансом людства». Цей період, як відомо, рясніє всілякими психологічними, фізичними і, звичайно, соціальними «новоутвореннями». Аналіз наукових праць Ананьєва Б., Виготського Л., Ельконіна Д. та інших психологів демонструє, що в перехідному віці виділяють дві основні фази:

1. Предпубертат – попередній період перехідного віку, коли підліток лише дозріває в статевому відношенні, характеризується швидким фізичним ростом, інтелектуальним розвитком, дисгармонійністю емоційного життя, надлишком негативних особливостей і т.д.

2. Перехідний вік, навпаки, відомий як фаза «заспокоєння», якій властиві поступове відновлення пропорційності і гармонійності в духовному і тілесному розвитку дитини, урівноваження емоційного життя, подальший розвиток інтелектуальних функцій і самосвідомості, зростання продуктивності розумової роботи.

Процес соціалізації в цьому віці має найбільшу складність, так як віковий період (12-16 років), як уже зазначалося, характеризується суперечливістю в психологічному розвитку підлітка, який займає маргінальне положення між дитиною (вже не дитина) і дорослим (але ще не дорослий).

Третя вікова критична фаза розвитку пов'язана, насамперед, зі значними ендокринними зрушеннями і наростаючим процесом статевого дозрівання, а також інтенсивним соматичним ростом всіх систем організму і глибокою емоційною перебудовою вищих відділів головного мозку [42, с. 19 – 20].

Для перехідного віку характерний інтенсивний розвиток залоз внутрішньої секреції, що веде до диспропорції у фізичній конституції. Підвищення діяльності щитовидної залози, що спостерігається в цій критичній фазі, може супроводжуватися прискореним серцебиттям, схудненням або надмірним відкладенням жиру, підвищенням харчового інстинкту, ігноруванням небезпеки або надмірним боягузством. Зміна моторики підсилює дисгармонію: підліток стає незграбним, робить безліч невиправданих рухів, що супроводжуються значною витратою енергії, швидкою зміною спалахів енергії і різкою стомлюваністю, у нього створюється відчуття зростаючої сили і почуття гострого невдоволення собою [158, с. 185 – 187].

Зміни в центральній нервовій системі зумовлені формуванням лобових, скроневих і тім'яних зон великих півкуль мозку; кора мозку набуває мікроструктури, що властива дорослій людині. Оскільки до тринадцяти років завершується морфологічне становлення лобових часток, численних зв'язків в корково-підкоркових відносинах, то спостерігається поступове формування світогляду, «копання в собі», можливі тривоги про майбутнє і посилення егоцентризму, а також поява невпевненості в собі, переживання власної малоцінності, нікчемності існування. Водночас, у підлітка в цей період спостерігається неврівноваженість основних процесів дії центральної нервової системи: збудження і гальмування.

Перші виникають з такою силою, що підліткові важко або він просто не може оволодіти ними, що стає основою недоцільної дії. Все емоційне життя в цьому віці характеризується легкою збудливістю, афективністю, не урахуванням ситуації, гострим реагуванням на незначні зауваження. Афективні ж реакції дорослих на подібні реакції з боку підлітків, як показує практика, нерідко приводять до різних форм девіантної поведінки останніх [115, с. 48].

У цій критичній фазі найбільш типові біологічні зміни проявляються, як уже зазначалося, в статевих метаморфозах: у дівчаток і хлопців функції статевих залоз характеризуються готовністю до зачаття і дітонародження, що знаходить своєрідне вираження в їх поведінці і відносинах з дорослими і однолітками. У

період статевого дозрівання, завдяки бездоглядності, відсутності належного статевого виховання та безкультурної атмосфери дорослих, насиченою еротизмом, може сформуватися підліткова гіперсексуальність, що веде до раннього початку статевого життя, непорядкованих сексуальних контактів, транзиторного підліткового гомосексуалізму, фроттеризму, ексгібіціонізму, педофілії, садизму і мазохізму, вчиненню злочинів на цьому ґрунті.

На наш погляд, найважливіша проблема формування та розвитку особистості підлітка – явище, назване акселерацією, що виявляється в прискореному фізичному, статевоу, і деякою мірою, психічному дозріванні дітей. Вона проявляється на більш ранніх етапах розвитку, виражається у збільшенні темпу і кінцевого результату розвитку (великий зріст і вага новонародженого, більш раннє прорізування зубів, більш раннє настання критичних фаз, статевої зрілості). Антропометричні дослідження, що проводяться фізіологами, психологами і клініцистами, показують, що за останні 40-45 років зріст у школярів в середньому збільшився на 4-8 см, вага на 3-7 кг, окружність грудної клітки на 2-5 см, а більшість сучасних юнаків і дівчат до 15-16 років за своїм фізичним, зокрема сексуальним, розвитком відповідають 18-19-річним двадцятих-тридцятих років нашого століття [115, с. 57].

Однак, як показує практика, відзначається чимало випадків відставання підлітків у психічному розвитку. За даними німецьких психіатрів Г. Харбауера, Р. Лемппа, Г. Ніслі, П. Штунка, для цих осіб характерним є найбільш високий відсоток злочинності [158, с. 175].

Причини акселерації різноманітні і до теперішнього часу недостатньо з'ясовані. Деякі дослідники сутність цього явища пояснюють наростаючими екологічними проблемами, значним збільшенням білків в харчових продуктах, збільшеним опроміненням тіла сонячними променями у зв'язку з більш легким одягом, більш сильними вегетативно-трофічними подразниками сучасного життя, особливостями урбанізації і стимуляції нервової діяльності специфічними умовами – теле-відео-комп'ютерною комунікацією, зростанням медичних знань, поліпшенням медичного обслуговування, а також сучасними шкільними

програмами і засобами навчання. Щодо біологічної детермінанти акселерації, то єдність поглядів до теперішнього часу також відсутня.

Проблема відставання в психічному розвитку у підлітків, про яку йшлося вище, має важливе значення, і насамперед, при вирішенні питання про притягнення неповнолітнього, що вчинив злочин, до кримінальної відповідальності та призначення йому покарання. Життєві умови і обставини, в яких відбувається формування підлітків, як з'ясувалося, дуже різноманітні – від найсприятливіших до таких, в яких дитині доводиться фактично виживати. Не враховувати останні при вирішенні питання, чи досягла дитина віку, з яким закон пов'язує можливість кримінальної відповідальності, неприпустимо. Несприятлива життєва ситуація, в якій формувалося і розвивалося світосприйняття неповнолітнього, може призвести до того, що він буде психічно істотно відставати від своїх однолітків. Ця обставина врахована в КК України – нормі про так звану вікову неосудність як підставу звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. Відповідно до неї, вчинене не ставиться в провину і в відповідальність особі у віці від 14 до 18 років, якщо вона через психічну недорозвиненість, природжену або набуту внаслідок помилок виховання, інфантилізму не могла повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своєї дії (бездіяльності) або керувати ними. Визначає наявність вікової неосудності судова комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Завдяки багаторічним дослідженням результатів судово-психіатричних експертиз були зроблені висновки, що основну масу неповнолітніх злочинців становлять особи, визнані осудними, але такі, що мають відхилення в психіці. Так, за даними Держкомстату України, у дітей віком від 0 до 17 років (на 100 000 дітей віком 0-17 років) у 2010 році було виявлено 583 випадки розладів психіки та поведінки, у 2011 році – 571, у 2012 році – 533, у 2013 році – 525. Хвороби нервової системи зареєстровано у 2010 році – у 2211 випадках, у 2011 році – 2244, у 2012 році – 2126, у 2013 році – 2027.

У кримінологічній науці питання про роль психічних аномалій у генезі злочинної поведінки нерідко підмінялося питанням про співвідношення соціального і біологічного в особистості. Абстрактний аналіз проблеми та однозначний висновок про примат соціального над біологічним заважав вивченню цих відхилень, іноді навіть «закривав» саму проблему [90, с. 133]. Можна вважати, що такий підхід залишився в минулому, бо психічна неповноцінність, як тепер встановлено багатьма дослідженнями, здійснює суттєвий вплив на злочинну поведінку.

Слід зазначити, що окремі питання зв'язку злочинної поведінки і порушення психіки висвітлені в роботах вітчизняних психіатрів, які, природно, основну увагу приділяли психіатричним аспектам. Однак у вітчизняній кримінології все-таки є низка робіт з проблем злочинності осіб з психічними аномаліями, і здебільшого вони присвячені неповнолітнім злочинцям.

На думку Р. Міхеєва і А. Міхеєвої, «психічна аномалія є таким вродженим або набутиим функціональним або органічним порушенням головного мозку, яке, відбиваючись на різних сторонах діяльності суб'єкта, впливає на характер і зміст його соціально значущої поведінки, у тому числі суспільно-небезпечної» [128, с. 18].

Ю. Антонян і С. Бородін розуміють під психічними аномаліями всі розлади психічної діяльності, які не досягли психотичного рівня і не виключають осудності, але тягнуть особистісні зміни, які можуть призвести до поведінки, що відхиляється [9, с. 9].

Як відомо, у підлітків з психічними аномаліями переважають нормальні явища і процеси, а отже, вони зберігають в основному свої соціальні зв'язки, в переважній більшості випадків вони працездатні, дієздатні і осудні. Однак психічні відхилення сприяють виникненню і розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і водночас зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, ослаблення стримуючих контрольних механізмів.

Серед психічно неповноцінних неповнолітніх, визнаних осудними, злочини скоюють, як правило, ті, які страждають олігофренією в ступені легкої або

помірної дебільності, або ті, які є психопатами, або мають інші психічні розлади без ознак слабоумства. Інші аномалії серед підлітків мають менше розповсюдження, з них найчастіше зустрічається епілепсія.

Особливості розумової, мотиваційної сфери цих осіб не можуть не позначатися на їх діяльності. Серед психопатів частіше зустрічаються злочинці, ніж серед олігофренів, а серед олігофренів – частіше, ніж серед епілептиків. Вивчення злочинців із психічними аномаліями свідчить про те, що найменше схильні несприятливим соціальним впливам (навіть порівняно з повністю здоровими) хворі на епілепсію. Причини цього мають бути закладені в особливостях психіки самого неповнолітнього епілептика і обумовленому цієї психікою відношенні, яке він відчуває з боку найближчого оточення.

З психіатричної практики відомо, що у страждаючих епілепсією (якщо вона почалася в дитячому віці) відбуваються зміни особистості, котрі призводять до певного поєднання боягузтва, догідливості і педантичності [76, с. 123].

Усвідомлюючи свою неповноцінність, така дитина намагається викликати гарне відношення до себе його однолітків, які його бояться, пристосовуватись до них, що надалі стає рисою характеру. Водночас, у цієї категорії підлітків нерідко виникають дисфорії – безпричинні розлади настрою, що супроводжуються злостивістю, страхом і неспокоєм. Саме в цей період вони найчастіше вчиняють антисуспільні діяння.

Найбільш «представницькі» серед психічно неповноцінних неповнолітніх злочинців психопати і олігофрени. При цьому олігофрени, в основному, скоюють злочини ненасильницького характеру, психопати ж більш схильні до вчинення насильницьких злочинів. Психопати частіше олігофренів вчиняють вбивства, зґвалтування, розбійні напади, хуліганства [10, с. 45].

Олігофренів, які вчинили злочини, у спеціальній літературі, поділяють на три групи. До першої належать олігофрени з урівноваженою емоційно-вольовою сферою, яким притаманні такі риси, як: повільність, спокій, податливість. Як показують дослідження, ці підлітки якщо і скоюють злочини, то, як правило, коли втягнуті в групи. Самостійно на їх вчинення вони не зважуються, за винятком

лише крадіжок конкретних речей, необхідних для задоволення їх елементарних потреб.

До другої групи належать олігофрени з невірноваженою емоційно-вольовою сферою, неврозністю, розгальмованістю, але без ознак психопатичних розладів.

Третю групу складають олігофрени з ознаками психопатизації. Всім олігофренам притаманне конкретне мислення, абстрактне мислення їм недоступне або серйозним чином утруднене.

Що стосується психопатії, то практично всі її форми характеризуються інтенсивною діяльністю, агресивністю, нестійкістю і некритичністю. Звідси стає зрозумілим, чому підлітки з такою аномалією частіше олігофренів вчиняють тяжкі злочини.

Практика боротьби зі злочинністю показала, що серед неповнолітніх олігофренів і психопатів вельми високий відсоток скоєних злочинів сексуального характеру. Психіатри переконані, що цей процес є наслідком взаємозв'язку неповнолітнього віку, психічної неповноцінності і описаного вище феномена акселерації. Викликана процесом акселерації підвищена статева потреба психічно неповноцінних підлітків діє як підсвідомий внутрішній імпульс. Такі неповнолітні, не вміючи знайти легальні засоби заявити про себе, прагнуть виділитися за допомогою насильства над особистістю [64, с. 20].

Причини виникнення психічних аномалій, на жаль, ще вкрай мало вивчені, немає однозначних відповідей на це питання. Проте переважна більшість вчених схиляються до того, що виникнення психічних аномалій, найчастіше, є наслідком порушень розвитку плоду або родових травм, які дають про себе знати при впливі на них «благодатних» для розвитку девіацій, умов навколишнього середовища.

Численні психологічні та психіатричні дослідження вказують на тісний взаємозв'язок прискореного фізичного і статевого дозрівання з акцентуацією характеру у підлітків. Останні, як відомо з психології, є поєднанням стійких (тобто таких, що зберігаються протягом багатьох років) і глобальних (що виявляються в різних сферах життєдіяльності – родині, трудової та навчальної діяльності) властивостей особистості, які перешкоджають соціальній та психологічній

адаптації; виявляються під час профілактичної, психокорекційної, педагогічної, лікувальної роботи (з неповнолітніми). Підлітки з акцентуацією характеру більш ніж інші схильні до несприятливих впливів соціального середовища, особливо до сімейної неблагонадійності, порушення виховного процесу в школі, несприятливим референтним групам однолітків.

Дослідження, проведені незалежними один від одного колективами, одним з яких керував А. Личко [115, с. 89] – психіатр і психолог, а іншим німецький психіатр К. Леонгард [112, с.53] показали, що акцентуації характеру, особливо якщо вони «співпрацюють» з аномаліями психіки, підвищують в декілька разів ймовірність скоєння злочину, знімаючи при цьому опір до впливу конфліктних ситуацій, створюючи перешкоди для розвитку соціально корисних рис особистості, її адаптації до середовища, звужуючи можливості вибору рішень і варіантів поведінки, полегшуючи реалізацію непродуманих і імпульсивних вчинків. Також вчені встановили, що численні фактори, що стимулюють появу і наростання вказаних порушень характеру, лежать в галузі процесів соціалізації.

Антонян Ю. і Юстицкий В., досліджуючи явище акцентуації характеру у неповнолітніх злочинців, прийшли до висновку про наявність залежності між видами акцентуацій і формами злочинної поведінки. Так, серед гіпертимних акцентуантів велика частка скоєння корисливих злочинів і злочинів проти громадського порядку. Епілептоїдна акцентуація призводить до скоєння злочинів проти життя і здоров'я, демонстративна акцентуація – до вчинення хуліганських дій і т.д. Найвищий рівень антисоціального розвитку властивий нестійким акцентуантам, які більше за інших скоюють тяжкі злочини проти особистості, особливо згвалтування [11, с. 98].

Підбивши підсумки кримінологічного дослідження, вчені пропонують умовно розділити акцентуації на дві групи, залежно від ступеня їх поширеності у неповнолітніх:

1. Астено-невротична і психостенічна акцентуації виступають в ролі чинника, який стримує будь-яку особистісну активність, що свідчить про їх

крайню нечисленність серед неповнолітніх злочинців, так як більшість видів злочинної поведінки є активними діями.

2. Конформна, лабільна і сенситивна акцентуації формують підвищену психічну залежність індивіда від навколишнього соціального середовища і можуть зіграти активну криміногенну роль.

У сучасній кримінологічній літературі все частіше пильна увага приділяється несвідомим (неусвідомленим до кінця) складовим поведінки. Поведінкова реакція особистості на зовнішні впливи, як відмічає А. Зелінський, значною мірою обумовлюється її передналаштуванням [78, с. 44].

Важливим досягненням кримінології є поповнення її термінологічного апарату поняттям «установка», яку прийнято розглядати як готовність до здійснення певної діяльності, спрямованої на задоволення актуальної потреби індивіда [1, с. 67]. Взаємодіючи з поведінкою і свідомістю, установка завжди передує поведінці. Остання здатна як відтворювати установку, так і змінювати її. Однак у поведінці установка діє поза і крім свідомості. Усім цим питанням особливу увагу приділяє соціальна психологія і сучасна соціологічна феноменологія.

Початок вивчення цього складного психологічного механізму, що виступає в ролі неусвідомлюваного регулятора людської поведінки, було покладено у межах грузинської психологічної школи її засновником Узнадзе Д. [168, с. 65].

У наступних роботах представників цієї школи (Ангуладзе Т., Маградзе Н.) поняття установки отримало подальший розвиток і поглиблення. Зокрема були проведені дослідження з формування установок соціальної поведінки неповнолітніх, коли асоціальні дії за рахунок багаторазових повторень призводили, по-перше, до трансформації потреб; по-друге закріплювалися до рівня неконтрольованих свідомістю автоматизмів, що свідчило про виникнення фіксованої установки, що виражається в готовності чинити протиправні дії при певних конкретних умовах.

Наприклад, установка на споживання наркотиків, алкоголю, вчинення хуліганських дій у неповнолітніх спочатку починає складатись в неформальних

підліткових групах під впливом потреби в престижі, у визнанні, у самоствердженні. І лише при подальших повтореннях закріплення призводить до формування самостійних збочених потреб в алкоголі, наркотиках та інших асоціальних проявах [39, с. 64].

Психологами доведено, що починаючись ще в ранньому дитинстві, формування міцних асоціальних установок здійснюється за допомогою дії таких психологічних механізмів соціалізації, як наслідування (імітація), навіювання, конформізм та ідентифікація.

Імітація – найважливіший механізм соціалізації індивіда, спрямований на засвоєння манери, зразків, норм поведінки в суспільстві. У підлітковому віці хлопці, як правило, обирають собі «кумира», і хоча тут немає патології, але об'єктом для наслідування нерідко виступає «негативний герой», імідж якого щодня насаджується ЗМІ. Нерідко, з властивим цьому віку максималізмом, підлітки намагаються не тільки копіювати поведінку героя, а й «переплюнути» його у всіх негативних вчинках.

Навіювання, як психологічний механізм соціалізації підлітка, полягає в некритичному сприйнятті інформації останнім і залежить від психічного стану навіюваного (тривога, страх, очікування неприємного, різко збільшує сугестивність) та авторитету того, хто навіює.

Конформізм являє собою адекватність якомусь загально визнаному або груповому стандарту поведінки, слідування, піддатливості особистості, груповому натиску. Психологічній науці відомий зовнішній конформізм, коли член групи поводить ся так, як прийнято в певній групі, хоча внутрішньо і не згоден з існуючими зразками, і внутрішній, коли він приймає і засвоює цінності групи, ніби ідентифікує себе з нею.

Кримінологічні дослідження показують, що в підліткових референтних групах з асоціальною спрямованістю конформізм значно вище, ніж в групах законослухняних підлітків [117, с. 117]. Ідентифікація, серед вищевказаних психологічних механізмів, займає особливе місце і є неусвідомленим, на відміну від імітації, ототожненням себе з іншою людиною, яка ніби включається, входить

у внутрішній світ підлітка, будучи ідеалом, зразком поведінки. При цьому здійснюється формування морального ядра особистості підлітка, так званого ідеального «Я». Психолого-педагогічна практика показує, що тільки при хороших і міцних емоційних контактах з батьками дитина ототожнює себе з ними і таким чином інтерналізуються їхні вимоги і заборони. В умовах емоційного дефіциту в сім'ї, а тим більше психічної депривації виникають серйозні дефекти процесу ідентифікації або його повне припинення. Дефектна модель ідентифікації, вказує В. Фокс [174, с. 42 – 49], може стати причиною заниженої самооцінки, появи забобон, підвищеної вразливості, аутизації, шизофренічних розладів, гомосексуалізму, алкоголізму та багатьох інших відхилень, охоплюючи середовищну дезадаптацію.

Емоційна депривація підлітка в сім'ї, як соціально-психологічна проблема, являє собою відсутність емоційних контактів з ним, не включення його в емоційні відносини, явне або приховане відкидання, що хоч фатально і не веде до скоєння злочинів, але породжує цілу низку кримінологічно значущих наслідків [177, с. 110 – 111].

Емоційне відторгнення породжує у підлітка стан невпевності, тривожності, хвилювання з приводу своєї соціальної визначеності, страху, а в результаті у нього може не сформуватися потреба в інших людях, у спілкуванні з ними. Цим і може бути закладена основа його майбутнього психологічного відторгнення, що ускладнює засвоєння соціальних норм, які регулюють міжособистісні відносини і поведінку людей. Ці норми не стають для підлітка інтерналізованими, а отже і обов'язковими, що безумовно підвищує ймовірність скоєння злочину. Сама ж відчуженість може закріпитися в особистості неповнолітнього і стати причиною його соціально-психологічної ізоляції від сім'ї, навчальних і трудових колективів, інших референтних груп, що в свою чергу веде до дезадаптивної правової поведінки, багато в чому пояснюючи тривалий рецидив злочинів.

Таке відчуження підлітка від соціального середовища може призводити до формування загалом негативного ставлення до нього та його цінностей, відчуття ворожості навколишнього світу. Це здатне породити агресію, котра проявляється

в ролі захисту від уявного нападу або загрози, що, як показують численні кримінологічні дослідження, лежить в основі мотивації багатьох тяжких злочинів проти особи.

Крім того, психологічне відчуження підлітка нерідко призводить до пошуку визнання серед собі подібних, налаштованих проти дорослих і проти суспільства, ідентифікуючи себе з ними. У цьому разі можна вбачати одну з головних причин існування групової злочинності.

У контексті всього вищесказаного проблема формування особистості неповнолітнього з високим рівнем тривожності займає, на наш погляд, особливе місце. Тривожність може сформуватися на несвідомому рівні в психіці підлітка, проявляючись в страху втрати себе, своє «Я», своє становище в житті, невпевненості у своєму бутті. Поряд із суб'єктивними чинниками, охоплюючи психічну депривацію, існують і об'єктивні чинники, що формують високий рівень тривожності особистості, наприклад, значне розшарування суспільства в зв'язку з рівнем матеріальної забезпеченості, об'ємом і якістю соціальних послуг; соціальна напруженість між людьми; втрата життєвих орієнтирів і цінностей; істотне ослаблення родинних, сімейних та інших соціальних зв'язків, соціального контролю.

Тривожна особистість зовсім інакше бачить навколишній світ і відповідно реагує на його вплив. Її провідною рисою стає стремління до захисту себе і свого «Я», відстоювання свого місця в житті, що може здійснюватися за рахунок зниження статусу іншої людини, її приниження і навіть знищення. Підвищена тривожність особистості, як показують психологічні дослідження, корелює з високим ступенем її внутрішньої несвободи, призводячи до злочинної поведінки.

Наявність тривожності, несвідоме відчуття примарності і крихкості свого буття, побоювання небуття є фундаментальними особливостями особистості і побічно відрізняють злочинця від незлочинця. Саме ці особливості виступають в ролі основної і безпосередньої причини злочинної поведінки. Іншими словами, неповнолітній з підвищеною тривожністю скоює злочини через те, щоб не зруйнувалися його уявлення про себе самого, своє місце у світі, його

самовідчуття, самоцінність, не зникло прийнятне для нього його біологічне і соціальне буття [93, с. 156].

У тривожних особистостей загроза буттю, біологічному або соціальному, здатна подолати будь-які моральні перепони або правові заборони, ігнорувати їх, ніяк не брати до уваги. Тому не враховується і загроза суворого покарання. Моральні норми, що регулюють відносини між людьми, на підставі зазначених особливостей і відсутності цілеспрямованого виховання, не сприймаються ними. Рівень тривожності неважко виявити за допомогою спеціальних психологічних методик, незважаючи на те, що початкові контури цього психологічного явища ніби зникають, приховуються більш пізніми утвореннями, насамперед культурними, а також тими, які викликані фізіологічними змінами.

Вивчаючи емоційну депривацію в підлітковому віці, Личко А. вважає, що остання нерідко призводить до порушення рівноваги між різними видами потреб, їх загальної бідності, а часом збоченості і аморальності способів їх задоволення. Також, на його думку, вона впливає на виникнення і розвиток акцентуацій і розладів психічної діяльності у підлітків, що перешкоджають успішній адаптації до життя. Особливу небезпеку вона представляє для підлітків з сенситивною, лабільною і астеноневротичною акцентуацією характеру. Акцентуація може перетворюватися в психопатичний розвиток [115, с. 67 – 68].

Кримінологічні дослідження, проведені Антоняном Ю. і Самовічевим Є., показали вплив психічної депривації в дитинстві (особливо з боку матері) на порушення чоловічої сексуально-рольової орієнтації, збільшення сексуально-рольових конфліктів в зрілому віці, породжуючи неадекватне уявлення про себе як сексуального партнера, несвідоме відчуття своєї неспроможності, будучи джерелом дезадаптації в статевих відносинах, заважаючи і навіть руйнуючи ці відносини на психологічному рівні. Якщо, наприклад, мати не виконує материнські, жіночі функції: не стежить за сином, не пестить його, демонструє виконання чоловічих ролей – п'є, б'є чоловіка і сина, то нерідко вчиняючи згвалтування вже в зрілому віці, такий індивід ніби прагне знищити несвідомі, психо - травмуючі переживання власного дитинства.

В одній з наукових статей Долгова А. висуває гіпотезу про те, що психічна депривація в дитинстві має безпосередній зв'язок з наступним вчиненням майнових злочинів, зокрема крадіжок, що є своєрідною компенсацією емоційного дефіциту, так як такі злочини надають суб'єкту матеріальні засоби для того, щоб міцніше і впевненіше відчувати своє місце в житті, тим самим подолати стан невпевненості і незадоволеності, породжені емоційним відчуженням. Так, А. Долгова пише, що «... емоційний комфорт корисливих злочинців нерідко досягається шляхом придбання певних матеріальних благ» [59, с. 36].

Кримінологічні дослідження особистості неповнолітнього злочинця, проведені Дубініним Н., Карпецем І. і Кудрявцевим В., свідчать про те, що на формування психіки підлітка здійснюють серйозний вплив об'єктивні протиріччя, що існують в реальному житті. Навряд чи, наприклад, сформується у неповнолітнього стійкість поглядів, якщо він бачить суперечності між тим, чому його вчить вихователь, і тим, що цей вихователь (в особі батьків, учителів) робить насправді, особливо тоді, коли проголошувані «істини» подаються як дещо загальнообов'язкове. Розчарування від таких «уроків життя» залишає глибокий слід у душі підлітка, і він найчастіше приходиться до висновку, що зручніше жити, використовуючи подвійну мораль, демонструючи себе «для всіх» як суспільно активного і свідомого, а «для себе» бути таким, яким це йому вигідно [63, с. 209].

Очевидно, що розрив між обіцямим і тим, що виконується, проголошуваним і існуючим насправді – явище соціальне. І антисуспільна, злочинна поведінка, що викликана таким розривом, теж має соціальний характер.

Це особливо ускладнює процес соціалізації у зв'язку з тим, що в підлітковому віці відбувається дозрівання соціально-вольових процесів (тенденцій, прагнень, інтересів, потреб), яке полягає в з'єднанні з культурою соціуму, готовністю до самостійної діяльності згідно з нормами цієї культури і проявляється в поведінці та характері особистості.

Процес соціалізації в підлітковому віці ускладнюється ще й явищем емансипації, коли початок самостійного і критичного мислення знаменується

відмовою від авторитетів. У підлітка з'являється тенденція активно противитися мисленню старших, висловлювати протилежні погляди.

Виникає певна невідповідність між прагненням до самостійного і критичного мислення, з одного боку, і необхідними для цього можливостями, з іншого. Підліток, як правило, намагається подолати цю невідповідність шляхом впертості, тобто намагається будь-що-будь захистити власну думку, міркування, погляди, навіть якщо вони не правильні.

Педагогічний досвід показує, що нерідко батьки, намагаючись зламати впертість своїх дітей, застосовують часті фізичні покарання, завдаючи особливої шкоди розвитку особистості. Психологічно ця шкода полягає в такому:

1. Батьки систематично карають дитину фізично, виступають для нього як антиідеал. Внаслідок цього у нього, як вважають психологи, значно затримується формування ідеального «Я».

2. Часте фізичне покарання викликає у дитини стан фрустрації. Накопичується образа, дратівливість, злість зганяє на доступних йому об'єктах, насамперед на однолітків. В результаті цього у підлітка розвивається агресивна поведінка у всіх фруструючих і психотравмуючих ситуаціях.

3. Часті фізичні покарання завдають шкоди самооцінці особистості підлітка, внаслідок чого у нього розвивається болісно чутлива самосвідомість, легко вразливе самолюбство, можуть втратитися емпатійні здібності, розвинутися крайній негативізм.

4. Покарання може породжувати мотиви помсти у вже дорослої людини, якщо з ним переживання будуть носити актуальний психотравмуючий характер (вбивство батька, матері) [170, с. 41].

Численними кримінологічними дослідженнями особистості злочинців-рецидивістів, особливо тих, що скоюють насильницькі злочини, виявлена така особливість їх психічного розвитку: виявляється, в дитинстві їх дуже часто і сильно карали батьки. З урахуванням вищевикладеного стає зрозумілим психологічний механізм формування агресивної поведінки у цих осіб.

Підліткова емансипація виражається, як правило, в потребі самоствердження, коли особливо сильна психологічна тенденція «залишення дитинства та переходу до зрілості». Тяга до самостійності і незалежності в цей період нерідко може приймати стихійні і навіть агресивні форми, знаходячи вияв у актах злочинної поведінки. Психологія пояснює це тим, що незадоволення, блокада основної потреби – потреби бути дорослим, точніше, здаватися дорослим, бути самостійним – викликає у підлітка стан фрустрації, який може таким ось чином, розряджатися, зніматися. Як відомо, однією з особливостей психіки людини є те, що в тих випадках, коли та чи інша потреба не може бути адекватно реалізована, вона починає задовольнятися в символічній, помилковій формі. Такими помилковими формами самоствердження підлітків і є різні стихійні, агресивні витівки, що мають мету, з одного боку, заявити дорослим свій протест, а з іншого – цим самим звернути на себе увагу, змусити їх заговорити про себе, що ще раз підтверджує єдність видимих і руйнівних процесів у період «третьої вікової кризи».

У своєму самостверженні підліток рветься до максимальної самореалізації. Як зазначають психологи, цей максималізм – нормальне і плідне явище. І чим гостріше протікає ця вікова криза, тим швидше відбувається потім в юнацькому віці соціальний і психічний розвиток особистості.

На наш погляд, слід сказати кілька слів про таку психологічну особливість підлітків, як «гедоністичний ризик» (особливий прийом психологічного впливу на сферу потреб, при якому актуалізація потреб досягається шляхом створення небезпечних, загрозливих їх задоволенню ситуацій, причому загроза створюється самим суб'єктом, і він сам здійснює небезпечні вчинки, ставить себе в небезпечне становище) [31, с. 78 – 91]. Його основним об'єктом є потреби в самооцінці та безпеці. Гедоністичний ризик може брати участь у формуванні таких форм поведінки, як бійки, образи, провокування оточуючих, азартні ігри, різні форми вандалізму і жорстокі дії.

Підводячи підсумок сказаного вище, ми вважаємо, що підлітковий вік є найбільш криміногенно небезпечний, оскільки психологічний світ підлітка

відрізняється крайньою неврівноваженістю, рясніє відхиленнями від нормального розвитку і найбільш сприйнятливий до дефектів соціалізації. Саме у зв'язку з віковими особливостями підлітків, зокрема психологічними особливостями, вплив негативних соціальних та психологічних чинників у тісному взаємозв'язку сприяють формуванню особистості неповнолітнього злочинця.

Висновки до розділу 2

1. Як інститут первинної соціалізації, сім'я покликана забезпечувати задоволення базових потреб індивіда, його навчання необхідним навичкам і зразкам поведінки, формування цільових і ціннісних орієнтацій, нормалізацію соціально-психологічного обміну з оточенням, засвоєння моральних основ і концептуальних принципів організації індивідуального та колективного способу життя.

Водночас, добре відомо, що сім'я, в свою чергу, перебуває під впливом макросоціальних (як позитивних, так і негативних) процесів, під впливом тенденцій розвитку різних соціальних інститутів, традиційних і сучасних стереотипів поведінки, має різні адаптивні і соціалізуючі можливості, закономірно відчуває безліч власних криз і дисфункцій.

2. Втрачаючи можливість нормальної життєдіяльності та збереження здорових взаємовідносин, сім'я досить часто сама перетворюється на конфліктогенну або навіть криміногенну групу, стає джерелом формування злочинної свідомості і поведінки.

3. Наслідком дисфункційного стану сім'ї є дезадаптація і десоціалізація окремих членів або всієї групи, деформація, руйнування або повний розпад сімейної структури.

4. Сімейну неблагонадійність слід розглядати лише як потенційний чинник у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця (як причину формування асоціальної спрямованості і як умову становлення на злочинний шлях).

5. Визнаючи в кожному конкретному випадку сімейні відносини як неблагополучні, ми розуміємо, що вони здійснюють примусовий вплив на формування особистості неповнолітнього (зважаючи на його залежність від батьків). Таким чином, примусовий характер передачі підліткам асоціальних зразків мислення і поведінки характеризує неблагополучну сім'ю як криміногенне явище.

6. Будь-якій неблагополучній родині притаманне різноманіття криміногенних чинників.

7. Систематичні конфлікти в сім'ях є, як правило, наслідком одночасно декількох чинників сімейної неблагонадійності: подружньої зради, алкоголізації або наркотизації (одного або обох) подружжя, незадоволеності матеріальним становищем, житловими умовами і т.д. Отже, на нашу думку, при вивченні сімейної неблагонадійності та виробленні заходів щодо її декриміналізації необхідно робити великий акцент не на типах неблагонадійних сімей, а на криміногенних факторах сфери сімейних відносин.

8. До негативних чинників, що здійснюють десоціалізуючий вплив на особистість неповнолітнього в сім'ї, як правило, належать: структурна неповнота сім'ї, матеріальні труднощі, відсутність міцних емоційних зв'язків, порушення в сім'ї балансу між духовним і матеріальним началом, низький культурно - освітній рівень батьків, зловживання ними алкогольними напоями та наркотичними засобами, прояв грубості й жорстокості в конфліктах, ведення безладного статевого життя, негативне ставлення до державно – правових норм, а також до суспільних норм поведінки, невиконання обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей, вчинення правопорушень і злочинів та ін.

9. Сімейна неблагонадійність, як одна з причин криміналізації неповнолітніх, являє собою функціонуючий у сфері сімейних відносин комплекс негативних чинників, що здійснюють десоціалізуючий вплив на особистість неповнолітнього в процесі її формування і здатних у поєднанні з конкретною життєвою ситуацією детермінувати у неї злочинну поведінку.

10. Все різноманіття чинників сімейної неблагонадійності ми об'єднаємо в три основні блоки. Перший блок складають чинники, що характеризують структуру і стан міжособистісних відносин в сім'ях неповнолітніх злочинців, другий – характеризують соціально-психологічний портрет батьків з таких сімей, третій – педагогічну ситуацію, що склалась.

11. До соціально-психологічних чинників, детермінуючих участь неповнолітніх у підлітково-молодіжних угрупованнях, слід віднести:

- прагнення підлітків зменшити конфліктність ситуації;
- входження в дозвілеву криміногенну групу може бути вимушеним – через обставини, наприклад, коли невдачі в навчанні, отриманні спеціальності породжують замість прагнення їх подолання, занижену самооцінку, почуття ущербності та непотрібності, які стають постійним станом підлітка і сприяють життєвим невдачам;

- входження в референтну групу з асоціальною скерованістю може мати примусовий характер, коли втягнення відбувається проти волі і бажання неповнолітнього, що дуже характерно для угруповань закритого типу. Входження в них, як правило, супроводжується фізичним і моральним впливом на кандидата, а можливість вільного виходу відсутня;

- прагнення до самостійності, незалежності від батьків, вихователів, пошук дружніх і сексуальних контактів і уподобань, самореалізація незатребуваних схильностей і позитивного прагнення до ризику.

12. Сучасні діти і підлітки відчувають особливі труднощі соціалізації, які в сукупності з їх особистими особливостями підвищують можливість протиправної поведінки. Діяльність з вироблення профілактичних заходів кримінологічного характеру необхідно будувати, виходячи з чіткого уявлення про соціально-психологічні детермінанти криміналізації особистості неповнолітніх, враховуючи однаковою мірою і негативні чинники соціального середовища, і психолого-вікові особливості зазначеної категорії осіб.

13. Зараз в молодіжному середовищі нестримно прогресують пияцтво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева

деморалізація та інші соціальні аномалії, що безперечно веде до об'єктивного зростання кількості осіб з негативною соціальною поведінкою, серед яких «молодепокоління» займає особливе місце.

Серед усього різноманіття соціальних аномалій, що мають тісний зв'язок зі злочинністю, пияцтво і наркотизм слід виділити особливим чином.

Щорічно по Україні в середньому 13,5% підлітків скоюють злочин у стані алкогольного сп'яніння.

14. Найпоширенішими злочинами, вчиненими в стані сп'яніння, є крадіжки, грабежі, розбої, вимагання, зґвалтування, хуліганство, умисні тяжкі тілесні ушкодження, умисні убивства та замах на вбивство, шахрайство, незаконне поводження зі зброєю та боєприпасами, незаконне заволодіння транспортним засобом, порушення правил безпеки руху, що спричинило смерть потерпілого та ін. злочини.

15. Властиві неповнолітнім вікові особливості, зокрема нерозвиненість повною мірою навичок самоконтролю в поведінці, що нерідко виявляються у них при сп'янінні, в скоєнні більш тяжких злочинів, ніж у дорослих, що перебувають в аналогічному стані, відмінними рисами яких є підвищена імпульсивність, байдужість до наслідків, жорстокість.

16. Необхідно розмежовувати провокуюче і детермінуюче значення алкоголю. Провокуюча властивість спиртного здатна викликати сильне сп'яніння, в результаті якого проявляються антигромадські установки, наміри або бажання підлітка. Таким чином, вплив алкоголю, що провокує неповнолітнього на злочин, слід розглядати як умову, що сприяє його вчиненню внаслідок розгальмовуючого впливу алкоголю на психіку підлітка.

Детермінуюче значення алкоголю треба розуміти як безпосередню причину скоєного злочину. У детермінуючому значенні пияцтво може реалізуватися і як основна причина вчинення того чи іншого злочину, і як умова, що сприяє його вчиненню.

17. Прямий зв'язок вживання алкогольних напоїв з подальшою злочинною поведінкою неповнолітніх виражається не тільки у випадку, коли злочин було

скоєно підлітком, який перебував у нетверезому стані, але і коли злочин було скоєно хоча і до вживання винною особою алкогольних напоїв, але з метою здобути засоби для їх придбання.

18. Наркотизм – це не лише соціальне та медичне, а й правове явище, правовий аспект якого полягає в тому, що він зумовлює асоціальні та правові наслідки.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Характерними явищами для українського суспільства в умовах сьогодення є політична та соціально-економічна кризи, що не могло не позначитись на збільшенні кількості злочинних проявів та зростанні кількості злочинів, зокрема вчинених неповнолітніми.

Кількість злочинів, що вчиняються неповнолітніми, або залишається на досить високому рівні, або має тенденцію до зростання. Особливе занепокоєння викликає той факт, що кількість злочинів, що вчиняються неповнолітніми, перевищує збільшення кількості молоді серед населення.

Сьогодні пріоритетним напрямом у діяльності державних органів і громадських організацій, охоплюючи правоохоронні органи, визнано попередження злочинів. Загальновідомо, що в будь-якій державі найбільш ефективною формою боротьби зі злочинністю є її попередження [42, с. 104].

У межах кримінологічної теорії попередження трактується як діяльність держави і суспільства щодо криміногенних чинників з метою нейтралізації або зниження їх криміногенного впливу, а також створення умов, що знижують можливість виникнення таких чинників. Попередження злочинної поведінки неповнолітніх має свої специфічні особливості, що пов'язані з психолого-віковими особливостями об'єкта профілактики та характером впливу на нього соціального середовища.

Проблема попередження злочинності неповнолітніх протягом багатьох років привертала увагу науковців. Ця проблема розглядалась в різних аспектах: і психологічному, і соціологічному, і юридичному.

Проведений аналіз найбільш значущих в кримінологічному значенні соціально-психологічних детермінант криміналізації особистості неповнолітніх допоможе сформулювати низку практичних пропозицій і рекомендацій, впровадження яких здатне деякою мірою підвищити ефективність діяльності суб'єктів, покликаних здійснювати профілактику в підлітково-молодіжному середовищі. Основний

акцент слід зробити на актуальних проблемах вдосконалення ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх, яка полягає у завчасному попередженні дії чинників, що впливають на формування особистості і поведінку підлітків, усуненні джерел можливих негативних впливів, компенсації негативних наслідків соціальних процесів [91, с. 486 – 487].

В Україні права дитини як громадянина країни, їх гарантії і механізми попереджувальної діяльності різних суб'єктів профілактики містяться в Декларації прав і свобод людини, Конституції України, Цивільному кодексі, Сімейному кодексі, Кримінальному кодексі, у законодавстві про охорону здоров'я, про освіту, про працю, в безлічі інших кодексів і законодавчих актах, зокрема і в тих, які зараз знаходяться в стадії розробки. Також вони містяться в щорічних указах Президента України з питань попередження правопорушень неповнолітніх, охорони сім'ї, материнства, батьківства і дитинства. Крім того, ці документи дублюються нескінченною кількістю відомчих наказів, розпоряджень і вказівок, якими керуються ті чи інші суб'єкти попередження правопорушень неповнолітніх. А ідея про створення єдиного зводу законодавства, що регулює весь спектр ювенологічних проблем, так і не знаходить свого реального втілення, незважаючи на активне обговорення і одностайну підтримку як авторитетних вчених, так і практичних працівників.

Все це, в кінцевому підсумку, не сприяє ефективності правозастосовчої роботи і сильно ускладнює попередження протиправної поведінки, захист і здійснення прав підлітків.

Одним із основних напрямів протидії злочинності є її профілактика (попередження, запобігання), яка є однією із основних функцій правоохоронних органів.

Питання профілактики злочинності досліджуються з точки зору розробки її різних напрямків і рівнів, суб'єктів, виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів та заходів впливу на них. Але останнім часом спостерігаються тенденції дослідити причини та умови злочинної поведінки за допомогою статистичних порівнянь, створити моделі особистісних і соціальних

характеристик окремих індивідів та визначити ступінь схильності їх до злочинної поведінки. Проте поза увагою лишаються загальні і соціальні причини та умови злочинності, що провокують індивідів на вчинення правопорушень і злочинів [95, с. 79].

Отже, широкий комплексний підхід до запобігання правопорушень, зокрема і злочинів, ставить перед наукою низку проблем, від вирішення яких залежить розробка правильного підходу до здійснення поставлених державою завдань перед суспільством. Тому ця складна та багатоаспектна проблема попередження правопорушень повинна завжди знаходитись у колі неослабної уваги держави, її відповідних інституцій. Отже, успіх розвитку нашого суспільства, радикальних економічних реформ, послідовної демократизації органічно пов'язані зі зміцненням законності та рішучою протидією будь-яким порушенням правопорядку.

Поняття “попередження правопорушень” охоплює різні види попереджувальної діяльності, зокрема і профілактику, яка є її частиною. Теоретики та практики розглядають профілактику як частину більш змістовного явища попередження правопорушень. Адже профілактика спрямована на виявлення, нейтралізацію та усунення причин і умов конкретних правопорушень, тобто без профілактики не може бути попередження. В понятті “профілактика” виражається попереджувальна сутність цієї діяльності, аналіз змісту якої дає змогу розглядати категорію “профілактика” як компонент процесу попередження злочинності [2, с. 407].

Отже, попередження правопорушень є більш широкою діяльністю, ніж діяльність профілактична, оскільки охоплює заходи щодо їх відвертання та припинення.

В кримінологічній літературі “запобігання” (попередження) визначається як складна, багаторівнева система державних органів та громадських організацій, які здійснюють антикриміногенний вплив на соціальні об'єкти, з метою недопущення порушень кримінально-правових норм і усунення (нейтралізації) чинників, що її детермінують [104, с. 144].

Тому, на нашу думку, під “запобіганням” (профілактикою, попередженням) злочинів слід розуміти діяльність усіх органів та установ, а також громадських організацій, яка спрямована на зменшення негативного впливу детермінант злочинної поведінки. Це стосується усієї злочинності.

Як відомо, саме поняття попередження злочинності склалося в основному на базі теорії кримінології і практики боротьби із злочинністю. Під попередженням злочинності розуміється система державних і суспільних заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин і умов злочинності.

Деякі автори вважають що “поняття попередження злочинності потрібно розглядати в більш широкому плані, як всю сукупність заходів, які проводять державні органи і громадські організації з метою протидії злочинності” [126, с. 5].

А. Герцензон пропонує таке визначення: “попередження злочинів – це здійснення системи державних і суспільних заходів, які спрямовані на створення умов, що виключають причини вчинення злочинів і гарантують своєчасне реагування державних і громадських організацій на факти аморальної, антигромадської поведінки, яка призводить до вчинення злочину” [47, с. 16].

В кримінології домінує прагнення так широко формувати визначення загального поняття попередження злочинів, для того щоб включити в нього (визначення) усі види соціальної діяльності, які цілеспрямовано або опосередковано впливають у бажаному напрямку на стан злочинності.

Сьогодні, на нашу думку, попередження злочинів розуміється як предметно існуюча система соціального регулювання, що охоплює спеціалізовані органи, спеціальні установи й формування громадськості, які на основі сучасних досягнень науки про людину намагаються забезпечити виконання чинних законів.

Як бачимо, попередження являє собою раціональний і гуманний засіб боротьби зі злочинністю, що передбачає не покарання, а передусім вдосконалення умов життєдіяльності людей і їх виховання, щоб жодна людина не проходила повз будь-які, навіть незначні, правопорушення, повз відхилення норм суспільної моралі. Запобігання таким проявам, коли вони перебувають ще в початковому

стані, є одним із найважливіших елементів профілактичної роботи серед населення. Особливо це стосується злочинної поведінки неповнолітніх.

Суспільство значно більше зацікавлене в тому, щоб не допустити вчинення злочинів, ніж у застосуванні покарання до винних після того, як вони заподіяли збитки існуючим суспільним відносинам та суб'єктам цих відносин. Не слід забувати, що шлях до злочинів здебільшого починається з незначних вчинків – пияцтва, неуважного ставлення до своїх товаришів, лихослів'я, бешкету тощо. А тому своєчасне реагування на факти відхилення норм громадської поведінки є запорукою успішної протидії злочинності та іншим правопорушенням.

Здійснення запобіжної діяльності забезпечує не тільки захист суспільних відносин від небезпечних посягань, але також захист нестійких членів суспільства від подальшої моральної деградації, оскільки це не дає їм стати злочинцями, тим самим позбавляє їх від неминучого наслідку злочину у вигляді відповідного покарання.

Саме тому профілактика злочинності є головним напрямом і практичною задачею всіх різноманітних зусиль держави і суспільства в сфері протидії антигромадським злочинним проявам.

Крім того, попередження злочинності повністю відповідає вимогам соціальної справедливості. Рівнем розвитку системи загальносоціальних заходів попередження злочинів визначається межа гуманізації права, ступінь насичення його виховними елементами та звуження каральних елементів.

На нашу думку, принциповою основою попереджувального впливу на злочинність є розуміння того, що злочинність має соціальну природу. Визнання соціальної зумовленості злочинності означає усвідомлення об'єктивних і реальних можливостей її попередження за рахунок зміни умов суспільного буття, соціального розвитку і етичного формування особистості неповнолітнього, зокрема шляхом поліпшення виховного впливу в безпосередньому мікросоціальному оточенні.

Такий підхід дає нам можливість сформулювати це поняття у широкому розумінні. Попередження злочинності – це система дій (заходів) щодо

антисуспільних явищ та їх причинного комплексу з метою розширення тенденції зниження рівня і масштабів злочинності.

Тут не можна не погодитись з думкою Н. Яницької, яка зазначає, що система заходів боротьби зі злочинністю неповнолітніх базується на засадах загальносоціального характеру: “забезпеченні необхідного рівня життя, добробуту, культури, виховання та навчання громадян, і має певні особливості, а саме: створена і взаємодіє з державною, сімейною, молодіжною, кримінальною політикою, яка реалізується через систему спільних заходів, цільових державних програм надання соціальної, економічної та іншої необхідної допомоги сім’ям та дітям, попередження безпритульності та правопорушень неповнолітніх, боротьби зі злочинністю в їх середовищі, ґрунтується на самостійній законодавчій базі – комплексі міжнародних, конституційних, державних та інших структурно пов’язаних та взаємодоповнюючих правових актів, що регулюють питання створення нормальних умов життя та виховання підлітків, захисту їх прав та інтересів, попередження негативного впливу, безпритульності та злочинності; забезпечує діяльність спеціалізованої системи державних навчальних, виховних, лікувальних, правоохоронних та інших органів та установ, громадських організацій, спеціальних комітетів та служб тощо” [190, с. 104 – 105]. Ця діяльність постійно координується на державному рівні, ґрунтується на необхідній інформаційно-аналітичній базі та забезпечується матеріально-технічним бюджетним фінансуванням.

Також слід зазначити, що особливості запобігання злочинності неповнолітніх пов’язані також зі специфікою правового та фактичного становища неповнолітніх як вікової групи населення, яка найбільш гостро відчуває вплив негативних чинників соціального середовища, зі специфікою причин злочинності, а також особистісних психологічних якостей неповнолітніх злочинців.

Отже, в широкому розумінні, запобігання злочинності являє собою цілісний комплекс різних за характером, але органічно поєднаних між собою заходів, здійснюваних як державними спеціальними органами та установами, що

проводять боротьбу зі злочинністю, так і громадськими організаціями та формуваннями, які беруть активну участь у цій діяльності.

До комплексу заходів, які становлять у своїй сукупності попередження злочинності, належать насамперед такі, що спрямовані на усунення умов, які сприяють вчиненню злочинів, та заходи виховного характеру.

Потрібно зазначити, що попередження злочинності являє собою систему, яка містить у собі: об'єкти профілактики, її основні рівні та форми, заходи попереджувального впливу, суб'єкти, що здійснюють цю діяльність.

Ми повністю погоджумось із Кальченко Т., яка зазначає, що в сучасних умовах в Україні настала нагальна потреба відтворення такої системи на нових засадах, створення з цією метою відповідної законодавчої бази та якнайширшого залучення громадськості до цієї діяльності. За цих умов нового змісту набуває попереджувальна діяльність спеціальних органів та установ, виникають і поширюються нові форми і методи запобігання злочинності неповнолітніх, які потребують відповідно нового наукового осмислення [81, с. 4].

З точки зору своєї організації суб'єкти попередження злочинності неповнолітніх розрізняються за своєю спеціалізацією. Вживаючи термін спеціалізація, ми маємо на увазі функціонування відповідних органів, установ, служб та окремих посадових осіб, на яких покладена боротьба з бездоглядністю, безпритульністю, злочинами та іншими суспільно-небезпечними вчинками неповнолітніх. Вони наділені певними повноваженнями, в своїй діяльності використовують специфічні форми та методи роботи, що враховують особливості психології й фактичного положення цієї соціально-правової групи, володіють достатньо широким комплексом заходів впливу не тільки на самих неповнолітніх, а й на осіб, що зобов'язані займатись їх вихованням.

Ю. Блувштейн виділяв такі основні ознаки суб'єктів попереджувальної діяльності: цілеспрямоване здійснення профілактики злочинів як очевидна функція; зв'язок з іншими елементами системи по "горизонталі" (координація) і по "вертикалі" (субординація); здійснення своєї діяльності відповідно до команд

“керуючого механізму” системи; можливість вибору поведінки, що визначається конкретним станом об’єкта впливу і межами, заданими системою [24, с. 34].

Суб’єктами профілактики злочинів є: у соціологічному аспекті – суспільство загалом, колективи та інші групи, індивіди; в соціально-політичному – держава загалом, державні органи, громадські формування й установи, громадяни.

Різноманітність суб’єктів, що відрізняються один від одного за характером, масштабами, формами і методами діяльності, – одна з суттєвих особливостей профілактики злочинів та інших антигромадських явищ. Ця особливість зумовлена, з одного боку, зацікавленістю всього суспільства у протидії злочинності, а з другого – тим об’єктивним фактом, що антигромадські явища і їх детермінанти зберігаються у різних сферах соціального життя, на різних рівнях соціальних зв’язків і відносин, керованих різними суб’єктами.

У реальності кожна соціальна спільність, кожний громадянин, кожна громадська організація, кожний державний орган поруч із виконанням своїх основних функцій здійснює ті чи інші профілактичні заходи, або тієї чи іншою мірою бере в них участь. Для відповідних державних органів та установ попереджувальна діяльність є або однією з найголовніших, або основною функцією. Що ж стосується профілактичної (попереджувальної) діяльності індивідів, то для одних осіб вона – правове і моральне веління, яке впливає з специфічної ролі (наприклад батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники), для других – громадське доручення, для третіх – одна з посадових функцій, для четвертих – професія.

Як бачимо, до суб’єктів профілактики злочинів належать: державні органи та установи, громадські органи та формування, посадові особи, інші працівники – представники цих органів, установ, організацій і формувань, а також окремі громадяни, які прямо чи опосередковано беруть участь у протидії злочинності.

Крім названих вище, на думку О. Джужи, “суб’єктів профілактики потрібно поділити на такі групи:

а) органи та організації, які керують, спрямовують, координують профілактичну діяльність (органи державної влади та управління);

б) органи, організації, установи, що безпосередньо виконують профілактичні функції, організовують профілактичні заходи (МВС, СБУ, прокуратура, суд, спеціально створені громадські формування);

в) суб'єкти, що відрізняються один від одного залежно від масштабів здійснюваних ними профілактичних заходів – у межах держави, регіону, області, району, населеного пункту, об'єкта” [104, с. 11].

Таким чином, суб'єктами запобігання злочинів є сукупність державних органів, громадських організацій і громадян, що цілеспрямовано “здійснюють на різних рівнях і у різних масштабах керівництво, планування заходів щодо попередження злочинів, управління цими заходами або їх безпосереднє виконання, та мають у зв'язку з цим певні права та обов'язки і несуть відповідальність за досягнення поставленої мети” [106, с. 49].

У кримінологічній літературі виділяють загальні суб'єкти профілактики, для яких ця діяльність не є головною функцією, і спеціальні суб'єкти, для яких попереджувальна діяльність є головною або однією з головних функцій. Друга група суб'єктів – найбільш активна, оскільки володіючи спеціальними методами і засобами, безпосередньо спрямована на боротьбу зі злочинністю.

До об'єктів попередження злочинності належать передусім процеси і явища різного рівня, що зумовлюють вчинення злочинів. Це насамперед соціальні, економічні, політичні, психологічні та інші чинники, що зумовлюють стан і динаміку злочинності. Ступінь зв'язку цих чинників зі злочинністю може бути різний. Крім того, пізнання його за допомогою кримінологічного аналізу визначає напрямки та масштаби профілактичної діяльності цих суб'єктів. Також до об'єктів попередження правопорушень та злочинів необхідно віднести діяльність людей, що повинна відповідати нормам права, соціальним вимогам суспільного життя.

І, насамперед, об'єктом профілактичної діяльності є особа злочинця, як сукупність криміногенно-особистісних ознак, властивостей і якостей, що являють собою наслідки її соціалізації. Зокрема, в нашому випадку, це неповнолітні правопорушники та злочинці, щодо яких необхідно застосовувати різноманітні попереджувальні заходи. Зокрема, у кримінологічній літературі існує підхід,

згідно з яким головна увага приділяється вивченню самого злочинця, його особистісних характеристик (потреб, інтересів). Тут за вихідне береться людина, яка скоює злочини, як суб'єкт соціальних зв'язків та відношень. У зв'язку з цим, деякими вченими-кримінологами формулюється теза стосовно якісної ознаки злочинця від особистості тих, хто в тих же умовах не вчиняє злочинів. “Злочинець, як особистість, – вважає Н. Лейкіна, – відрізняється від інших людей” [110, с. 20]. А. Сахаров зазначає, що “є всі підстави виділити подібну особистість як якісно відмінну від решти громадян антисоціальну особистість. Без цього вчення про особу злочинця саме це поняття втрачає усілякий сенс” [156, с. 111]. Отже, враховуючи вікові та інші особливості неповнолітніх правопорушників, зокрема злочинців, об'єктом профілактичної діяльності з боку спеціальних органів та установ є конкретні особи неповнолітніх правопорушників, які скоюють злочини та інші суспільно небезпечні вчинки.

В кримінологічній літературі традиційно розрізняють два рівні запобігання злочинності: загально-соціальний і спеціально-кримінологічний, а також індивідуальне запобігання [157, с. 67].

Під загальною профілактикою розуміють діяльність державних органів, громадських організацій та суспільства загалом, спрямовану не на боротьбу зі злочинністю, а на створення умов, за яких унеможливується вчинення правопорушення або зменшується їх чисельність. Створення таких умов досягається шляхом впливу на негативні чинники у сфері економіки, політики, соціального життя, морально-духовній сфері тощо.

Спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинності (кримінологічна профілактика) – це цілеспрямований вплив спеціальних державних органів, спеціальних установ, громадських формувань, які спеціалізуються на боротьбі зі злочинністю, на криміногенні чинники, що обумовлюють окремі види і групи злочинної поведінки (наприклад, злочинність неповнолітніх, жіночу злочинність, економічну злочинність). Усунення чи нейтралізація таких комплексів специфічних причин і умов протиправної поведінки досягається завдяки

діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є виконанням їхніх професійних обов'язків.

Індивідуальна профілактика являє собою цілеспрямовану діяльність стосовно конкретних осіб, риси, властивості та якості яких свідчать про схильність до протиправної поведінки. Залежно від об'єкта індивідуальної профілактики, профілактичну діяльність поділяють на чотири види: а) рання профілактика, тобто заходи переконання, надання допомоги неповнолітньому, який опинився у несприятливих життєвих умовах і вчиняє правопорушення некримінального характеру; б) безпосередня профілактика, тобто комплекс заходів, що значно зменшують (нейтралізують) можливість виникнення у неповнолітнього внутрішньої схильності до антисоціальної поведінки, яка може перерости у спрямованість подальшого становлення на злочинний шлях; в) профілактика на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид профілактики); г) запобігання рецидивним проявам з боку неповнолітніх, які були раніше засуджені (постпенітенціарний вид профілактики) [24, с. 42].

Для здійснення індивідуальної профілактики злочинності неповнолітніх органами державної влади та громадськості потрібно вживати заходи щодо цілеспрямованого коригування відхилень у розвитку особистості на початкових етапах соціалізації, щоб не допустити вчинення неповнолітніми протиправних дій, а також злочинного рецидиву. З цією метою необхідно: створити об'єктивну інформаційну базу стосовно підлітків так званої «групи ризику» (наркоманів, токсикоманів, повій, жебраків, безпритульних, осіб, які вчиняють різні правопорушення, схильних до хуліганства, вандалізму, активних членів неформальних угруповань негативної спрямованості тощо); налагодити ефективну взаємодію між різними суб'єктами профілактики і посилити контроль за вищевказаним контингентом, у тому числі відновити відвідання цих осіб відповідними органами і службами за місцем проживання з обов'язковим обстеженням умов проживання і виховання, та у разі виявлення негативного впливу дорослих членів сім'ї вирішувати питання про усунення такого впливу [122].

Отже, зміст профілактики злочинності визначає попереджувальна діяльність державних і громадських органів, організацій та установ (суб'єктів) профілактики щодо усунення або нейтралізації об'єктивних передумов антигромадської поведінки, змінювання свідомості і поведінки осіб, схильних до вчинення злочинів та інших антигромадських вчинків. Слід сказати, що така діяльність охоплює розробку і реалізацію системи загальних і спеціальних заходів.

За своїм характером загальні і спеціальні заходи попередження злочинів можуть бути соціально-політичними, економічними, ідеологічними, соціально-психологічними, культурно-виховними, організаційними тощо.

Зазначимо, що вжиття загальносоціальних заходів попередження злочинності сприяє створенню таких умов у суспільстві, за яких вплив криміногенних чинників нейтралізується чи усувається, що, так чи інакше, призводить до зменшення кількості злочинних проявів у суспільстві. Проведення загальносоціальних заходів створює політичні, економічні, організаційні та інші умови для ефективного здійснення спеціально-кримінологічних заходів, які безпосередньо спрямовані на усунення причин і умов, що сприяють вчиненню різних злочинів та інших правопорушень.

Специфіка спеціальних заходів попередження полягає в тому, що вони:

- а) пов'язані з конкретними причинами і умовами, що сприяють вчиненню правопорушень, зокрема злочинів;
- б) призначені саме для усунення або нейтралізації цих причин і умов;
- в) попередження злочинів та інших правопорушень складає їх основний зміст.

М. Шаргородський, з урахуванням характеру спеціально-кримінологічних заходів, підкреслює, що вони, по-перше, “здійснюються лише державними і громадськими органами, організаціями, безпосереднім призначенням яких є боротьба із злочинністю, і, по-друге, вимагають спеціальних і навіть професійних знань” [184, с. 47]. Особливо коли це стосується питання попередження правопорушень, зокрема злочинів серед неповнолітніх.

Водночас слід підкреслити, що вирішення цих питань – справа не тільки вищих, а й місцевих державних органів, тому що саме “від рівня організаційної та виховної роботи в багатьох випадках залежить здійснення заходів”, які заплановані на рівні уряду України [180, с. 66].

Слід також зазначити, що всі заходи, які проводяться на державному рівні, мають значення загальних заходів попередження, тому що вирішують в інтересах всього суспільства різноманітні проблеми, які виникають як умови злочинності, та сприяють збереженню зниження рівня злочинності.

Органічно поєднуючи спеціальні і загальні заходи попередження злочинності, можна ефективно впливати на причини та умови злочинності в суспільстві, тим самим активно домагатися зменшення і рівня злочинності серед неповнолітніх. Враховуючи це, діяльність щодо попередження злочинності повинна охоплювати як загальні, так і спеціальні заходи, і тому саме цим шляхом здебільшого відбувається практика.

Дискусійним у кримінологічній літературі також є питання щодо того, чи належать примусово-правові заходи (і, зокрема, заходи кримінального покарання) до заходів запобігання злочинності і, отже, чи охоплюються вони поняттям соціальної профілактики.

Деякі вчені-кримінологи вважають, що кримінальне покарання входить до системи попередження правопорушень, що в поняття соціальної (загальної) профілактики включається і застосування різних примусових заходів [94, с. 109]. На думку інших авторів, соціальна профілактика являє собою “здійснюваний ненасильницькими методами”, тобто без застосування кримінально-правових санкцій, цілеспрямований вплив на криміногенні чинники суспільної правосвідомості, безпосередні об’єктивні і суб’єктивні причини злочинної поведінки [135, с. 21].

На нашу думку, навряд чи можна вважати помилкою включення примусово-правових заходів в загальне поняття “попередження злочинів”, оскільки вони мають хоч і обмежені, але цілком визначені індивідуально і загально, попереджувальні можливості. Згідно з Кримінальним кодексом України метою

покарання є не тільки кара, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами. Отже, попередження вчинення нових злочинів як самим засудженим, так і іншими особами віднесено в кримінально-виконавчому законодавстві до цілей покарання. Таким чином, покарання з точки зору свого соціального призначення теж виступає як засіб попередження злочинності.

Водночас примусово-правове і кримінологічне попередження розрізняються за часом їх застосування, методом, об'єктом і результатами впливу. Загальновідомо, що примусово-правові заходи застосовуються за вже здійснене правопорушення, тоді як кримінологічні заходи безпосередньо розраховані на запобігання правопорушень. Суть профілактики, як особливого засобу боротьби з правопорушеннями, на думку І. Самощенко, полягає “в запобіганні можливим, але ще не вчиненим правопорушенням” [154, с. 162].

Кримінологічне попередження злочинності базується на зміні умов життєдіяльності людини і методів її переконання, тоді як примусово-правове попередження засноване, головним чином, на загрозі покаранням.

Також слід зазначити й те, що кримінологічне попередження впливає на об'єктивні і суб'єктивні причини та умови, які здатні сприяти вчиненню злочинів, тоді як примусово-правове – тільки на суб'єктивні причини та умови, тобто чинники, що належать до особистості. Кримінологічне попередження спрямоване на вдосконалення умов життєдіяльності членів суспільства їх виховання; примусово-правове попередження обмежується, як правило, так званим юридичним виправленням.

Таким чином, в теоретичному плані відмінність між кримінологічним та примусово-правовим попередженням злочинності можна прослідкувати досить чітко. Навіть більше того, кримінологічне попередження злочинності ніби виводиться за межі примусово-правової боротьби із злочинністю, і йому надається самостійне значення. Тому можна погодитися і з думкою тих кримінологів, які, підкреслюючи загально-попереджувачий вплив покарання, вважають, “що примусово-правове попередження утворює самостійну підсистему

процесу попередження злочинності, яка не співпадає з кримінологічним попередженням” [67, с. 63 – 64]. Подібне виокремлення, на нашу думку, має велике значення для визначення оптимального співвідношення між системою попередження злочинності і підсистемою примусово-правових заходів боротьби із злочинністю.

Ще одним дискусійним питанням постає проблема співвідношення покарання і засобів виправно-трудоного впливу, пов’язаних з попереджувальною діяльністю. На думку багатьох авторів, зміст покарання складається з кари та виховання. Тобто кримінальному покаранню, як засобові державного примусу, властиве також і виховання.

Цю точку зору піддав критиці А. Ременсон, який висловив думку, що змістом покарання є кара (ізоляція засудженого та обмеження його права), а виправно-трудоного вплив (праця та виховна робота) знаходяться за межами кримінального покарання. Таким чином, виховний та кримінологічний ефект позбавлення волі забезпечується тільки за умови спільних дій цих двох чинників [146, с. 13 – 15]. Зокрема, на нашу думку, це стосується і неповнолітніх правопорушників, які перебувають у спеціальних навчально-виховних та виховно-трудоногох установах.

Протилежна точка зору також має багатьох однодумців. Так М. Єфімов вважає, що позбавлення волі являє собою єдність карних та виховних “начал”, зміст елементу кари в позбавленні волі створюють: ізоляція ув’язненого від суспільства; застосування щодо нього інших обмежень, що складають з іншими правилами поведінки режим; використання стягнень; покладення на осіб специфічних повноважень. Щодо виховання, то воно, як процес перетворення злочинця в корисного члена суспільства, являє собою другий бік позбавлення волі [66, с. 5 – 6]. Тут слід підкреслити думку про те, що завдяки і через спеціальне попередження в місцях позбавлення волі досягається та значна частина загального попередження рецидивної злочинності загалом.

Отже, поступове перетворення попередження злочинності в основну ланку системи впливу на злочинність веде до зменшення масштабів законодавчої криміналізації поведінки людей, розширення в чинному кримінальному

законодавстві основ для застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, заміни примусових заходів заходами виховного характеру.

Безумовно, система заходів та засобів, що спрямовані на запобігання злочинності неповнолітніх, є частиною загальної системи попередження злочинності і має певні особливості. Наявність цих особливостей визначається специфікою правового та фактичного положення неповнолітніх як соціально-вікової групи суспільства, що знаходиться на стадії інтенсивного розвитку та формування, специфікою причин злочинності та особистісних якостей неповнолітніх правопорушників та злочинців. Тому, на нашу думку, при розробці заходів запобігання злочинності неповнолітніх слід насамперед звернути увагу на її (злочинності) специфічні причини та умови та на особливості формування особистості неповнолітнього злочинця. Незаперечним є факт «особливого статусу» неповнолітнього злочинця. На наше переконання, заходи запобігання будуть найбільш ефективними, коли вони будуть здійснюватись із врахуванням соціальних та психологічних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця.

Таким чином, ми пропонуємо здійснювати заходи по запобіганню злочинності неповнолітніх із врахуванням окреслених нами у попередніх розділах детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, адже вплив саме на причини та умови формування особистості неповнолітнього злочинця допоможе упередити формування стійких злочинних установок та буде сприяти попередженню вчиненню злочинів.

Насамперед ми визначили, що першочерговий вплив на формування особистості загалом та особистості злочинця зокрема здійснює сім'я, де починається моральне виховання дітей, яке триває в дошкільних установах і школах. На батьках лежить обов'язок і відповідальність за правильне виховання дитини, за підготовку її до школи і трудової діяльності, щоб вона стала гідним членом суспільства.

Слід відмітити, що в Конституції України нічого не сказано про обов'язки батьків щодо виховання дітей, окрім обов'язку утримувати дітей до їх повноліття (ст. 51) [84].

На нашу думку, в Основному Законі повинен бути записаний також обов'язок держави контролювати, як батьки виконують своє право і обов'язок піклуватися про дітей і правильно їх виховувати, готувати їх до суспільно корисної праці, хоча це питання завжди мало актуальне значення, особливо зараз, коли багато підлітків кидають школу, не прагнуть опанувати професію, не бажають працювати.

Моральне ставлення до праці треба виховувати з дитинства, і цей обов'язок повинен лежати, насамперед, на батьках.

Водночас, проблема тотальної сімейної неблагонадійності викликає сьогодні у фахівців найсерйозніші побоювання. Кардинальна зміна ситуації, що склалася, знаходиться в прямій залежності від того, чи буде держава проводити політику соціальної та економічної підтримки сім'ї чи ні.

Підтримати сім'ю з дітьми в складній економічній ситуації – найважливіший обов'язок держави, суспільства. Державним органам влади і управління, адміністраціям областей, районів, міст, усім зацікавленим державним і суспільним інститутам необхідно скерувати свою діяльність у сфері сімейної політики на створення оптимальних умов для виконання сім'єю її функцій, забезпечити соціально-економічну підтримку життєвого рівня сімей з дітьми, створення умов і можливостей для самозабезпечення сім'ї з опорою на власні трудові зусилля, розвиток сімейного підприємництва. На сьогодні, з метою всебічного зміцнення сім'ї як найбільш важливого і досконалого соціального інституту, потрібно першочергове та безумовне виділення грошових та інших матеріальних засобів, надання допомоги кожній потребуєчій сім'ї, насамперед, неповній і багатодітній, але не по можливості (залишковим принципом), а в розмірах, дійсно необхідних, враховуючи, зокрема і інфляційні, а також інші негативні економічні та соціальні процеси в розвитку нашого суспільства.

Також з боку держави необхідна система дієвих заходів, спрямованих проти розпаду сім'ї – кримінологічно значущого процесу. Організована протидія

розпаду родин напряду працювала б проти такого чинника, детермінуючого формування особистості неповнолітнього злочинця, яким є структурні порушення сім'ї, відсутність одного їх батьків.

Позитивне зрушення в проблемі сімейної неблагонадійності може відбутися за умови створення комплексної системи спеціалізованих територіальних закладів соціального обслуговування сімей з дітьми, охоплюючи надання послуг по догляду за дітьми, престарілим та хворим членами сім'ї, матеріальної, житлової та консультативної підтримки сім'ям, що потребують сторонньої допомоги. Водночас необхідно створити мережі консультативних дитячих центрів, куди діти – жертви, насамперед, сімейного насильства, зможуть звернутися за підтримкою і допомогою. Місцезнаходження і телефони таких центрів слід активно пропагувати в ЗМІ.

На нашу думку, переслідуючи мету стабілізації сімейних відносин, слід приділяти більшу увагу процесу підготовки юнаків та дівчат до вступу в сімейне життя. У зв'язку з цим, представляється необхідним введення в загальноосвітні програми навчання обов'язкових курсів конфліктології, основ віктимологічної профілактики, правової культури, сексуальних відносин. Ми вважаємо, що статеве виховання підлітків, у стінах навчальних закладів, повинно в обов'язковому порядку передбачати поетапне освоєння соціальних ролей чоловіка і жінки, чоловіка і дружини, а також формування на різних вікових періодах у дівчаток і хлопчиків материнських і батьківських почуттів, відповідальності за виховання майбутніх дітей, ролі чоловіка і жінки в домашній і суспільній праці, поведінки в особистих відносинах.

Одним із найважливіших завдань протидії криміналізації молодого покоління є створення в країні системи правової просвіти та виховання молоді, іншими словами – юридичного всеобучу.

Останнім часом у правовій та педагогічній літературі підвищена увага приділяється психологічній службі школи. На наш погляд, цей суб'єкт відіграє велику роль у системі профілактики підліткової злочинності. У тісній взаємодії з педагогічними колективами та батьками психологи повинні виявляти серед

неповнолітніх осіб з ранніми формами психічних аномалій, вираженими акцентуаціями характеру, міцними негативними установками тощо, вживаючи заходів щодо здійснення медико-психологічної реабілітації та корекції. Психологи вкрай необхідні школі, де вони повинні регулярно здійснювати психологічну діагностику дітей та підлітків, обробляти отримані результати і розробляти індивідуальні програми роботи з особистістю, консультувати батьків і педагогів.

У системі загальносоціальних заходів профілактики підліткової злочинності провідне місце слід відводити забезпеченню зайнятості неповнолітніх працюю. У принципово новій ситуації у сфері зайнятості, пов'язаною з неухильним зростанням безробіття, головним завданням повинно стати надання допомоги неповнолітнім та молоді у працевлаштуванні, професійній переорієнтації, підготовці та перепідготовці. Необхідно, на наш погляд, всебічне підвищення конкурентоспроможності цієї категорії працівників на ринку праці. Для цього потрібні прогностичні оцінки цього ринку, прогноз потреби у фахівцях і робітничих окремих професій з тим, щоб орієнтувати підлітків, навчальні заклади на освоєння потрібних спеціальностей.

Водночас слід не згортати, а вдосконалювати діяльність системи професійно-технічної освіти. На базі профтехучилищ вести підготовку підлітків за спеціально розробленими програмами, що дає змогу в короткий термін здобувати професії, що мають високий попит на ринку праці. Зі зміною попиту – вносити в програми відповідні коригування або розробляти нові.

На наш погляд, необхідно ввести державний контроль за дотриманням і розвитком квоти робочих місць для підлітків на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності та організаційно-правових форм. Це дасть змогу зберегти і збільшити кількість таких місць, їх комплектування виробляти виключно за цільовим призначенням – тільки підлітками. Особливо ретельного відпрацювання вимагає сам механізм квотування, здійснений тільки в поєднанні з пільговим оподаткуванням підприємств і установ, готових працевлаштувати підлітків.

Проблема організації дозвілля неповнолітніх – найбільш складна і складно вирішувана в умовах економічної нестабільності та соціокультурної кризи, що вимагає комплексного підходу. Спочатку слід вивчити потреби неповнолітніх та молоді в кожному регіоні, мікрорайоні, населеному пункті. Потім для їх реалізації об'єднати і скоординувати зусилля адміністрацій, закладів культури, релігійних установ, органів освіти, підприємств, житлово-комунальних служб, спортивних, молодіжних та інших громадських організацій. При цьому головний акцент необхідно спрямувати на створення індустрії дозвілля, соціальних молодіжних служб, зміцнення їх кадрового потенціалу, поліпшення організації роботи.

На нашу думку, вкрай необхідними на сьогодні є: відродження та розвиток мережі підліткових клубів за інтересами; відновлення культурно-спортивних споруд; відтворення заміських, зокрема, профільних (військово-патріотичних, спортивних, туристичних) таборів; введення пільг для відвідування підлітками музеїв, театрів, виставок та інших закладів культури, особливо в періоди шкільних канікул; зниження криміногенного впливу від відвідування неповнолітніми дискотек, нічних клубів, використовуючи спеціально-кримінологічні заходи профілактики.

Особливу протидію слід надати моральному розкладанню підлітків шляхом прийняття законів, що забороняють відкриту пропаганду жорстокості, насильства, еротики, що межує з порнографією, а також створення відповідного органу, функцією якого стане оцінка змісту кіно / відеопродукції та визначення можливостей її демонстрації. Трансляцію порнофільмів і кривавих малохудожніх бойовиків можна здійснювати, як у всьому цивілізованому світі, за «закритими» і платними телевізійними каналами, а також у кінотеатрах спеціального призначення. Поряд з цими заходами потрібно забезпечити показ у кінотеатрах і по телебаченню кращих вітчизняних і зарубіжних фільмів, що пропагують здоровий моральний заряд, а не модель агресивної поведінки.

Переслідуючи більш масштабні цілі, ніж боротьба зі злочинністю та попередження злочинів, всі зазначені загальносоціальні заходи мають водночас і важливий кримінологічний аспект, оскільки протидіють криміногенним

чинникам, що впливають на формування особистості неповнолітнього злочинця. Здійснення цих заходів потребує чимало коштів. Однак, як підраховано кримінологами, утримання одного ув'язненого в місцях позбавлення волі для держави, платників податків обходиться в 30 разів дорожче можливих витрат на своєчасну профілактичну роботу з ним в умовах свободи. Отже, для організації ефективної роботи в цьому напрямі необхідно, як було зазначено вище, створення єдиної, науково-обґрунтованої системи профілактики злочинності та інших правопорушень неповнолітніх, провідна роль у якій належить не органам внутрішніх справ, а державним органам і громадським організаціям, бо основні проблеми підлітків виникають і можуть бути вирішені за межами їх повноважень.

Враховуючи, що наркотизм відіграє провідну роль серед соціально-негативних явищ, що зумовлюють існування злочинних проявів, боротьба з ним – головний напрям попередження злочинності. Але правоохоронні органи не здатні докорінно змінити наркоситуацію, що склалась у зв'язку з відсутністю тісної співпраці з медичними та медико-психологічними центрами реабілітації наркозалежних, а також громадськими організаціями, що проводять антинаркотичну пропаганду і надають відповідні послуги нужденним підліткам та членам їх сімей. Звідси випливає, що здійснення комплексу профілактичних заходів щодо боротьби з розповсюдженням наркотичних засобів неможливо без організації ефективної взаємодії співробітників органів внутрішніх справ з вищевказаними організаціями, а також існуючою мережею психоневрологічних і наркологічних диспансерів, центрами профілактики наркотизма і наркоманії, підлітковими кабінетами поліклінік, молодіжними клубами і спортивними секціями, а головне – освітніми установами, де неповнолітні проводять більшу частину життя. Взявши до уваги останнє, слід зупинитися на особливостях профілактики наркотизму в профтехучилищах і школах.

У процесі здійснення профілактичних заходів у стінах навчальних закладів співробітники спеціальних служб повинні проводити жорсткий контроль за проведенням антинаркоманійної пропаганди серед учнів. Відомо чимало випадків, коли різного роду лекції, виступи, бесіди про шкоду алкоголю і

наркотиків, що проводилися психологами одноособово і безконтрольно, викликали у старшокласників незрозуміле зростання інтересу і подальше залучення до цього «соціального зла».

На наш погляд, антинаркоманійна робота в школі повинна проводитися тільки групою фахівців, переважно в ігрових формах. Так, багаторічний зарубіжний досвід показує, що найбільшою ефективністю володіє так звана «вакцинація» підлітків, схильних до вживання наркотиків, під впливом однолітків (у США такі програми профілактики мають незмінний ефект вже близько двадцяти років) [199]. Школярів навчають адекватної реакції на рекламу і пропозицію закурити, вжити алкоголь, наркотичний засіб. В обов'язковому порядку нагадують про тиск щодо вживання і пропонують способи протистояння такому пресу з метою знизити можливість втягування. Під час таких заходів учні отримують інформацію про небезпеку наркоманії та беруть участь у рольових іграх відмови, які самі ж і розробляють. Особливий успіх за кордоном мають такі методи роботи, як групові дискусії, що ведуть до того, що учні самостійно приходять до висновку, усвідомленню нераціональності власних спонукань, перебудовують їх. На нашу думку, в таких дискусіях має бути присутня проблемність, а не повчальне моралізування. Залякування – віддалена перспектива, частіше сприймається як абстрактна і не має відношення до підлітка. Тому потрібно говорити не стільки про те, чому не можна вживати алкоголь і наркотики, наводячи страхітливі факти, скільки про те, чому вигідніше не вживати їх.

Під час здійснення заходів профілактики наркотизму відповідними суб'єктами слід приділяти особливу увагу контролю за регулярністю проведення в школах і училищах цілеспрямованих наркологічних оглядів учнів, насамперед, з обтяженою спадковістю, в плані алкоголізму, наркоманії, підлітків з вираженою акцентуацією, що мають вроджені або набуті аномалії психіки, педагогічно запущених з неблагополучних сімей.

Ми вважаємо, що найважливішим завданням профілактики наркотизму в освітніх установах є систематичне цілеспрямоване виявлення тих, хто збуває

наркотичні засоби, які проникаючи в школи, втягують підлітків у немедичне вживання наркотиків. Нерідко рішення цієї проблеми залежить від тієї позиції, яку займає адміністрація і весь педагогічний колектив навчального закладу.

Як показала багаторічна практика, в школах відсутня так необхідна атмосфера взаємної довіри. Більшість підлітків відчують невпевненість у тому, що звернувшись за допомогою, консультацією до педагога або медичного працівника, вони знайдуть розуміння і відповіді на відповідні питання. Отже, в процесі проведених профілактичних заходів, необхідно прагнути до того, щоб подібне звернення набувало статус норми, так як воно відображає, передусім, якість виховної роботи суб'єктів профілактики.

Важливо на державному рівні організувати програми з профілактики алкоголізації і наркотизації суспільства. І головне, ці програми повинні бути спрямовані на роботу з сім'єю і молодіжним середовищем. Прикладів таких програм за кордоном чимало. Усі вони спрямовані на роботу з раннього віку. У цьому плані корисним може бути зарубіжний досвід проведення подібних програм. Прикладом таких програм є німецький **проект «Звільни свою свідомість»**, який орієнтований на тренування життєвих навичок. **Програма з тренінгу життєвих навичок (США)** спрямована на вивчення широкого спектру чинників ризику й захисних чинників і реалізується шляхом навчання комбінації загальних особистісних і соціальних умінь, здатності опиратися вживанню наркотиків. Цікавим прикладом є також американський **експеримент із запровадження протиалкогольних профілактичних заходів серед підлітків**, що являє собою універсальну шкільну програму для 5 класу, із курсом для закріплення навичок у 7 класі. Проект сфокусований на виправленні помилкових уявлень про перевагу тих, хто зловживає алкоголем і наркотиками в суспільстві, про «природність» зловживання психоактивними речовинами, а також на введенні усталених групових норм.

Американська програма зміцнення родин є вибірковою профілактичною багатокомпонентною програмою, орієнтованою на родину, повинна забезпечити захист дітей від 6 до 10 років від впливу людей, що вживають наркотики. Ця

програма складається із трьох елементів: *тренінгу батьків, тренінгу вмінь дітей і тренінгу сімейних вмінь*. У кожному з 14 щотижневих занять першу годину батьки й діти займаються окремо. Протягом другої години батьки й діти збираються разом для тренінгу сімейних здібностей. Після цього родини вечеряють, дивляться фільм або розважаються разом.

Крім проектів, деякі країни ввели в освітню шкільну програму новий предмет «Профілактика наркоманії». На думку наркологів, такий курс, що розповідає підліткам про наркотичну залежність, необхідно вводити вже з 6-7 класу.

В Україні в шкільних програмах досі немає предмету «Профілактика наркоманії», але введено предмет «Основи здоров'я», який спрямований на формування здорового способу життя, усвідомлення і розвиток умінь справлятися із вимогами соціального середовища, протидіяти негативним явищам та керувати своєю поведінкою, а також «Основи християнської етики» спрямований на формування сумління, працьовитості, поваги до старших, розуміння народних традицій.

Попередження злочинів неповнолітніх повинно мати свою соціальну інформативно-аналітичну базу, здійснюватися планомірно за допомогою скоординованих дій не тільки правоохоронних органів, спеціальних органів та установ, а й також тих органів, що займаються навчанням та вихованням неповнолітніх за участю представників громадськості.

Як відомо, одним з основних суб'єктів, покликаних здійснювати функцію запобігання злочинності неповнолітніх, є органи внутрішніх справ. Ці органи, разом із іншими спеціальними органами та установами проводять спеціальні попереджувальні заходи, покликані виявляти негативні чинники, які сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми та усувати чи зменшувати їх вплив на неповнолітніх. Для того щоб попереджувальна діяльність була максимально ефективною, її здійснення має бути чітко врегульоване нормативними актами, насамперед – законодавчими. Однак на сьогодні правове регулювання повноважень спеціальних органів та установ, щодо запобігання злочинності

неповнолітніх, форм та методів їх діяльності в цій сфері багато в чому не відповідає вимогам часу і потребує певного удосконалення.

Реформування органів і підрозділів внутрішніх справ, яке відбувається сьогодні, повинно здійснюватися із врахуванням проблем та потреб сучасного українського суспільства. Тому суб'єктам, що здійснюють попередження злочинності неповнолітніх, повинно бути відведено особливе місце. За доцільне утворення навчальних груп з підготовки відповідних фахівців на базі вищих навчальних закладів, якими б здійснювалася цілеспрямована підготовка на базі освітніх установ вищої професійної освіти і підвищення кваліфікації кадрів працівників державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, фахівців з соціальної профілактики та реабілітації неповнолітніх з девіантною поведінкою. При цьому, з урахуванням специфіки роботи (складання незліченних звітів, планів, ведення тривалих бесід з підлітками та їх батьками), основний контингент у цих групах повинні складати жінки. Особливу увагу при відборі слід звертати на таку особливість психіки майбутніх співробітників, як комунікативність.

Відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;

- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [203].

Під соціальним захистом дітей, як зазначається у ст. 1 цього Закону, слід розуміти комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у частинах першій та другій цієї статті, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки.

У ст. 3 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» зазначається, що під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Відповідно до ст. 5 цього Закону до обов'язків уповноважених підрозділів органів Національної поліції насамперед є: проводити роботу щодо запобігання правопорушенням дітей; виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні дітей; виявляти батьків або осіб, що їх замінюють, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо створення належних умов для життя, навчання та виховання дітей; повертати до місця постійного проживання, навчання або скеровувати до спеціальних установ для дітей у термін не більше восьми годин з моменту виявлення дітей, яких було підкинуто, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади тощо.

Більшість повноважень підрозділів органів Національної поліції пов'язані з особами, які вже вчинили правопорушення. Проте, як зазначають у своїй монографії В. Голіна та В. Ємельянов, закон практично не надає цьому органу жодних повноважень щодо забезпечення соціального захисту – (зокрема, це стосується забезпечення прав дітей на фізичний та соціальний розвиток, виховання, освіти, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки). Навіть вилучення дітей з неблагополучних родин допустиме лише у разі загрози життю та здоров'ю, але аж ніяк у разі можливого негативного впливу на нормальний розвиток дитини [98, с. 157].

Відтак, на наше переконання, для забезпечення ефективної діяльності по профілактиці правопорушень серед неповнолітніх, а також для забезпечення захисту їх прав та свобод, зокрема і нормального розвитку, доцільним видається прийняття відповідних змін у законодавство, а саме у законодавчі акти, спрямовані на організацію та регулювання діяльності відповідних підрозділів поліції. Необхідним є прийняття змін до Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, у якій конкретизувати основні повноваження підрозділів Національної поліції у справах дітей, а саме:

У абзаці 4 п. 3.5. Розділу III Інструкції «Заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей та вжиття заходів щодо недопущення рецидивної злочинності серед дітей» передбачено такий захід індивідуальної профілактики, як: працівники підрозділів КМСД відповідно до компетенції організують надання допомоги дитині у вирішенні питань, що пов'язані з працевлаштуванням, організацією дозвілля, установленням соціально корисних контактів, вибором життєвих цілей, а також залучення дитини до соціально корисних занять трудового, спортивного, творчого, самодіяльного характеру. Як нам видається, такий захід не належать безпосередньо до компетенції органів поліції. До того ж, складно уявити, як саме працівники підрозділів Національної поліції зможуть надати допомогу дитині у вирішенні питань, що пов'язані з працевлаштуванням, організацією дозвілля, установленням

соціально корисних контактів тощо. На нашу думку, ця функція повинна здійснюватись працівниками соціальних служб.

Це ж стосується змісту абзацу 6 п. 3.5, у якому зазначається, що працівники підрозділів КМСД сприяють у вирішенні соціальних проблем дитини, у тому числі конфліктних ситуацій у сім'ї, зокрема щодо батьків, законних представників, які не займаються вихованням дітей чи вчиняють стосовно них насильство в сім'ї, застосовують заходи впливу згідно із законодавством, ініціюють перед службами у справах дітей, відділами охорони здоров'я місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування питання щодо скерування дитини до відповідного закладу для надання необхідної медичної, психологічної допомоги.

Розділ V Інструкції «Установлення місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення» не передбачає, які заходи повинні вжити працівники підрозділів КМСД у разі виявлення, що причиною самовільного залишення дитиною сім'ї, загальноосвітньої школи-інтернату, школи або училища соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання, притулку для дітей, центру соціально-психологічної реабілітації дітей стало насильство чи жорстоке поводження з дитиною, і які саме дії слід учинити після виявлення місця знаходження такої дитини. Зазначено лише, що працівник підрозділу КМСД з метою усунення причин та умов, які можуть спричинити зникнення дітей, вносить відповідні подання:

до органу опіки та піклування – у разі залишення дитиною сім'ї;

до управлінь (відділів) освіти та науки, молоді і спорту – у разі залишення дитиною загальноосвітньої школи-інтернату, школи або училища соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання [198].

Також доцільним було б надати підрозділам у справах дітей таке повноваження, як ініціювання скерування до лікувального закладу членів сімей, які мають захворювання на алкоголізм та/чи наркоманію (Розділ VII. «Виявлення та припинення фактів учинення насильства в сім'ї щодо дітей, жорстокого поводження з дітьми»).

До пункту 7.7. Інструкції внести такі зміни: Про отримання заяви чи повідомлення щодо жорстокого поводження з дитиною, вчинення насильства в сім'ї над дитиною працівник підрозділу КМСД протягом *однієї доби* (замість трьох днів) інформує відповідне управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту, а також службу у справах дітей місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

До пункту 7.8. внести такі зміни: У разі вчинення особою насильства в сім'ї після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї ця особа скеровується до кризового центру для проходження корекційної програми.

Тому для ефективної діяльності щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх, а також забезпечення їх нормального розвитку необхідним є чітке розмежування функцій, щоб запобігти «розмиванню ролей» (коли працівники не розуміють, що вони насамперед повинні зробити при виявленні злочину – зреагувати на правопорушення чи терміново вирішити питання соціального забезпечення особи) і врешті-решт веде до негативних наслідків діяльності.

Основними завданнями органів, що здійснюють профілактику правопорушень неповнолітніх, повинно бути:

сприяння діяльності державних органів та громадських організацій у сфері соціально-правового захисту дітей, які опинилися в складних і надзвичайних умовах, за межами сім'ї та навчальних закладів;

координація зусиль і узгодження дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій у комплексному розв'язанні проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, створення належних умов для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки до самостійного життя;

розгляд питань, які пов'язані з виконанням конвенції ООН про права дитини і потребують міжгалузевого узгодження;

підготовка разом з відповідними центральними органами виконавчої влади та залученими науково-дослідними установами науково обґрунтованих

пропозицій щодо формування державної політики у сфері поліпшення становища дітей в сім'ях, профілактики дитячої бездоглядності та розширення форм і методів соціалізації та реабілітації неповнолітніх, які опинилися в складних і надзвичайних умовах;

організація підготовки та внесення в установленому порядку пропозицій про розроблення і вдосконалення нормативно-правової бази з питань запобігання бездоглядності та правопорушенням серед дітей, захисту їх прав і приведення її у відповідність із сучасними умовами і міжнародними нормами;

розроблення заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, які опинилися в складних і надзвичайних умовах, за межами сім'ї та навчальних закладів, усунення причин, що породжують бездоглядність дітей;

участь у підготовці та проведенні міжнародних, всеукраїнських конференцій, симпозіумів, нарад, семінарів тощо з питань соціально-правового захисту дітей, які опинилися в складних і надзвичайних умовах, за межами сім'ї та навчальних закладів, і вжиття заходів до співробітництва з відповідними органами зарубіжних країн з метою активізації спільних дій та вивчення досвіду роботи в цій сфері;

інформування Президента України і Кабінету Міністрів України про здійснення заходів, спрямованих на запобігання дитячій бездоглядності, соціальний захист дітей і підлітків, підвищення рівня профілактики правопорушень серед дітей.

На шляху створення єдиної, науково-обґрунтованої системи профілактики злочинності та інших правопорушень неповнолітніх, ми вважаємо необхідним якнайшвидшу організацію психодіагностичних центрів, які, використовуючи досвід зарубіжних країн, будуть забезпечувати соціально-психологічну діагностику і корекцію особистості підлітків, які вчинили злочин. Основним завданням таких центрів має стати виявлення соціально-психологічних чинників, детермінованих вчинення конкретних злочинів. Аналіз і узагальнення таких чинників повною мірою сприятиме підвищенню ефективності наявних та виробленню нових заходів виховно-профілактичного характеру, як загалом, так і

щодо до конкретного підлітка. Водночас, використовуючи відомості про особу неповнолітнього, що вчинив злочин, психодіагностичні центри зможуть давати органам слідства і судам науково-обґрунтовані рекомендації про застосування найбільш ефективних заходів впливу щодо таких неповнолітніх (прогноз ресоціалізації).

У деяких європейських країнах до складу консультативних і психодіагностичних центрів, різного роду комісій, що займаються правопорушеннями неповнолітніх, входять юристи, психологи, лікарі, представники молодіжних організацій, громадських формувань, здатних виявити основні криміногенні чинники, що сформували особистість злочинця, побудувати соціально-психологічний портрет особистості, протестувати і інтерпретувати результати тестів, анкетування, інтерв'ювання, особистих бесід, щоб вирішити, які найбільш доцільні заходи необхідно вжити до неповнолітнього правопорушника з метою його перевиховання.

Висновки до розділу 3

1. Під “запобіганням” (профілактикою, попередженням) злочинів слід розуміти особливий вид соціальної діяльності, що забезпечує таке перетворення суспільних відносин, у результаті якого усуваються, нейтралізуються чи блокуються детермінанти злочинної поведінки.

2. Принциповою основою попереджувального впливу на злочинність, є розуміння того, що злочинність має соціальну природу. Визнання соціальної обумовленості злочинності означає усвідомлення об'єктивних і реальних можливостей її попередження за рахунок зміни умов суспільного буття, соціального розвитку і етичного формування особистості неповнолітнього, зокрема шляхом поліпшення виховного впливу в безпосередньому мікросоціальному середовищі.

3. Наявність особливостей у системі заходів запобігання злочинності неповнолітніх пов'язана зі специфікою правового та фактичного становища неповнолітніх як вікової групи населення, яка найбільш гостро відчуває вплив

негативних чинників соціального середовища, зі специфікою причин злочинності, а також особистісних психологічних якостей неповнолітніх злочинців.

4. До комплексу заходів, які становлять у своїй сукупності попередження злочинності, входять передусім такі, що спрямовані на усунення умов, які сприяють вчиненню злочинів, та заходи виховного характеру.

5. Об'єктом профілактичної діяльності повинна бути особа злочинця як сукупність криміногенно-особистісних ознак, властивостей та якостей, що являють собою наслідки її соціалізації.

Враховуючи вікові та інші особливості неповнолітніх правопорушників, зокрема злочинців, об'єктом профілактичної діяльності з боку спеціальних органів та установ є конкретні особи неповнолітніх, які скоюють злочини та інші суспільно небезпечні вчинки.

При розробці заходів запобігання злочинності неповнолітніх слід насамперед звернути увагу на її (злочинності) специфічні причини та умови, а також особливості формування особистості неповнолітнього злочинця.

6. Для усунення негативного впливу сім'ї на формування особистості неповнолітнього злочинця державним органам влади і управління, усім зацікавленим державним і суспільним інститутам необхідно скерувати свою діяльність у сфері сімейної політики на створення оптимальних умов для виконання сім'єю її функцій, забезпечити соціально-економічну підтримку життєвого рівня сімей з дітьми, створення умов і можливостей для самозабезпечення сім'ї з опорою на власні трудові зусилля, розвиток сімейного підприємництва.

Також з боку держави необхідна система дієвих заходів, спрямованих проти розпаду сім'ї – кримінологічно значущого процесу. Організована протидія розпаду родин напряду працювала б проти такого чинника, детермінуючого формування особистості неповнолітнього злочинця, яким є структурні порушення сім'ї, відсутність одного їх батьків

7. Позитивне зрушення в проблемі сімейної неблагонадійності може відбутися за умови створення комплексної системи спеціалізованих

територіальних закладів соціального обслуговування сімей з дітьми, охоплюючи надання послуг по догляду за дітьми, престарілим та хворим членами сім'ї, матеріальної, житлової та консультативної підтримки сім'ям, що потребують сторонньої допомоги. Водночас необхідно створити мережі консультативних дитячих центрів, куди діти - жертви, насамперед, сімейного насильства, зможуть звернутися за підтримкою і допомогою. Місцезнаходження і телефони таких центрів слід активно пропагувати в ЗМІ.

Одним із найважливіших завдань протидії криміналізації молодого покоління є створення в країні системи правової просвіти та виховання молоді, іншими словами – юридичного всеобучу. Зокрема, у системі профілактики підліткової злочинності психологічній службі школи повинна приділятися підвищена увага.

8. У системі загальносоціальних заходів профілактики підліткової злочинності провідне місце слід відводити забезпеченню зайнятості неповнолітніх працею. У принципово новій ситуації у сфері зайнятості, пов'язаною з неухильним зростанням безробіття, головним завданням повинно стати надання допомоги неповнолітнім та молоді у працевлаштуванні, професійній переорієнтації, підготовці та перепідготовці.

9. Проблема організації дозвілля неповнолітніх – найбільш складна і складно вирішувана в умовах економічної нестабільності та соціокультурної кризи, що вимагає комплексного підходу. На нашу думку, вкрай необхідними на сьогодні є: відродження та розвиток мережі підліткових клубів за інтересами; відновлення культурно-спортивних споруд; відтворення заміських, зокрема, профільних (військово-патріотичних, спортивних, туристичних) таборів; введення пільг для відвідування підлітками музеїв, театрів, виставок та інших закладів культури, особливо в періоди шкільних канікул.

10. Особливу протидію слід надати моральному розкладанню підлітків шляхом прийняття законів, що забороняють відкриту пропаганду жорстокості, насильства, еротики, що межує з порнографією, а також створення відповідного органу, функцією якого стане оцінка змісту кіно / відеопродукції та визначення можливостей її демонстрації.

11. Враховуючи, що наркотизм відіграє провідну роль серед соціально-негативних явищ, що зумовлюють існування злочинних проявів, боротьба з ним – головний напрям попередження злочинності. У процесі здійснення профілактичних заходів у стінах навчальних закладів, співробітники спеціальних служб повинні проводити жорсткий контроль за проведенням антинаркоманійної пропаганди серед учнів.

12. З метою приведення профілактичної діяльності щодо злочинності неповнолітніх у законодавчу узгодженість є необхідним, на нашу думку, прийняття закону, який би регулював питання запобігання дитячій бездоглядності та правопорушень неповнолітніх. Такий закон має врегулювати всі аспекти профілактичної діяльності, охоплюючи такі її актуальні напрями, як компетенція держави та її суб'єктів, державні та недержавні форми профілактики, їх завдання і методи, джерела ресурсного забезпечення, а головне – визначити строгий перелік суб'єктів, покликаних здійснювати профілактичну діяльність щодо неповнолітніх, чітко встановити межі компетенції кожного з них – від комісії у справах неповнолітніх до служби зайнятості: хто за що відповідає, хто з якою категорією неповнолітніх працює.

13. Реформування органів і підрозділів внутрішніх справ, яке відбувається сьогодні, повинно здійснюватися із врахуванням проблем та потреб сучасного українського суспільства. Тому суб'єктам, що здійснюють попередження злочинності неповнолітніх, повинно бути відведено особливе місце. За доцільне утворення навчальних груп з підготовки відповідних фахівців на базі вищих навчальних закладів, якими б здійснювалася цілеспрямована підготовка на базі освітніх установ вищої професійної освіти і підвищення кваліфікації кадрів працівників державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, фахівців з соціальної профілактики та реабілітації неповнолітніх з девіантною поведінкою.

ВИСНОВКИ

У дисертації зроблено теоретичне узагальнення і обґрунтовано практичні рекомендації щодо вирішення комплексу проблемних питань, пов'язаних з формуванням особистості неповнолітнього злочинця, соціальними та психологічними особливостями цього процесу, а також здійснено аналіз можливих способів вдосконалення системи профілактики злочинної поведінки неповнолітніх. Відповідно до мети дослідження висунуто низку пропозицій, спрямованих на розвиток чи вдосконалення окремих положень кримінологічної науки.

Ці базові положення певною мірою розкриваються, деталізуються, змістовно осмислюються у таких тезових узагальненнях:

1. При з'ясуванні теоретичного аспекту формування особистості неповнолітнього злочинця та підвищення ефективності профілактики злочинності неповнолітніх, незважаючи на значну кількість публікацій, ця проблематика все ще потребує певної уваги науковців, які застосують у її дослідженні сучасну наукову методологію. Адже до роботи з вивчення соціально-психологічної детермінації вкрай рідко залучаються фахівці в галузі соціальної, вікової, юридичної психології, психіатрії. У зв'язку з чим, результати проведених досліджень носять односторонній характер, нерідко вступаючи в протиріччя з теоретичними положеннями інших наук. Кримінологічний аналіз соціально-психологічних детермінант формування криміногенної особистості, зокрема і неповнолітнього, повинен виходити з принципу єдності соціального і психологічного, їх постійної взаємодії, не допускаючи як зайвої соціологізації, так і психологізації (тим більше біологізації) чинників, що впливають на криміналізацію. Аналіз кримінологічної літератури свідчить і про відсутність єдності думок щодо системи рівнів соціального середовища і ступеня їх впливу на соціалізацію особистості, а отже, на здатність вчинити злочин.

2. Для досягнення мети дисертаційної роботи та вирішення поставлених в ній завдань досліджено соціальне середовище особистості та психологічні особливості соціалізації неповнолітнього, та їх детермінуючий вплив на формування особи

неповнолітнього злочинця, з'ясовано обсяг та зміст поняття соціально-психологічних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, розроблено їх класифікацію. У роботі використано комплекс загально-наукових та спеціально-наукових методів, застосування яких дало можливість отримати низку теоретичних та практичних результатів, спрямованих на розвиток кримінологічної науки у сенсі відкриття шляхів для подальших досліджень, мають практично-прикладне значення для юридичної освіти та подальшого вдосконалення законодавства. Достовірність отриманих результатів обґрунтовується постановкою проблем, різнобічними, переважно традиційними для кримінологічної науки підходами до їх вирішення, використанням чинних нормативних актів, які регулюють питання профілактики злочинності неповнолітніх, широтою використання наукових джерел, використанням емпіричного матеріалу, використанням традиційних методів наукового пошуку.

3. Для розвитку кримінологічної науки, подальших наукових досліджень та для юридичної освіти, зокрема при вивченні курсу кримінології, мають практично-прикладне значення такі отримані в дисертації результати:

3.1. Злочинна поведінка детермінована двома основними рівнями взаємодії особистості і середовища:

1) Умовами формування особистості, що створюють передумови деформації її внутрішньої сфери;

2) Конкретної життєвою ситуацією, в якій вчиняється злочин.

Негативні умови соціального середовища здатні активно породжувати багатопланові особистісні деформації (спотворення інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій), які при певній життєвій ситуації можуть виразитися в формі злочинної поведінки. А це означає, що жоден соціальний чинник не може визначати поведінку, не переломлюючись через психологію суб'єкта, не набуваючи психологічного статусу. Таким чином, психологія являє собою як би «арену», на якій відбувається взаємодія соціального і біологічного, а цю арену не може оминати жоден чинник.

3.2. Особистість неповнолітнього на підставі вікових особливостей характеризується специфічним набором, не байдужих в кримінологічному відношенні, психологічних властивостей і якостей. Останні, піддаючись впливу несприятливих умов життя і виховання, нерідко загострюються, підвищуючи тим самим ймовірність девіантної, зокрема злочинної поведінки. Негативні впливи соціального середовища щодо конкретного підлітка не призводять фатально до формування криміногенної особистості, так само, як і наявність таких поглядів у цього індивіда не обов'язково приведе його до вчинення протиправного діяння. Для цього необхідно функціонування цілого комплексу екзогенних і ендогенних чинників, бо кожен підліток (так само, як і дорослий) знаходиться в точці перетину різних впливів, що формують його як особистість і визначають його поведінку.

3.3. Врахувавши кримінологічні особливості особистості неповнолітнього, запропоновано визначення соціально-психологічних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, під якими ми розуміємо комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених чинників, всередині якого несприятливі умови соціального середовища, взаємодіючи з психолого - віковими особливостями особистості підлітка, продукують у неї стійкі деформації, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією висловитися у вчиненні кримінально-караного діяння.

Вважаємо, що проведення кримінологічних досліджень детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця необхідно здійснювати спільними зусиллями представників різних наукових напрямів, що дасть змогу домогтися обґрунтованих висновків, рекомендацій та пропозицій, що мають високу науково-практичну цінність. На сьогодні дослідження зазначеної проблеми із залученням фахівців, що мають медико-психологічну підготовку, зустрічається вкрай рідко.

3.4. Запропоновано соціально-психологічні детермінанти умовно розділити на дві групи, помістивши в них тільки чинники підвищеного ризику. До першої групи належить комплекс таких негативних соціальних явищ:

- масова сімейна неблагонадійність;
- негативний вплив найближчого побутового оточення поза сім'єю (неформальних груп і зв'язків), зокрема втягнення у злочинну діяльність з боку дорослих злочинців і неповнолітніх, які мають злочинний досвід;
- криза системи шкільної та професійної освіти;
- відсутність належного правового виховання;
- тривала трудова незайнятність підлітків як наслідок тотального безробіття;
- неорганізованість дозвілля неповнолітніх і насамперед за місцем проживання;
- послаблення соціального контролю (сукупність засобів і методів впливу суспільства на форми поведінки, що відхиляються від норми, з метою їх лімітування та мінімізації) з боку державних і громадських організацій, правоохоронних органів, охоплюючи різні недоліки й упущення в їх діяльності;
- десоціалізуючий вплив масової культури на особистість неповнолітнього за допомогою мас-медіа як наслідок всезростаючої соціокультурної кризи;
- неухильне зростання таких соціально-негативних явищ серед підлітків та їх батьків або осіб, які їх замінюють, як: пияцтво, наркотизм, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева деморалізація;
- глобальні соціальні процеси, пов'язані зі збільшенням щільності, гетерохронності населення, міграцією, урбанізацією, економічними, національними та етнічними проблемами, що тягнуть різке зростання стресових і конфліктних ситуацій - як макро-, так і, що особливо тривожно, мікроконфліктних і безліч інших чинників.

Другу групу складають кримінологічно значущі психологічні особливості формування особистості в підлітковому віці:

- загострені критичними фазами розвитку особистості біологічні зміни, що відбуваються в організмі підлітка;
- явище акселерації;
- акцентуації характеру і аномалії психіки у неповнолітніх;
- підліткова емансипація, виражена в потребі самоствердження;

- психологічне відчуження як наслідок психічної депривації;
- феномен психологічної установки особистості;
- імітація, навіювання, конформізм, ідентифікація як психологічні механізми соціалізації;
- гедоністичний ризик, а також інші особливості формування особистості неповнолітнього, що вивчаються в рамках психології і психіатрії.

3.5. Соціальне середовище, представляючи собою конкретну своєрідність суспільних відносин на певному етапі їх розвитку, має певну ієрархію взаємопов'язаних рівнів, що не тотожно впливають на формування особистості.

3.6. Врахувавши особливості соціального середовища особистості, зокрема і неповнолітнього, що впливає на її соціалізацію, виділено групу його основних ознак:

1) Соціальне середовище особистості динамічне, бо в процесі онтогенезу зазнає істотних змін і не має чітких, раз і назавжди установлених кордонів, що багато в чому залежить від самої особистості, її рівня соціалізації, соціального походження, спрямованості і змісту інтересів та потреб, зміни соціальних ролей, перебудови соціальної позиції, підвищення або зниження активності;

2) Соціальне середовище особистості неповторне, так само як і існування конкретної особистості;

3) Соціальне середовище особистості належить до систем зі зворотним зв'язком, тобто воно не тільки формує особистість, а й особистість через свою поведінку здійснює зворотний вплив на середовище;

4) Соціальне середовище особистості є ймовірнісною системою, оскільки його розвиток, що залежить від комплексу вже згадуваних чинників, не можна точно прогнозувати;

5) Соціальне середовище особистості не однорідне за характером свого впливу на особистість;

6) Соціальне середовище особистості як основними умовами свого виникнення і розвитку визнає спілкування та діяльність;

7) Соціальне середовище особистості характеризується неконтрольованим впливом на формування особистості, бо ціннісні установки і орієнтації суспільства можуть сприйматися не тільки через свідомо направлені процеси виховання і освіти, а й стихійно, неконтрольовано, завдяки референтним групам (неформальному спілкуванню);

8) Соціальне середовище особистості структурно охоплює широку предметно-матеріальну сферу;

9) Соціальне середовище особистості входить до групи дуже складних систем, тому що складається з складних підсистем (наприклад, мікросередовища).

4. У процесі дослідження психологічних особливостей соціалізації неповнолітнього зроблено низку висновків.

4.1. Доведено, що проблема відставання в психічному розвитку у підлітків має важливе значення насамперед при вирішенні питання про притягнення неповнолітнього, що вчинив злочин, до кримінальної відповідальності та призначення йому покарання. Життєві умови і обставини, в яких відбувається формування підлітків, дуже різноманітні - від найсприятливіших до таких, в яких дитині доводиться фактично виживати. Не враховувати останні при вирішенні питання, чи досягла дитина віку, з яким закон пов'язує можливість кримінальної відповідальності, неприпустимо.

4.2. Підтримано позиції науковців, які стверджують, що емоційна депривація підлітка в сім'ї, як соціально-психологічна проблема, являє собою відсутність емоційних контактів з ним, не долучення його до емоційних відносин, явне або приховане відкидання, що хоч фатально і не веде до скоєння злочинів, але породжує цілий ряд кримінологічно значущих наслідків

Психологами доведено, що починаючись ще в ранньому дитинстві, формування міцних асоціальних установок здійснюється за допомогою дії таких психологічних механізмів соціалізації, як наслідування (імітація), навіювання, конформізм та ідентифікація.

4.3. Емоційне відторгнення породжує у підлітка стан непевності, тривожності, хвилювання з приводу своєї соціальної визначеності, страху,

унаслідок чого у нього може не сформуватися потреба в інших людях, у спілкуванні з ними. Цим і може бути закладена основа його майбутнього психологічного відторгнення, що ускладнює засвоєння соціальних норм, які регулюють міжособистісні відносини і поведінку людей. Ці норми не стають для підлітка обов'язковими, що безумовно підвищує ймовірність скоєння злочину. Сама ж відчуженість може закріпитися в особистості неповнолітнього і стати причиною його соціально-психологічної ізоляції від сім'ї, навчальних і трудових колективів, інших референтних груп, що своєю чергою веде до дезадаптивної правової поведінки, багато в чому пояснюючи тривалий рецидив злочинів.

Відчуження підлітка від соціального середовища може призводити до формування загалом негативного ставлення до нього та його цінностей, відчуття ворожості навколишнього світу. Це здатне породити агресію, котра проявляється як захист від уявного нападу або загрози, що, як показують численні кримінологічні дослідження, лежить в основі мотивації багатьох тяжких злочинів проти особи.

Психологічне відчуження підлітка нерідко призводить до пошуку визнання серед собі подібних, налаштованих проти дорослих і проти суспільства, ідентифікуючи себе з ними. У цьому разі можна вбачати одну з головних причин існування групової злочинності.

4.4. Поряд із суб'єктивними чинниками, включаючи психічну депривацію, існують і об'єктивні чинники, що формують високий рівень тривожності особистості, наприклад, значне розшарування суспільства в зв'язку з рівнем матеріальної забезпеченості, об'ємом і якістю соціальних послуг; соціальна напруженість між людьми; втрата життєвих орієнтирів і цінностей; істотне ослаблення родинних, сімейних та інших соціальних зв'язків, соціального контролю.

5. Соціальне середовище особистості справляє визначальний вплив на формування особистості (зокрема особи злочинця) на всіх стадіях її соціалізації. Особлива роль у цьому процесі належить сім'ї.

6. У ситуаціях різких трансформацій і критичних змін умов, способів і форм організації соціального життя, що мають місце в нашому суспільстві, відбувається дедалі більше зниження соціалізуючих можливостей сім'ї. Навіть більше втрачаючи можливість нормальної життєдіяльності та збереження здорових взаємовідносин, сім'я досить часто сама перетворюється на конфліктогенну або навіть криміногенну групу, стає джерелом формування злочинної свідомості і поведінки.

6.1. Однією з найболючіших проблем сімейних відносин є неповні сім'ї. Така сім'я не здатна повною мірою забезпечити всі потреби неповнолітніх членів родини. У 2011 році в Україні зареєстровано 182,5 тис. розлучень, з них в органах державної реєстрації актів цивільного стану 61,9 тис. Судами першої інстанції було розглянуто 119,5 тис. справ про розірвання шлюбу позовного провадження із задоволенням позову та 1,1 тис. справ про розірвання шлюбу окремого провадження із задоволенням заяви.

Щороку зростає питома вага дітей народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі. У 2011 р. 21,9% дітей народилися поза офіційно зареєстрованим шлюбом. При цьому частка таких народжень більша у сільській місцевості (міські поселення – 21,1%, сільська місцевість – 23,4%).

Не слід забувати і про таку проблему, як діти, позбавлені батьківського піклування та залишені ними (сироти). Згідно з даними на кінець 2013р. у 881 дитячому будинку сімейного типу перебувало 5890 вихованців, у 4199 прийомних сім'ях – 7579 прийомних дітей, у 86 центрах соціально-психологічної реабілітації протягом року перебувало 9070 дітей.

Ще однією проблемою сімейної сфери є раннє батьківство. Дівчатка у віці молодше 15 років у 2011 р. народили 141 дитину, у віці 15 років – 609 дітей. Питома вага дітей, які народжені матерями у віці молодше 18 років, у 2011 р. складала 1,6% від загальної кількості живонароджених.

6.2. Поділяючи позицію фахівців у сфері сімейної кримінології, ми вважаємо, що сімейну неблагонадійність слід розглядати лише як потенційний чинник у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця (як причину

формування асоціальної спрямованості і як умову становлення на шлях злочину). Злочинний акт, як відомо, не є неминучим наслідком негативного впливу сім'ї. Асоціальна спрямованість особистості реалізується лише при збігу певних обставин, може бути зовсім нейтралізована за допомогою таких позитивних впливів.

6.3. Визнаючи в кожному конкретному випадку сімейні відносини як неблагополучні, ми розуміємо, що вони здійснюють примусовий вплив на формування особистості неповнолітнього (зважаючи на його залежність від батьків). Таким чином, примусовий характер передачі підліткам асоціальних зразків мислення і поведінки характеризує неблагополучну сім'ю як криміногенне явище.

6.4. Будь-якій неблагополучній родині притаманне різноманіття криміногенних чинників. Для прикладу, в сім'ї можуть мати місце одночасно і високий ступінь конфліктності її членів, і стійкий психологічний дискомфорт у відносинах, і незадовільна педагогічна позиція. Тому на практиці досить важко виявити в «чистому вигляді» педагогічно некомпетентну або конфліктну сім'ю. При цьому не можна не враховувати, що систематичні конфлікти в сім'ях є, як правило, наслідком одночасно декількох чинників сімейної неблагонадійності: подружньої зради, алкоголізації або наркотизації одного (або обох) з подружжя, незадоволеності матеріальним становищем, житловими умовами і т. д. Отже, на нашу думку, при вивченні сімейної неблагонадійності та вироблення заходів щодо його декриміналізації, необхідно робити великий акцент не на типах неблагополучних сімей, а на криміногенних чинниках сфери сімейних відносин.

6.5 Сімейна неблагонадійність, як одна з причин криміналізації неповнолітніх, являє собою функціонуючий у сфері сімейних відносин комплекс негативних факторів, що чинять десоціалізуючий вплив на особистість неповнолітнього в процесі її формування і здатних у поєднанні з конкретною життєвою ситуацією детермінувати у неї злочинну поведінку.

6.6. Все різноманіття чинників сімейної неблагонадійності ми об'єднаємо в три основні блоки. Перший блок складають фактори, що характеризують

структуру і стан міжособистісних відносин в сім'ях неповнолітніх злочинців, другий - характеризують соціально-психологічний портрет батьків з таких сімей, третій - педагогічну ситуацію, що склалась в сім'ї. Водночас, ми виділяємо ряд чинників, аналіз яких вже неодноразово проводився багатьма фахівцями і знайшов повне відображення у відповідних монографіях і навчальній літературі. До них належать: низький рівень матеріальної забезпеченості батьків, як наслідок тотального зубожіння, наявність у них (осіб що їх замінюють), а також близьких родичів судимостей, незадовільні житлово-побутові умови проживання дітей та деякі інші.

7. Під час кримінологічних досліджень важливо не тільки виявити чинники сімейної неблагонадійності, але і проаналізувати інші криміногенні чинники соціального середовища, які, впливаючи на формування особистості неповнолітнього, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією детермінувати у неї злочинну поведінку.

До них, насамперед, належать криза системи шкільної та професійної освіти, як наслідок глобальної кризи, яка охопила всі сфери життя нашого суспільства.

7.1. Проаналізувавши механізм зв'язку між участю неповнолітніх в криміногенних групах та їх злочинною поведінкою, встановлено, що:

- криміногенна група є базою формування поглядів і установок, що лежать в основі злочинної поведінки. Це здійснюється не стільки в результаті певного цілеспрямованого впливу, скільки під впливом практики слідування таким нормам;
- навіть якщо неповнолітній дотримується іншої системи цінностей і поглядів, злочин він може вчинити всупереч їм, пристосовуючись до групового рішення. Відомо, що систематичне підпорядкування нормам групи, нехай спочатку навіть чисто зовнішнє, здатне потім призводити до внутрішньої переорієнтації;
- участь в групах (зокрема і криміногенних) сприяє деіндивідуалізації її членів. Остання може виявлятися у зниженні сили мотивів, що перешкоджають

вчиненню злочину, ослабленні почуття особистої відповідальності, самоконтролю, посиленні сприйнятливості до ситуації;

- криміногенні групи наочно демонструють їх членам зразки злочинної і вкрай аморальної поведінки.

8. Сьогодні в молодіжному середовищі нестримно прогресують пияцтво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева деморалізація та інші соціальні аномалії, що безперечно веде до об'єктивного зростання кількості осіб з негативною соціальною поведінкою, серед яких «молоде покоління» займає особливе місце. Причини виникнення подібного роду аномалій кореняться в реально існуючих протиріччях соціально-економічного, культурного, ідеологічного та іншого порядку, в проблемах і труднощах розвитку суспільства.

8.1. Необхідно розмежовувати провокуюче і детермінуюче значення алкоголю. Провокуючі властивості спиртного здатні викликати сильне сп'яніння, в результаті якого проявляються антигромадські установки, наміри або бажання підлітка. Тобто, вплив алкоголю, що провокує неповнолітнього на злочин, слід розглядати як умову, що сприяє його вчиненню внаслідок антигальмівного впливу алкоголю на психіку підлітка.

Детермінуюче значення алкоголю треба розуміти як безпосередню причину скоєного злочину. У детермінуючому значенні пияцтво може реалізуватися і як основна причина вчинення того чи іншого злочину, і як умова, що сприяє його вчиненню.

8.2. За результатами аналізу проблеми алкоголізації підлітків зроблено висновок, що необхідне вирішення проблеми пияцтва загалом, а не тільки проблем, пов'язаних з відгородженням підлітків від пристрасті до алкоголю. Тільки детально розроблена і послідовно проведена антиалкогольна політика держави може стати «ядром» комплексу профілактичних заходів, що проводяться в підлітково-молодіжному середовищі. Окрім того, профілактика пияцтва і алкоголізму серед неповнолітніх матиме тоді високу ефективність, коли буде

проводитися з урахуванням соціально-демографічних, статевовікових, морально-психологічних та інших особливостей підлітків.

8.3. Серед зазначених соціальних аномалій наркоманія та наркотизм займають особливе місце як в Україні, так і за кордоном.

На основі аналізу поняття «наркотизм», наданих представниками різних галузей наук, пропонуємо власне визначення поняття «наркотизм», яке, на нашу думку, найбільш повно відображає його зміст: під наркотизмом слід розуміти соціально-правове явище, що виражається в немедичному вживанні наркотичних засобів чи психотропних речовин, що призводить до залежності від них, асоціального способу життя та вчинення злочинів і правопорушень в стані наркотичного сп'яніння, а також протиправних діянь у сфері незаконного наркообігу.

8.4. Результати кримінологічних досліджень показують, що між наркоманією і злочинністю існує тісний зв'язок, який проявляється в трьох основних формах:

- по-перше, існуючий попит на наркотичні засоби породжує відповідну пропозицію, джерелом якої виступає та чи інша злочинна діяльність: виготовлення та збут, розкрадання наркотичних засобів;
- по-друге, наркомани об'єктивно і суб'єктивно володіють підвищеною схильністю до скоєння злочинів. В умовах, коли наркотики вилучити з вільного цивільного обороту, вже саме їх придбання здійснюється злочинним шляхом;
- по-третє, особи, які зловживають наркотиками, володіють підвищеною віктимністю і нерідко стають жертвами злочинів.

9. Шлях до злочинів здебільшого починається з незначних вчинків – пияцтва, неуважного ставлення до своїх товаришів, лихослів'я, бешкету тощо. А тому своєчасне реагування на факти відхилення норм громадської поведінки є запорукою успішної протидії злочинності та іншим правопорушенням.

На нашу думку, принциповою основою попереджувального впливу на злочинність є розуміння того, що злочинність має соціальну природу. Визнання соціальної зумовленості злочинності означає усвідомлення об'єктивних і реальних можливостей її попередження за рахунок зміни умов суспільного буття,

соціального розвитку і етичного формування особистості неповнолітнього, зокрема шляхом поліпшення виховного впливу в безпосередньому мікросоціальному оточенні.

Такий підхід дає нам можливість сформулювати це поняття у широкому розумінні. Попередження злочинності – це система дій (заходів) щодо антисуспільних явищ та їх причинного комплексу з метою розширення тенденції зниження рівня і масштабів злочинності. Тому попередження злочинності розглядається як соціально-правовий процес, що знижує та обмежує антисуспільні явища, породжені злочинністю, який забезпечується всією сукупністю заходів, що здійснюються державними органами, спеціальними органами та установами, а також громадськістю.

9.1. Наявність особливостей у системі заходів запобігання злочинності неповнолітніх пов'язана також зі специфікою правового та фактичного становища неповнолітніх як вікової групи населення, яка найбільш гостро відчуває вплив негативних чинників соціального середовища, зі специфікою причин злочинності, а також особистісних якостей неповнолітніх злочинців.

9.2. Попередження злочинів неповнолітніх повинно мати свою соціальну інформативно-аналітичну базу, здійснюватися планомірно за допомогою скоординованих дій не тільки правоохоронних органів, спеціальних органів та установ, а й також тих органів, що займаються навчанням та вихованням неповнолітніх за участю представників громадськості.

9.3. З метою приведення профілактичної діяльності щодо злочинності неповнолітніх у законодавчу узгодженість вважаємо необхідним прийняття Закону, який би регулював питання запобігання дитячій бездоглядності та правопорушень неповнолітніх.

Такий закон має врегулювати всі аспекти профілактичної діяльності, охоплюючи такі її актуальні напрями, як компетенція держави та її суб'єктів, державні та недержавні форми профілактики, їх завдання і методи, джерела ресурсного забезпечення, а головне визначити строгий перелік суб'єктів, покликаних здійснювати профілактичну діяльність щодо неповнолітніх, чітко

встановити межі компетенції кожного з них – від комісії у справах неповнолітніх до служби зайнятості: хто за що відповідає, хто з якою категорією неповнолітніх працює. Для забезпечення законності, на нашу думку, в законі слід встановити конкретні підстави і строки поведінки будь-якої, як загальної, так і індивідуальної профілактичної роботи з підлітками, а також її припинення.

9.4. Основним органом, діяльність якого спрямована на роботу з неповнолітніми злочинцями, є кримінальна міліція у справах дітей (КМСД) органів внутрішніх справ.

Сьогодні необхідною є розробка нового Положення про КМСД. Останню слід перейменувати в комісію у справах неповнолітніх і захисту їх прав, що надасть новий напрям їх діяльності, бо виникнуть додаткові функції, пов'язані зі здійсненням заходів з відновлення та захисту прав і законних інтересів підлітка. Також комісії не слід сковувати рамками того чи іншого відомства, особливо силового – вони повинні формуватися суб'єктами державного управління або органами місцевого самоврядування з розширенням повноважень для більш дієвого захисту дітей. Водночас необхідно, щоб вони працювали на постійній основі, очолювати їх повинні голови – заступники голів адміністрацій регіонів, а заступники голів комісій повинні бути звільнені від інших обов'язків. До складу КМСД повинні увійти інспектори. Кількість останніх повинна залежати від підліткового населення в регіоні. При цьому посади інспекторів повинні замінюватися особами тільки з вищою юридичною, педагогічною, психологічною освітою, що мають досвід роботи з неповнолітніми. Особливу увагу слід звернути на залучення до роботи в КМСД педагогів, фахівців у галузі дитячої психології і психіатрії. На громадських засадах і принципі добровільності в комісії могли б увійти представники зареєстрованих громадських організацій, що займаються проблемами неповнолітніх.

9.5. З метою покращення профілактичної діяльності щодо правопорушення неповнолітніх на базі вищих навчальних закладів МВС необхідно створити факультети навчання співробітників підрозділів з попередження злочинів неповнолітніх, поряд з факультетами з підготовки слідчих та оперативних

працівників. Водночас доцільно утворити навчальні групи з підготовки відповідних фахівців на базі вищих навчальних закладів, що не входять до структури системи МВС, якими б здійснювалася цілеспрямована підготовка на базі освітніх установ вищої професійної освіти і підвищення кваліфікації кадрів працівників державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, фахівців з соціальної профілактики та реабілітації неповнолітніх з девіантною поведінкою. При цьому, враховуючи специфіку роботи (складання незліченних звітів, планів, ведення тривалих бесід з підлітками та їх батьками), основний контингент у цих групах повинні складати жінки. Особливу увагу при відборі слід звертати на таку особливість психіки майбутніх співробітників, як комунікативність.

9.6. На шляху створення єдиної, науково-обґрунтованої системи профілактики злочинності та інших правопорушень неповнолітніх ми вважаємо необхідним якнайшвидшу організацію психодіагностичних центрів, які, використовуючи досвід зарубіжних країн, будуть забезпечувати соціально-психологічну діагностику і корекцію особистості підлітків, які вчинили злочин. Основним завданням таких центрів має стати виявлення соціально-психологічних чинників, що визначають вчинення конкретних злочинів. Аналіз і узагальнення таких факторів повною мірою сприятиме підвищенню ефективності наявних та вироблення нових заходів виховно-профілактичного характеру, загалом, так і щодо конкретного підлітка. Водночас, використовуючи відомості про особу неповнолітнього, що вчинив злочин, психодіагностичні центри зможуть надавати органам слідства і судам науково-обґрунтовані рекомендації про застосування найбільш ефективних заходів впливу щодо таких неповнолітніх (прогноз ресоціалізації).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббасов Ф. Н. Семья и корыстная преступность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ф. Н. Аббасов ; С.-Петербур. юрид. ин-т. – СПб., 1996. – 222 с.
2. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. – М. : Госюриздат, 1980. – 526 с.
3. Алмазов Б. Н. Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. – Свердловск : УргУ, 1986. – 193 с.
4. Андрееенкова Н. В. Проблемы социализации личности / Н. В. Андрееенкова // Социологические исследования. – 1970. – Вып 3. – С. 43–44.
5. Анисимов Л. Н. Профилактика пьянства, алкоголизма и наркомании среди молодежи / Л. Н. Анисимов. – М. : Юридическая литература, 1988. – 128 с.
6. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследование преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов – М. : Юрист, 1996. – 336 с.
7. Антонян Ю. М. Преступная жестокость / Ю. М. Антонян. – М. : Юрист, 1994. – 290 с.
8. Антонян Ю. М. Причины преступного поведения / Ю. М. Антонян. – М. : Юрист, 1992. – 229 с.
9. Антонян Ю. М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М. : Норма, 1998. – 198 с.
10. Антонян Ю. М. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступлений / Ю. М. Антонян, Е. Г. Самовичев. – М. : Юрист, 1983. – 364 с.
11. Антонян Ю. М. Несовершеннолетние преступники с акцентуациями характера / Ю. М. Антонян, В. В. Юстицкий. – М. : Юрид.лит, 1993. – 198 с.
12. Антонян Ю. М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение : Генезис и профилактика дезадаптивных преступлений / Ю. М. Антонян. – Ереван : Айастан, 1987. – 206 с.
13. Антонян Ю. М. Почему люди совершают преступления? / Ю. М. Антонян. – М. : Камерон, 2006. – 114 с.

14. Апостолова Г. В. Про наслідки використання електронної техніки для розвитку здібностей дитини / Г. В. Апостолова // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9 – 10. – С. 1–3.

15. Аршава І. Ф. Юридична психологія / І. Ф. Аршава, О. Г. Репіна, І. О. Аршава. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – 180 с.

16. Афанасьев В. С. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества / В. С. Афанасьев, Я. И. Гишинский. – СПб., 1997. – 275 с.

17. Багацький В. В. Культурологія: історія і теорія світової культури ХХ століття: Навч. посібник / В. В. Багацький, Л. І. Кормич. – К. : Кондор, 2004. – 304 с.

18. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко. – 2-ге вид., випр. – К. : Світоч, 2008. – 430 с.

19. Бартол К. Психологія кримінального поведіння / К. Бартол ; 7-е міжнарод. изд. – СПб. : Прайм Еврознак, 2004. – 153 с.

20. Бейсенов Б. С. Алкоголизм : уголовно-правовые и криминологические проблемы / Б. С. Бейсенов. – М. : Юрид. лит., 1981. – 200 с.

21. Белінська О. Дитина і комп'ютер / О. Белінська // Психолог. – 2006. – № 46 (238). – С. 27–29.

22. Беспалов П. В. Комп'ютерна компетентність в контексті особистісно орієнтованого навчання / П. В. Беспалов // Педагогіка. – 2003. – № 4. – С. 41–45.

23. Блэкборн Р. Психологія укримінального поведіння / Р. Блэкборн. – СПб. : Питер, 2004. – 255 с.

24. Блувштейн Ю. Д. Предупреждение преступлений в обществе развитого социализма : Учеб. пособ. / Ю. Д. Блувштейн ; М-во внутр. дел СССР.– Минск, 1980. – 104 с.

25. Бовть О. Б. Комп'ютерні ігри та дитяча агресивність : випадковий взаємозв'язок чи прикра закономірність? / О. Б. Бовть // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 1–2. – С. 110–116.

26. Боер В. М. Информационно-правовая политика России / В. М. Боер. – СПб., 1998. – 116 с.
27. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : монографія / А. М. Бойко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка. – 2008. – 380 с.
28. Большая медицинская энциклопедия // [Главн. ред. Б. В. Петровский]. – Изд. 3-е. – Т. 1. – 1983.– 576 с.
29. Бондаровська В. М. Людина у світі інформаційно-комунікаційних технологій / В. М. Бондаровська, Н. І. Пов'якель // Психолог. – № 25 (169). – 2005. – С. 5–9.
30. Бондаровська В. М. У мережі інтернет: психологічні, етичні, культурологічні проблеми / В. М. Бондаровська, Н. І. Пов'якель // Психолог. – № 25 (169). – 2005. – С. 10–15.
31. Борисов И. Ю. Гедонистический риск в неформальных молодежных объединениях / И. Ю. Борисов // Психологические проблемы изучения неформальных молодежных объединений. – М. : Норма, 1988. – 209 с.
32. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : Навчальний посібник / В. Й. Бойчелюк. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 336 с.
33. Бугера О. І. Детермінанти злочинності неповнолітніх / О. І. Бугера // П'ята всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Науковий потенціал України 2009», 25-27 березня 2009 р. – С. 5–7.
34. Бугера О. І. Роль мережі Інтернет у правовому вихованні неповнолітніх / О. І. Бугера // Десята Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми сучасної науки», 17-19 жовтня 2013р., Ч. 2. – С. 50–54.
35. Бугера О. І. Засоби масової інформації : можливість деструктивного впливу на протиправну поведінку неповнолітніх / О. І. Бугера // Міжнародна науково-практична конференція «Правове життя сучасної України» (Одеса, 16-17 травня 2013 р.), Т. 2 . – С. 383–385.

36. Бузало Поліна. Молодіжна злочинність – специфічне соціально-правове явище / Поліна Бузало // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – №10. – С.104–108.

37. Булатов Р. М. Криминогенные городские территориальные подростково-молодежные группировки / Р. М. Булатов, А. В. Шеслер. – Казань : КазГУ, 1994. – 260 с.

38. Бэрон Р. Модели агрессии в средствах массовой информации. Агрессия / Бэрон Р., Ричардсон Д. – СПб., 1997. – Гл. 3. – С. 109–117.

39. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 1997. – 264 с.

40. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

41. Виготський Л. С. Структура і динаміка віку / Л. С. Виготський // Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія : практикум : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – С. 67–78.

42. Вигх Й. Некоторые вопросы предупреждения преступности несовершеннолетних // Несовершеннолетние: их возрастные особенности и проблемы правовой ответственности. Сб. научных трудов. / Отв. ред. В. В. Панкратов. – М. : Юрист, 1992. – 304 с.

43. Выготский Л. С. Проблема возрастной периодизации детского развития / Л. С. Выготский // Вопросы психологи. – М. : Наука, 1992. – 120 с.

44. Гасанов Э. Г. Борьба с наркотической преступностью : Международный и сравнительно-правовой аспекты / Э. Г. Гасанов. – М. : ЮрИнфоР, 2000. – 208 с.

45. Гегель Г. В. Философия права / Г. В. Гегель. – М. : Наука, 1990. – 410 с.

46. Гернет М. Н. Наркотизм, преступность и уголовный закон / М. Н. Гернет // Право и жизнь. – 1924. – № 3–4. – С. 39–46.

47. Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1965. – 227 с.

48. Головкін Б. Дослідження смислової сфери особистості корисливо-насильницького злочинця / Б. Головкін // Вісник прокуратури. – 2007. – №7(73). – С. 77–84.
49. Горобець І. Європейський досвід запобігання та протидії дитячій безпритульності та бездоглядності / І. Горобець // Ефективність державного управління. – 2010. – Вип. 23. – С. 58–64.
50. Гумін О. М. Кримінологія. Випуск : Боротьба з наркотизмом серед засуджених у виправно-трудовах колоніях / О. М. Гумін, П. В. Мельник. – Київ: УФЕІ, 1999. – 254 с.
51. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монографія / И. Н. Даньшин. – Х. : Прапор, 2005. – 224 с.
52. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua
53. Детская психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д. Б. Эльконин; ред.-сост. Б. Д. Эльконин. – 4-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 384 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psychlib.ru/mgppu/Edp-2007/Edp-001.htm>
54. Джужа О. М. Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : навч. посібник / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич ; заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2001. – 368 с.
55. Діти і соціуми: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш та ін.; за заг. ред. Н. В. Гавриш. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
56. Дмитриевский Р. С. Вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Р. С. Дмитриевский. – СПб. : Питер, 1995. – 22 с.
57. Довідка про злочини, пов'язані з зараженням ВІЛ, ін. невиліковною хворобою та результати виявлення та постановлення на облік ВІЛ-інфікованих осіб за 12 міс. 2007 р. – К., ДБНОН МВС, 2008.

58. Довідка про стан боротьби з нелегальним обігом наркотиків за 12 міс. 2007 р. – К., ДБНОН МВС, 2008.

59. Долгова А. И. О подходе к исследованию личности несовершеннолетних, совершивших преступления / А. И. Долгова // Советская юстиция. – 1990. – №18. – С. 31 – 36.

60. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А. И. Долгова. – М. : Юрид. лит., 1981. – 160 с.

61. Долгова А. И. Криминология : учебник / А. И. Долгова . – М. : Раритет, 1999. – 107 с.

62. Доля І. Подолання дитячої безпритульності : міжнародна та вітчизняна практика / І. Доля // Стратегічні пріоритети. –2010. – № 1. – С. 55–59.

63. Дубинин Н. П. Генетика, поведение, ответственность : о природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения / Н. П. Дубинин, И. И. Карпец, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1989. – 209 с.

64. Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями / В. П. Емельянов. – Саратов : Саратовский университет, 1980. – 97 с.

65. Ермаков В. Д. Все начинается с родительской семьи, ее проблем и болезней / В. Д. Ермаков // Трудные судьбы подростков – кто виноват? – М.: Юрид. лит, 1991. – 218 с.

66. Ефимов М. А. Проблемы лишения свободы как вида наказания в законодательстве : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / М. А. Ефимов. – Л., 1966.– 35 с.

67. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступности в СССР / А. Э. Жалинский – Львов : Вища школа, 1976.– 108 с.

68. Жигарев Е. С. Криминологическая характеристика социальных аномалий в среде несовершеннолетних и их предупреждение / Е. С. Жигарев. – М. : МВШМ МВД РФ, 1992. – 278 с.

69. Заболоцкая Н. Я. О прогнозируемых тенденциях количественных и качественных изменений преступности на территории РФ / Н. Я. Заболоцкая, В. И. Гладких, Г. Л. Ситников. – М. : Норма, 1992. – 234 с.

70. Загальносоціальна та спеціальна профілактика наркоманії та ВІЛ/СНІДу : Навч.-метод. посібник / О. Ф. Гіда, О. М. Джужа, С. М. Корецький, Г. І. Піщенко ; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : НАВСУ, 2004. – 80 с.

71. Заиграев Г. Г. Общество и алкоголь / Г. Г. Заиграев. – М. : Наука, 1992. – 115 с.

72. Закалюк А. П. Наркозлочинність : кримінологічна характеристика та запобігання : Наук.-практ. посібник / А. А. Бова, В. І. Женунтій, А. П. Закалюк та ін. ; За заг. ред. А. П. Закалюка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 296 с.

73. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.

74. Про освіту : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/>

75. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15 лютого 1995 р. (зі змінами від 22.12.2006 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

76. Зейгарник Б. В. Основы патопсихологии / Б. В. Зейгарник. – М. : Наука, 1973. – 223 с.

77. Зелінський А. Ф. Кримінологія : Навчальний посібник / А. Ф. Зелінський. – Х. : Рубікон, 2000. – 240 с.

78. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознанное в преступном поведении / А. Ф. Зелинский. – Х. : Рубикон, 1986. – 344 с.

79. Игошев К. Б. Семья, дети, школа / К. Б. Игошев, Г. М. Миньковский. – М. : Наука, 1989. – 473 с.

80. Иванов Ю. Ф. Криминология : Навч. посібник / Ю. Ф. Иванов. –К. : Право, 2006. – 264 с.
81. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 « Кримінальне право і криминологія, кримінально-виконавче право» / Т. Л. Кальченко. – К., 2004. – 24 с.
82. Карпец И. И. Преступность : иллюзии и реальность / И. И. Карпец. – М. : Норма, 1992. – 217 с.
83. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон. – М. : Наука, 1982. – 243 с.
84. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. із змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
85. Копыт Н. Я. Алкоголь и подростки / Н. Я. Копыт, Е. С. Скворцов. – М. : Наука, 1985. – 314 с.
86. Кормщиков В. М. Криминология семейного неблагополучия / В. М. Кормщиков. – Пермь : Пермское книжное изд-во, 1987. – 182 с.
87. Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники / А. Д. Коротнев. – Спб. : Питер, 1903. – 249 с.
88. Костыря Е. А. Внутрисемейное преступное поведение женщин в контексте проблем семейной криминологии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. А. Костыря. – СПб., 1999. – С. 90.
89. Криминологи о неформальных молодежных объединениях / Под ред. И. И. Карпеца. – М. : Норма, 1990. – 251 с.
90. Криминология. Учебник / Под ред. Кудрявцева В.Н., Эминова В.Е. М.:Наука, 1997. – 298 с.
91. Криминология : Учебник / Под ред. Бурлакова В. Н., Сальникова В. П. – СПб. : Питер, 1998. – 587 с.
92. Криминология: учебник для слушателей и курсантов учебных заведений МВД Украины. – К. : Генеза, 1997. – 76 с.

93. Криминология : учебник для юридических вузов / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М. : Юристъ, 1995. – 511 с.
94. Криминология / Отв. ред. В. К. Звирбуль, Н. Ф. Кузнецова, Г. М. Миньковский. – М., 1979.– 127 с.
95. Криминологія і профілактика злочинів : Курс лекцій / Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 201 с.
96. Криминологія : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком-інтер, 2002. – 416 с.
97. Криминологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
98. Криминологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів : В. В. Голіна, В. П. Ємельянов, В. Д. Воднік та ін. ; За заг. ред. професорів В. В. Голіни та В. П. Ємельянова. – Х. : Право, 2006. – 292 с.
99. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) : монография / В. Н. Кудрявцев. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2007. – 176 с.
100. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1998. – 232 с.
101. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова ; под. ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : МГУ, 1984. – 208 с.
102. Кулагіна І. Ю. Вікова психологія (Розвиток дитини від народження до 17 років) / І. Ю. Кулагіна. – М. : УРАО, 1999.– 176 с.
103. Курило В. І. Криминологія. Загальна частина. Курс лекцій / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – 192 с.
104. Курс криминології : Загальна частина : Підручник / За заг. ред. док. юр. наук, проф. О. Джужи ; Відп. ред. Я. Кондратьєв. – У 2-х кн. – Кн. 1. Заг. част. – К. : Юрінком Інтер, 2001.– 352 с.

105. Курс кримінології. Особлива частина. Підручник : У 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком-Інтер, 2001. – 480 с.
106. Курс советской криминологии : Предмет, методология, преступность и ее причины, преступник / Под ред. В. Н. Кузнецова и др.– М. : Наука, 1985. – 415 с.
107. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації : Європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – К. : Віра Інсайт, 2000. – 444 с.
108. Лановенко И. П. Наркотизм и преступность / И. П. Лановенко. – К: Наукова думка, 1994. – 344 с.
109. Лариса Німак : Дитячий алкоголізм – одна з найбільших проблем українського суспільства / Л. Німак. – К., 2009. – 25 с.
110. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н. С. Лейкин. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1968. – 129 с.
111. Лелеков В. А. Влияние изменений в социальной среде на криминализацию несовершеннолетних и молодежи / В. А. Лелеков, А. Г. Мусейбов. – М. : Норма, 1997. – 221 с.
112. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К. : Наука, 1981. – 119 с.
113. Лисицын Ю. П. Алкоголизм : медико-социальные аспекты / Ю. П. Лисицын, П. И. Сидоров. – М. : Медицина, 1990. – 527 с.
114. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Спб, 1983. – 268 с.
115. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : Руководство для врачей / А. Е. Личко. – Л. : Спб, 1985. – 448 с.
116. Львович П. Л. Опыт изучения конформности у несовершеннолетних правонарушителей / П. Л. Львович. – М. : Норма, 1987. – 217 с.
117. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.

118. Мельничок В. М. Криміналістична характеристика вікових особливостей криміногенної поведінки неповнолітніх / В. М. Мельничок // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 47 – С. 166–173.

119. Мелешко Н. П. Предпреступное поведение несовершеннолетних как криминологическая проблема : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н. П. Мелешко. – Ростов-на-Дону, 1998. – 21 с.

120. Мельник М. І. Науково-практичний коментар Кримінального Кодексу. – 3-тє вид. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Атіка, 2005. – 1064 с.

121. Мельник П. Методологічні проблеми розвитку криминологічної науки в Україні / П. Мельник, В. Ківенко, І. Лановенко // Науковий вісник Академії податкової служби. – Ірпінь, 2000. – № 2(8). – С. 4–10.

122. Мельничук Т. В. Аналітичний огляд наукових статей №6 з проблем протидії наркозлочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=2863>.

123. Миллер А. И. Противоправное поведение несовершеннолетних. Генезис и ранняя профилактика / А. И. Миллер. – К. : Юрид. л-ра, 2004. – 123 с.

124. Минская В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В. С. Минская, Г. И. Чечель. – М. : ВНИИ МВД России, 1996 – 124 с.

125. Миньковский Г. М. К вопросу о типологии несовершеннолетних правонарушителей / Г. М. Миньковский. – М. : Норма, 1971. – 169 с.

126. Миронов Н. Р. О некоторых вопросах предупреждения преступности / Н. Р. Миронов // Советское государство и право. – 1961. – № 5. – С. 5.

127. Мирошниченко Н. А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией / Н. А. Мирошниченко, А. А. Музыка. – Киев – Одесса : Выща школа, 1988. – 298 с.

128. Михеев Р.И. Значение психических аномалий для совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью / Р.И. Михеев, А. В. Михеева. – Владивосток, 1977. – С. 48.

129. Музыка А. А. Види та кримінально-правове значення сп'яніння / А. А. Музыка // Радянське право. – 1986. – № 5. – С. 65.

130. Немчин Т. А. Личность и алкоголизм / Т. А. Немчин, С. В. Цыцарев. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 191 с.
131. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпущко]. – К. : Аконіт, 1998. – Т. 3 : Обє–Роб. – 927 с.
132. Антонян Ю. М. Криминальная психология / Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан. – М. : МПА, 1986. – 421 с.
133. Общая психология : Учебн. для студентов пед. ин.-тов / Под ред. А. В. Петровского, 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1976. – 479 с.
134. Орлова Т. В. Історія сучасного світу (XV – XX століття) / Т. В. Орлова. – К. : Вікар, 2007. – 552 с.
135. Осипов П. П. Теоретические основы назначения наказания : автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / П. П. Осипов. – М., 1979. – 34 с.
136. Петрунько О. Сучасна дитина в медіапросторі / О. Петрунько // Педагогічна газета. – 2009. – № 7 (Липень). – С. 6.
137. Піщенко Г. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю / Г. Піщенко, С. Мінченко // Право України. – 2006. – № 5. – С. 108 – 112.
138. Побегайло Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э. Ф. Побегайло. – Воронеж : Изд-во Воронеж. Ун-та, 1965. – 205 с.
139. Портнов А. А. Клиника алкоголизма / А. А. Портнов, И. Н. Пятницкая. – Л. : Медицина, 1973. – 421 с.
140. Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища : Постанова Верховної Ради України від 06.09.2005 № 2796-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 38-39. – Ст. 450.
141. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики / Е. П. Прохоров. – М., 1995. – 172 с.
142. Психология / Под ред. А. А. Крылова. – М. : Горбунок, 1992. – 254 с.

143. Пшеничний В. Г. Запобігання поширенню наркотизму в Україні (кримінологічна та кримінально-правова характеристика) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Пшеничний Валерій Григорович. – К. : НАВСУ, 2004. – 209 с.

144. Раєцька Л. В. Міжнародний досвід становлення системи протидії наркоманії та незаконному обігу наркотичних засобів / Л. В. Раєцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/11.htm>.

145. Раєцька Л. Проблеми боротьби зі злочинністю молоді та неповнолітніх / Л. Раєцька // Юридичний журнал. – 2012. – №11. – С. 14–18.

146. Ременсон А. Л. Теоретические вопросы лишения свободы и перевоспитания заключенных : автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Л. А. Ременсон. – Томск, 1965. – 37 с.

147. Ринда Ф. Медичні та соціальні аспекти наркоманії / Ф. Ринда // Журнал «Шкільна бібліотека». – 2006. – № 6. – С. 2.

148. Родинно-сімейна енциклопедія / [авт. кол.: В. М. Благінін, Н. І. Белкіна та ін.]; за заг. ред. Ф. С. Арвата та ін. – К. : Богдана, 1966. – 438 с.

149. Родіонова В. Проблемні питання кримінальної відповідальності неповнолітніх / В. Родіонова // Юридична Україна. – 2007. – №1. – С. 91–93.

150. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. – М. : Юристь, 2000. – 264 с.

151. Рыбальская В. Я. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская. – Иркутск, 1994. – 139 с.

152. Савченко А. В. Міжнародні та національні питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів : Навч. посібник / А. В. Савченко, В. І. Осадчий, В. В. Бульба. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2004. – 112 с.

153. Сальников В. П. Гражданская активность личности и правовая культура / В. П. Сальников // Повышение правоохранительной активности граждан в

обеспечении перехода к рынку : Межвуз. тематич. сб. – Н. Новгород, 1993. – С. 52–56.

154. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М., 1963. – 262 с.

155. Сарапулова Є. Чим шкідливі «Том і Джеррі»? / Є. Сарапулова // Дошкільне виховання. – 2003. – № 11. – С 21–23.

156. Сахаров А. Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Советское государство и право.– 1970.– № 10.– С 111.

157. Сахаров А. Б. Социальная система предупреждения преступности / А. Б. Сахаров // Советское государство и право. – 1972. – № 11. – С. 66–72.

158. Селецкий А. И. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением / А. И. Селецкий, С. А. Тарарухин. – К., 1981. – 287 с.

159. Семенов В. Е. Искусство как межличностная коммуникация / В. Е. Семенов. – СПб., 1995. – 383 с.

160. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л. В. Сердюк. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 22, 95.

161. Скурту И. Г. Виктимологические аспекты профилактики преступлений в отношении несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. Г. Скурту. – СПб., 1996. – 249 с.

162. Словник синонімів української мови: в 2 т. : Том 2 «О-Я» / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К. : Наукова думка, 2000. – 960 с.

163. Про сприяння соціального становлення та розвитку молоді в Україні : Закон України від 15 лютого 1993 року, у редакції від 23 березня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №16. – Ст. 167.

164. Стеблинська О. С. Запобігіння злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Стеблинська Оксана Степанівна. – Львів, 2008. – С. 250.

165. Тимошенко В. Взаємодія і механізм зрошування наркобізнесу і тероризму / В. Тимошенко // Право України. – 2006. – № 9. – С. 75.

166. Ткачевский Ю. М. Правовые аспекты борьбы с наркоманией и алкоголизмом / Ю. М. Ткачевский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 134 с.
167. Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс : Учебник / Под ред. Ж. Т. Тощенко. – М. : Прометей : Юрайт, 1999. – 510 с.
168. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. – Х. : Смысл, 1961. – 413 с.
169. <http://novynar.com.ua/tech/23259>
170. Устинова В. В. Особенности формирования личности несовершеннолетних насильственных преступников. Насилие, агрессия, преступность / В. В. Устинова. – М. : Норма, 1990. – 141 с.
171. Уэда Кан. Преступность и криминология в современной Японии / Уэда Кан. – М., 1989. – С. 211–225.
172. Федоров А. В. Школьники и компьютерные игры с «экраным насилием» / А. В. Федоров // Педагогика. – 2004. – № 6. – С. 45–49.
173. Филонов В. П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение : Монография / В. П. Филонов. – Донецк : «Донеччина», 1999. – 640 с.
174. Фокс В. Введение в криминологию / В. Фокс. – М., 1980. – С. 42–49.
175. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.
176. Харников А. Проекция в будущее / А. Харников // Криминальный вестник. – 1997. – №2. – С. 4.
177. Холыст Б. Криминология : основные проблемы / Б. Холыст. – М., 1980. – С. 110–111.
178. Хохряков Г. Ф. Криминология : Учебник / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М., 1999. – С. 264.
179. Хруппа М. С. Діяльність дільничних інспекторів міліції по запобіганню наркотизму : Науково-практичний нарис / М. С. Хруппа, Р. М. Павленко, В. А. Семенюк. – К. : НАВСУ, 2001. – 140 с.

180. Чернышев А. И. Преступность несовершеннолетних и меры борьбы с ней в СССР : Учеб. пособие / А. И. Чернышев. – Томск, 1981. – 92 с.
181. Чорна Л. Сучасне телебачення та його вплив на внутрішній світ і поведінку людини / Л. Чорна // Психолог. – 2003. – № 46 (94). – С. 18–22.
182. Чувирін Д. Е. Вибір ефективної наркотичної політики України – шлях збереження генофонду нації / Д. Е. Чувирін // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : науково-практичний журнал. – 2007. – № 15. – С. 130–131.
183. Шакун В. І. Нинішні проблеми боротьби із злочинністю й урбанізація / В. І. Шакун // Право України. – 1997. – № 7. – С. 49–53.
184. Шаргородский М. Д. Преступность, ее причины и условия в социалистическом обществе / М. Д. Шаргородский // Преступность и ее предупреждение / Под ред. М. Д. Шаргородского, Н. П. Кана. – Л., 1966. – С. 47.
185. Шестаков Д. А. Преступность и правосознание в свете критической криминологии / Д. А. Шестаков // Региональные особенности состояния правопорядка, уровня правосознания и защищенности граждан : материалы круглого стола (Волгоград, 1 ноября 2002 г.) / Сост. С. Л. Сибиряков, А. И. Бортенев, В. Ф. Щербатов. – Волгоград, 2003. – С. 14.
186. Шестаков Д. А. Семейная криминология : семья – конфликт – преступление / Д. А. Шестаков. – СПб., 1996. – С. 55–59.
187. Штанько Д. О. Організаційно-правові засади протидії незаконному обігу наркотичних засобів та психотропних речовин серед молоді: дис. ... канд. юрид. наук :12.00.07 / Дмитро Олександрович Штанько. – Х. : НУВС, 2003. – 193 с.
188. Этнин Г. М. Лечение алкоголизма и организация наркологической помощи / Г. М. Этнин. – М. : Медицина, 1979. – 147 с.
189. Юношев О. В. Примусове лікування від наркоманії : кримінально-правовий та криминологічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Юношев. – К. : Академія адвокатури України, 2006. – 21 с.

190. Яницька Н. В. Напрями боротьби з правопорушеннями молоді / Н. В. Яницька // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1998.– № 3 – С. 103–107.

191. Яременко И. А. Педагогизация влияния электронных СМИ на социальную активность личности : монография / Яременко И. А. – Магнитогорск : МаГУ, 2001. – 113 с.

192. http://myrodyna.com/news/pidlitkove_pyuyatstvo_v_ukrayini/

193. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

194. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>

195. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

196. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

197. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021

198. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13/page>

199. Baron R. The control of human aggression. A strategy based on incompatible responses / R. Baron // *Aggression : Theoretical and empirical reviews*. – N.Y. 1983. – V. 2. – P. XIII.

200. Jennifer T. Beyond blame and panic : Institutional strategies for preventing and controlling adolescent violence / T. Jennifer. – N.Y., 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.vera.org/sites/default/files/resources/.../blame.pdf

201. Lamson S. R. Media Violence Has Increased the Murder Rate / Lamson S. R. // C. Wekesser (ed.), *Violence in the Media*. – San Diego, 1995. – P. 25.

202. Sarasota F. I. Professional Resource Press / professional Resource Exchange / F. I. Sarasota. – 199. P. 19–31.

203. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР із змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

204. Cohen Stanley. *Vision of Social Control : Crime, Punishment and Classification* / Stanley Cohen. – Cambridge : Polity Press, 1985. – 336 p.

Результати

дослідження у межах дисертаційної роботи щодо опитування учнів загальноосвітніх шкіл на тему: «Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця (кримінологічний аспект)»

№ п/ п	Перелік заданих питань	Кількість отриманих відповідей поосібно та у відсотках від всіх опитаних
1	Ви проживаєте разом із ?	<ul style="list-style-type: none"> - обома батьками – 70, 0 % - батьком – 2 % - матір'ю – 3 % - батьком і мачухою – 12% - матір'ю і вітчимом – 17 % - інше – 5 %
2	Ваші батько і мати ?	<ul style="list-style-type: none"> - перебувають у шлюбі – 82 % - розведені – 15 % - ніколи у шлюбі не були 3 %
3	Яку освіту мають Ваші батьки ?	<ul style="list-style-type: none"> - початкова освіта – 12 % - неповна середня освіта – 15 % - середня спеціальна освіта – 12 % - незакінчена вища освіта – 35 % - вища освіта – 26 %
4	Скільки у Вас рідних братів і сестер ?	<ul style="list-style-type: none"> - один брат – 15 % - одна сестра – 21 %

		<ul style="list-style-type: none"> - брат і сестра – 12 % - двоє братів – 8 % - двоє сестер – 5 % - я одна дитина в сім'ї – 37 % - інше – 2 %
5	Про кого із членів своєї сім'ї Ви, не замислюючись, можете сказати, що любите його ?	<ul style="list-style-type: none"> - про матір – 20 % - про батька – 15 % - обох батьків – 50 % - про сестру – 5 % - про брата – 5 % - інше – 5 %
6	Чи зловживає чи хто-небудь у Вас в родині алкоголем ?	<ul style="list-style-type: none"> - батько – 35 % - мати – 2 % - брат або сестра – 5 % - ніхто не зловживає – 58 %
7	Ваші батьки цікавляться Вашими шкільними успіхами і допомагали у виконанні домашніх завдань ?	<ul style="list-style-type: none"> - регулярно – 65 % - рідко – 30 % - ніколи – 5 %
8	Чи відвідуєте Ви разом з батьками музеї, театри, кіно ?	<ul style="list-style-type: none"> - часто – 30 % - рідко – 60 % - ніколи – 10 %
9	Як Ви вважаєте, які взаємини у Ваших батьків ?	<ul style="list-style-type: none"> - теплі, довірчеві – 70 % - прохолодні, напружені – 25 % - ворожі – 5 %
10	Чи бували у Вас випадки, коли в дитячому віці до Вас Ваші батьки, рідні брати чи сестри застосовували фізичну силу (наприклад, штовхали, били)?	<ul style="list-style-type: none"> - часто – 60 % - рідко – 35 % - взагалі не було – 5 %
11	Які конфліктні ситуації виникають у Вас в родині ?	<ul style="list-style-type: none"> - легкі сварки – 45 % - скандали – 35 % - бійки – 10 % - таких ситуацій не виникає – 10 %

12	Як часто виникають у Вашій родині конфліктні ситуації ?	<ul style="list-style-type: none"> - кожного дня – 3 % - раз на тиждень – 62 % - раз на місяць – 15 % - майже ніколи – 5 %
13	Чи використовують Ваші батьки нецензурні слова та вирази ?	<ul style="list-style-type: none"> - так, коли думають, що я не чую – 5 % - так, незалежно від того, чую я чи ні – 5 % - дуже рідко – 3 % - ніколи – 2 %
14	Чи поважають Ваші батьки Ваші інтереси, погляди, думки ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 65 % - ні – 35 %
15	Яке покарання переважно застосовують до Вас Ваші батьки ?	<ul style="list-style-type: none"> - не розмовляють – 15 % - виганяють із дому – 1 % - не годують – 0 % - висловлюються нецензурною лексикою – 70 % - б'ють – 12 % - нічого не роблять – 2 %
16	Як часто подібне відбувається ?	<ul style="list-style-type: none"> - кожного дня – 5 % - раз на тиждень – 65 % - раз на місяць – 25 % - майже ніколи – 5 %
17	Чи виникали у Вас коли-небудь бажання не йти в школу ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 98% - ні – 2 %
18	Як часто у Вас виникає таке бажання ?	<ul style="list-style-type: none"> - кожного дня – 30 % - раз на тиждень – 65 % - раз на місяць – 3 % - майже ніколи – 2 %
19	Як Ви оцінюєте вчительський колектив школи, де Ви навчаєтесь ?	<ul style="list-style-type: none"> - позитивно – 85 % - негативно – 15 %

20	Переважна більшість вчителів Вашої школи ?	<ul style="list-style-type: none"> - справедливі – 40% - несправедливі – 55 % - непридатні до роботи із дітьми – 5 %
21	Спостерігали Ви коли-небудь ситуацію, коли вчитель вів себе нестримано (підвищував голос, ображав, використовував нецензурні вирази, застосовував фізичну силу) ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 25 % - ні – 75 %
22	Чи бувало так, що вчитель ігнорував Вас, не цікавився Вашими проблемами, Вашою думкою ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 40 % - ні – 60 %
23	Чи могли б Ви, хоча б інколи, довірити своєму вчителю те, що не могли б довірити іншим ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 5 % - ні – 95 %
24	Якщо у Вас виникали проблеми, до кого Ви переважно зверталися за допомогою ?	<ul style="list-style-type: none"> - до вчителя – 5 % - до батьків – 45 % - до друзів – 35 % - до рідних – 10 % - ні до кого – 5 %
25	Чи могли б Ви назвати атмосферу в своєму шкільному колективі атмосферою довіри і взаєморозуміння ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 45 % - ні – 55 %
26	Чи задоволені Ви спілкуванням з шкільними товаришами ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 54,5% - ні – 45,5%
27	Як часто у Вас виникали конфлікти з вчителями ?	<ul style="list-style-type: none"> - щоденно – 2 % - раз на тиждень – 28 % - раз на місяць – 45 % - майже ніколи – 25 %
28	Як часто у Вас виникали конфлікти з однокласниками ?	<ul style="list-style-type: none"> - щоденно – 5 % - раз на тиждень – 30 % - раз на місяць – 45 %

		- майже ніколи – 20 %
29	Як зазвичай вирішувалися конфлікти, які у Вас виникали ?	<ul style="list-style-type: none"> - викликом батьків до школи (до директора або класного керівника) – 15 % - викликом учасників конфлікту до директора школи – 10 % - особистої бесіди із класним керівником – 55 % - ігнорування з боку педагогів – 15 % - іншими способами – 5 %
30	Робота педагогів з вирішення конфліктів сприяла ?	<ul style="list-style-type: none"> - поліпшенню відносин – 75 % - погіршенню відносин – 5 % - не давала ніякого результату – 20 %
31	Чи виникало у Вас бажання припинити навчання в школі (конфлікти із вчителями, неуспішне навчання тощо) ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 10 % - ні – 90 %
32	Чи є у Вас своя компанія поза школою ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 95 % - ні – 5 %
33	Чим саме приваблює Вас Ваша компанія ?	<ul style="list-style-type: none"> - у нас спільні інтереси та погляди на життя – 60 % - відчуваю себе потрібним – 10 % - в компанії мене всі розуміють і вчать, як потрібно жити 20 % - хочу уникнути самотності – 5 % - інше – 5 %
34	Як часто відчуваєте Ви на собі ворожість з боку більш дорослих людей ?	<ul style="list-style-type: none"> - досить часто – 25 % - рідко – 60 % - ніколи не виникало такого відчуття – 15 %
35	Із яких джерел Ви отримуєте правові знання (знання про закони) ?	<ul style="list-style-type: none"> - газети, радіо, телебачення – 35 % - користування Інтернетом – 45 % - від батьків – 5 % - у школі – 5 % - від друзів – 5 % - інше – 5 %

36	Чи потрібні Вам правові знання ?	- так – 74,5% - ні – 25,5%
37	Для чого Вам потрібні правові знання ?	- щоб дотримуватись закону – 85 % - щоб обходити його коли це потрібно – 15 %
38	Ви намагаєтесь дотримуватися закону, так як ?	- боїтесь понести покарання – 90 % - важко відповісти – 10 %
39	На Вашу думку, чи можливо законним шляхом досягнути достатнього матеріального забезпечення, щоб жити «як хочу» ?	- так – 60 % - ні – 40 %
40	У вільний від навчання час Ви віддаєте перевагу ?	- відвідування секцій гуртка – 10 % - відвідування музеїв, вистав, кіно – 10% - відвідування нічних клубів – 5 % - відвідування кафе, барів тощо – 5 % - читаєте книги – 5 % - займаєтесь спортом – 10 % - гуляєте із приятелями – 10 % - дивитесь телевізор – 25 % - бавитесь в комп'ютерні ігри – 20% - інше – 0%
41	Ви задоволені тим, як проводите свій вільний час?	- так – 80 % - ні – 20 %
42	Чи є причиною Вашого незадоволення проведенням вільного часу?	- малодоступність місць культурного відпочинку – 70,2% - відсутність вільного часу – 12,5 - інше – 17,3
43	Як часто Ви дивитесь телевізор?	- майже весь свій вільний час кожного дня – 70 % - раз на 3-4 дні – 20 % - раз на тиждень 5 % - дуже рідко – 5 %

44	Якому жанру фільму Ви віддаєте перевагу ?	<ul style="list-style-type: none"> - комедії – 15 % - бойовики – 20 % - жахи – 15 % - еротика – 10 % - трилери – 5 % - мелодрами – 5 % - інше – 30 %
45	Чи подобаються Вам фільми, де вбивають людей, сцени, де багато крові?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 60 % - ні – 40 %
46	Чи бували у Вас випадки, коли Ви змушені були порушувати закон?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 33 % - ні – 67%
47	Як часто бували такі випадки ?	<ul style="list-style-type: none"> - раз у житті – 30 % - декілька разів – 60 % - досить часто – 5 % - ніколи – 5 %
48	Чи бували у Вас випадки вживання алкогольних напоїв ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 92, 0% - ні – 8, 0%
49	Як часто вживаєте алкогольні напої?	<ul style="list-style-type: none"> - раз на день – 2 % - два, три рази на тиждень – 13 % - два, три рази на місяць – 70 % - постійно вживаю – 2 % - взагалі не вживаю – 13 %
50	Чи бували у Вас випадки вживання наркотичних речовин ?	<ul style="list-style-type: none"> - так – 5 % - ні – 95 %
51	Як часто вживаєте наркотичні речовини ?	<ul style="list-style-type: none"> - раз на день – 0 % - два, три рази на тиждень – 0 % - два, три на місяць – 5 % - постійно вживаю – 0 % - взагалі не вживаю – 95 %

52	Із ким Ви перший раз попробували вживати алкогольні напої ?	- батьки – 5 % - близькі родичі – 5 % - брат, сестра – 25 % - друзі – 65 % - наодинці – 0 %
53	Після вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин чи виникало у Вас бажання попробувати їх ще раз ?	- так – 90 % - ні – 10 %

Дослідження проводилось у період з вересня по жовтень 2013 року.

Примітка:

Перелік позицій, за якими проводилося опитування:

1. Ви проживаєте разом із ?
2. Ваші батько і мати ?
3. Яку освіту мають Ваші батьки ?
4. Скільки у Вас рідних братів і сестер ?
5. Про кого із членів своєї сім'ї ти, не замислюючись, Ви можете сказати, що любите його ?
6. Чи зловживає чи хто-небудь у Вас в родині алкоголем ?
7. Ваші батьки цікавляться Вашими шкільними успіхами і допомагали у виконанні домашніх завдань ?
8. Чи відвідуєте Ви разом з батьками музеї, театри, кіно ?
9. Як Ви вважаєте, які взаємини у Ваших батьків ?

10. Чи бували у Вас випадки, коли в дитячому віці до Вас Ваші батьки, рідні брати чи сестри застосовували фізичну силу (наприклад, штовхали, били)?
11. Які конфліктні ситуації виникають у Вас в родині ?
12. Як часто виникають у Вашій родині конфліктні ситуації ?
13. Чи використовують Ваші батьки нецензурні слова та вирази ?
14. Чи поважають Ваші батьки Ваші інтереси, погляди, думки ?
15. Яке покарання переважно застосовують до Вас Ваші батьки ?
16. Як часто подібне відбувається ?
17. Чи виникали у Вас коли-небудь бажання не йти в школу ?
18. Як часто у Вас виникає таке бажання ?
19. Як Ви оцінюєте вчительський колектив школи, де Ви навчаєтесь ?
20. Переважна більшість вчителів Вашої школи ?
21. Спостерігали Ви коли-небудь ситуацію, коли вчитель вів себе нестримано (підвищував голос, ображав, використовував нецензурні вирази, застосовував фізичну силу) ?
22. Чи бувало так, що вчитель ігнорував Вас, не цікавився Вашими проблемами, Вашою думкою ?
23. Чи могли б Ви, хоча б інколи, довірити своєму вчителю те, що не могли б довірити іншим ?
24. Якщо у Вас виникали проблеми, до кого Ви переважно зверталися за допомогою ?
25. Чи могли б Ви назвати атмосферу в своєму шкільному колективі атмосферою довіри і взаєморозуміння ?
26. Чи задоволені Ви спілкуванням з шкільними товаришами ?

27. Як часто у Вас виникали конфлікти з вчителями ?
28. Як часто у Вас виникали конфлікти з однокласниками ?
29. Як зазвичай вирішувалися конфлікти, які у Вас виникали ?
30. Робота педагогів з вирішення конфліктів сприяла ?
31. Чи виникало у Вас бажання припинити навчання в школі (конфлікти із вчителями, не успішне навчання тощо) ?
32. Чи є у Вас своя компанія поза школою ?
33. Чим саме приваблює Вас Ваша компанія ?
34. Як часто відчуваєте Ви на собі ворожість з боку більш дорослих людей ?
35. Із яких джерел Ви отримуєте правові знання (знання про закони) ?
36. Чи потрібні Вам правові знання ?
37. Для чого Вам потрібні правові знання ?
38. Ви намагаєтесь дотримуватися закону так як ?
39. На Вашу думку, чи можливо законним шляхом досягнути достатнього матеріального забезпечення, щоб жити «як хочу» ?
40. В вільний від навчання час Ви віддаєте перевагу ?
41. Ви задоволені тим, як проводите свій вільний час?
42. Чи є причиною Вашого незадоволення проведенням вільного часу?
43. Як часто Ви дивитесь телевізор?
44. Якому жанру фільму Ви віддаєте перевагу ?

45. Чи подобається Вам фільми де вбивають людей, сцени, де багато крові?
46. Чи бували у Вас випадки, коли приходилось порушувати закон ?
47. Як часто бували такі випадки ?
48. Чи бували у Вас випадки вживання алкогольних напоїв ?
49. Як часто вживаєте алкогольні напої?
50. Чи бували у Вас випадки вживання наркотичних речовин ?
51. Як часто вживаєте наркотичні речовини ?
52. Із ким Ви перший раз попробували вживати алкогольні напої ?
53. Після вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин чи виникало у Вас бажання попробувати їх ще раз ?

	незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами	15	3	0	0	0	1	1	1	0	0	
	незаконне заволодіння транспортним засобом	16	21	2	9	5	0	7	5	4	0	
	у т.ч. автомобіля ми	17	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	хуліганство	18	17	0	6	8	2	1	1	12	0	
	злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів	19	10	0	3	4	0	1	0	1	2	
	ст. 307	20	1	0	0	0	0	0	0	0	0	
	з них: ст. 307 (збут)	21	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	ст. 315	22	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	натура над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого	23	2	0	2	0	0	0	0	0	0	
	завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності	24	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	Контрольний рядок	25	663	58	288	150	40	153	85	108	4	

Додаток В

Відомості про кримінальні правопорушення, що вчинені неповнолітніми або за їх участю
(дані за 2014 р.)

А	Б	Кількість кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми або за їх участю	з них						Кількість кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми або за їх участю, досудове розслідування за якими закрито зі зняттям з обліку	Кількість кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми або за їх участю, досудове розслідування за якими зупинено 280 КПК України			
			досудове розслідування за якими закінчено	у групі тільки неповнолітніх	у групі неповнолітніми разом з дорослими	направлено до суду з обвинувальним актом, у т.ч. з угодою	направлено до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності	з них: з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру		9	п.1 ч. 1	10	п.2 ч. 1
Усього кримінальних правопорушень	1	411	408	65	61	370	36	32	2	0	1		
особливо тяжких	2	10	10	0	1	10	0	0	0	0	0		

з	тяжких	3	164	163	43	40	157	6	5	0	0	1
	умисне вбивство (та замах)	4	5	4	0	0	4	0	0	1	0	0
	умисне тяжке тілесне ушкодження	5	5	5	1	0	5	0	0	0	0	0
	у т.ч. що спричинило смерть потерпілого	6	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
	незаконне позбавлення волі або викрадення людини	7	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
	згвалтування (та замах)	8	2	2	0	0	2	0	0	0	0	0
	насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	грабіж	10	44	44	3	9	43	1	1	0	0	0
	розбій	11	8	8	0	2	8	0	0	0	0	0
и х	вимагання	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	шахрайство	13	11	11	0	0	10	1	0	0	0	0
	крадіжка	14	238	237	53	39	216	21	19	0	0	1
	у т.ч. із квартир	15	25	25	0	2	25	0	0	0	0	0
	незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами	16	2	2	0	0	2	0	0	0	0	0

незаконне заволодіння транспортним засобом		17	20	20	3	6	19	1	1	0	0	0
у т.ч.	автомобілями	18	11	11	2	3	10	1	1	0	0	0
хуліганство		19	14	14	1	5	14	0	0	0	0	0
злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів		20	9	9	0	0	9	0	0	0	0	0
у т.ч. за ст. КК України	ст. 307	21	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
	з них: ст. 307 (збут)	22	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
	ст. 315	23	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого		24	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності		25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Контрольний рядок		26	983	977	171	168	908	67	59	3	0	3

Результати

дослідження у межах дисертаційної роботи щодо опитування практичних працівників органів внутрішніх справ України на тему: «Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця (кримінологічний аспект)»

Дослідження проводилось у період з серпня по вересень 2013 року.

№ п/п	Перелік заданих питань	Кількість отриманих відповідей поосібно та у відсотках від всіх опитаних
1	Скільки років Ви працюєте в ОВС?	- від 6 місяців до 1 року – 15 % - від 1 року до 2 років – 25 % - від 2 років до 5 років – 30 % - від 5 років до 10 років – 20 % - від 10 років 15 років – 5 % - від 15 років і більше – 5 %
2	Ваш вік?	- від 20 до 23 років – 30 % - від 23 до 25 років – 35 % - від 25 до 30 років – 25 % - від 30 до 35 років – 5 % - від 35 і більше років – 5 %

3	Сімейний стан ?	- одружений (на) – 67 % - неодружений (на) – 33 %
4	Ви маєте дітей?	- так: - 1 дитина – 60 % - 2 дитини – 25 % - 3 дитини і більше – 10 % - ні – 5 %
5	Стать?	- жіноча – 39 % - чоловіча – 61 %
6	Місце проживання?	- місто – 98 % - сільська місцевість – 2 %
7	Чи згодні Ви із позицією про те, що на сьогоднішній день в нашій державі насильство в сім'ї є?	а) досить поширеною проблемою: - так – 94 % - ні – 2 % б) насильство взагалі відсутнє: - так – 2 % - ні – 2 %
8	Чи підтримуєте Ви думку, що насильство в сім'ї є прикладом примусового контролю, який одна людина (кривдник) практикує над іншою (жертвою насильства)?	- підтримую – 73 % - не підтримую – 27 %
9	Чи бували у Вас випадки, коли в дитячому віці до Вас Ваші батьки, рідні брати чи сестри застосовували фізичну силу (наприклад, штовхали, били)?	- взагалі не бували – 10 % - бували досить рідко – 32 % - бували досить часто – 31 % - постійно – 27 %
		- насильство проти жінок – 38 % - насильство проти вагітних

10	Чи бували у Вас такі випадки, коли Ви були очевидцями, коли здійснювалось?	жінок – 2 % - насильство проти чоловіків 4 % - насильство проти дітей – 17 % - насильство в присутності дітей - 35 % - насильство проти осіб похилого віку – 4 %
11	На Вашу думку насильство в сім'ї, як правило, проявляється як?	- фізичне – 10 % - емоційне – 15 % - сексуальне – 5 % - комбіноване – 70 %
12	На Вашу думку, що із перерахованого можна віднести до факторів, які підвищують ймовірність насильства (можливі декілька варіантів відповідей)?	- вживання алкогольних напоїв – 71 % - вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів – 2 % - вживання токсикоманічних речовин – 1 % - кримінальне минуле – 10 % - антисоціальний та протиправний спосіб життя – 10 % - відсутність контролю з боку державних органів – 5 % - наявність зброї – 1 %
	Чи згодні Ви з тезою, що будь-який вияв насильства – це	- так – 98 %

13	приниження гідності та елементарних прав людини?	- ні – 2 %
14	У випадку, якщо Вами доводилось спостерігати, коли Ваші близькі рідні були жертвою насильства, хто був кривдником (можливо декілька варіантів відповідей)?	<ul style="list-style-type: none"> - чоловік – 44 - дружина – 11 % - батько – 20 % - діти – 2 % - брати – 20 % - сестри – 1 % - особи похилого віку – 1 % - рідні – 1 % - сусіди – 0 % - друзі – 0 % - колеги по роботі – 0 % - інші особи – 0 %
15	У випадку повідомлення Вам інформації (по телефону чи від сторонніх осіб), що стосовно Ваших рідних (жінки, чоловіка, дітей, літніх людей) чиниться будь-яке (фізичне, психічне, сексуальне) насильство і вони просять про негайну допомогу, як Ви будете діяти?	<ul style="list-style-type: none"> - ніяк не відреагуєте – 0 % - в найкоротший термін постараетесь прибути за адресою для надання відповідної допомоги – 95 % - при приїзді на місце події надасте допомогу потерпілим – 2 % - викличете бригаду швидкої допомоги якщо потрібна термінова медична допомога потерпілим – 1% - складете детальний протокол

		<p>про виїзд на місце події – 1 %</p> <ul style="list-style-type: none">- постараетесь затримати кривдника – 1 %- відразу відпустите кривдника – 0 %- порадите учасникам конфлікту примиритись – 0 %- зробіте вигляд, що нічого надзвичайного не сталося – 0 %- запропонуєте учасникам конфлікту написати письмові пояснення – 0 %- поясните, що це їхні внутрішні проблеми, хай вони розберуться в них самі і не заважають такими дрібницями роботі міліції – 0 %- взагалі не приїдете на виклик, тому що у Вас досить багато інших важливих справ – 0 %- не приїдете на виклик, оскільки для цього потрібний власний
--	--	---

		автомобільний транспорт – 0 %
16	Чи згодні Ви з ствердженням про те, що справи пов'язані із насильство в сім'ї, які надходять до міліції, відносяться до найбільш складних та потребують особливої уваги?	- так – 58, 5 % - ні – 41, 5 %
17	На Вашу думку чи достатній рівень профілактичних заходів щодо попередження насильства в сім'ї (жінок, дітей, тощо) з боку правоохоронних органів?	- так – 35 % - ні – 65%
18	Як Ви вважаєте, випадки демонстрування засобами масової інформації, особливо телебачення, сцен насильства, агресивної поведінки сприяють засвоєнню “моделей” агресивної поведінки?	- так – 45 % - ні – 55 %
19	Як Ви вважаєте, чи достатню увагу правоохоронні органи приділяють випадкам сімейного насильства?	- так – 80 % - ні – 20 %
20	Чи підтримуєте Ви ідею, що в нашій державі потрібне створення та функціонування служб допомоги і захисту прав жертв насильства в сім'ї?	- так – 60 % - ні – 40 %
21	Як Ви вважаєте, в умовах широкого розповсюдження насильства в сім'ї – міліція зобов'язана більш ефективно працювати над подоланням проблем насильства?	- так – 65 % - ні – 35 %
22	На Вашу думку, насильство слід вважати таким явищем, в яке не варто взагалі втручатись?	- так – 10 % - ні – 90 %
23	Чи вважаєте Ви доцільною таку пропозицію, що в Україні слід законодавчо передбачити запровадження спеціальних примусових програм лікування осіб, які схильні до вчинення насильства?	- так – 95 % - ні – 5 %

24	Чи погоджуєтесь Ви з пропозицією про те, що з метою зменшення рівня конфліктності в сім'ї, який є однією з причин насильства, в ОВС доцільно ввести психолога (консультанта) з проблем профілактики насильницької поведінки?	- так – 90 % - ні – 10 %
25	На Вашу думку, в навчальних закладах системи МВС України достатньо професійно готують співробітників міліції для вирішення проблем насильства в суспільстві?	- так – 35 % - ні – 65 %
26	Чи підтримуєте Ви пропозицію про те, щоб в навчальних закладах системи МВС України було передбачено введення спеціального курсу щодо вивчення шляхів подолання проблем насильства та боротьби з насильницькою злочинністю?	- так – 90 % - ні – 10 %
27	Як Ви вважаєте чи повинні працівники міліції втручатись в побутовий конфлікт на його початковій стадії?	- повинні в обов'язковому порядку – 95 % - ні, це має бути прерогативою соціальних служб, оскільки у працівників міліції хватає іншої роботи – 5 %
28	Чи готові Ви до співпраці щодо подолання насильства в по сім'ї з недержавними громадськими організаціями?	- так – 95 % - ні – 5 %
29	Чи погоджуєтесь Ви, що абсолютна більшість тяжких злочинів проти особи скоюється в сфері сімейно-побутових стосунків?	- так – 40 % - ні – 60 %
30	Чи підтримуєте Ви думку про те, що насильство в сім'ї має прямий зв'язок із початком злочинної діяльності?	- так – 45 % - ні – 55 %
31	Чи погоджуєтесь Ви з думкою про те, що насильство в сім'ї в більшій мірі є явищем латентним, тобто прихованим, оскільки жертви насильства (жінки, діти, літні люди тощо)?	

	а) соромляться розповісти про насильство над ними:	- так – 40 % - ні – 5 %
	б) не визнають дії проти себе насильством:	- так – 10 % - ні – 5 %
	в) страх перед кривдником:	- так – 10 % - ні – 2 %
	г) не вірять допомогу зі сторони діяльності міліції:	- так – 10 % - ні – 5 %
	в) хочуть зберегти сім'ю	- так – 10 % - ні – 3 %
32	Чи згодні Ви із тим, що насильство в сім'ї, на сьогоднішній день, є достатньо складним соціальним явищем, запобігання якому потребує вживання відповідних комплексних заходів держави та компетентних органів (зокрема, виховного, правового та соціально-економічного характеру)?	- так – 80 % - ні – 20 %
33	Чи погоджуєтесь Ви з думкою про те, що в зв'язку з погіршенням економічної ситуації в Україні, низьким рівнем соціального захисту громадян, наявністю низького матеріального забезпечення, відсутністю перспектив в завтрашньому дні – в сім'ях відбувається поступове погіршення морально-психологічного клімату, з'являється підвищена напруженість, проявляється агресивність, що у свою чергу призводить до насильства?	- так – 75 % - ні – 25 %
34	Чи впевнені Ви в тому, що у випадку виїзду на місце події, яке пов'язане з насильством в сім'ї Ви зможете реально захистити постраждалих від насильства осіб?	- так – 85 % - ні – 15 %
35	Чи згодні Ви із думкою, що в умовах сьогодення, в нашому суспільстві існує нерівність між чоловіком і жінкою?	- так – 60 % - ні – 40 %
	На Вашу думку, чи є достатньо досконалою на сьогоднішній день	- так – 80 %

36	процедура документування фактів насильства в сім'ї, з боку співробітників органів внутрішніх справ МВС України?	- ні – 20 %
37	На Вашу думку чи буде позитивним явищем введення в системі службової підготовки для співробітників ОВС спеціального курсу по запобіганню домашнього насильства?	- так – 30 % - ні – 70 %
38	Чи погоджуєтесь Ви з пропозицією, що необхідно більше уваги приділяти питанням подолання проблем насильства (в сім'ї, проти дітей, літніх людей)?	
	а) з боку держави:	- так – 70 % - ні – 15 %
	б) з боку громадськості:	- так – 10 % - ні – 5 %

Примітка:

- Перелік позицій за якими проводилося опитування

1. Скільки років Ви працюєте в ОВС.
2. Ваш вік?
3. Сімейний стан?
4. Ви маєте дітей?
5. Стать?
6. Місце проживання?
7. Чи згодні Ви із позицією про те, що на сьогоднішній день в нашій державі насильство в сім'ї є?

8. Чи підтримуєте Ви думку, що насильство в сім'ї є прикладом примусового контролю, який одна людина (кривдник) практикує над іншою (жертвою насильства)?
9. Чи бували у Вас випадки, коли в дитячому віці до Вас Ваші батьки, рідні брати чи сестри застосовували фізичну силу (наприклад, штовхали, били)?
10. Чи бували у Вас такі випадки, коли Ви були очевидцями, коли здійснювалось?
- а) насильство проти жінок;
 - б) насильство проти вагітних жінок;
 - в) насильство проти чоловіків;
 - г) насильство проти дітей;
 - д) насильство в присутності дітей;
 - е) насильство проти осіб похилого віку.
11. На Вашу думку насильство в сім'ї, як правило, проявляється як?
- а) фізичне;
 - б) емоційне;
 - в) сексуальне;
 - г) комбіноване.
12. На Вашу думку, що із перерахованого можна віднести до факторів, які підвищують ймовірність насильства (можливі декілька варіантів відповідей)?
- а) вживання алкогольних напоїв;

- б) вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів;
- в) вживання токсикоманічних речовин;
- г) кримінальне минуле;
- д) антисоціальний та протиправний спосіб життя;
- е) відсутність контролю з боку державних органів;
- є) наявність зброї;

13. Чи згодні Ви з тезою, що будь-який вияв насильства – це приниження гідності та елементарних прав людини?

14. У випадку, якщо Вами доводилось спостерігати, коли Ваші близькі рідні були жертвою насильства, хто був кривдником (можливо декілька варіантів відповідей)?

- а) чоловік;
- б) дружина;
- в) мати;
- г) батько;
- д) діти;
- е) брати;
- є) сестри;
- ж) особи похилого віку;
- з) рідні;
- и) сусіди;

- і) друзі;
- ї) колеги по роботі;
- й) інші особи.

15. У випадку повідомлення Вам інформації (по телефону чи від сторонніх осіб), що стосовно Ваших рідних (жінки, чоловіка, дітей, літніх людей) чиниться будь-яке (фізичне, психічне, сексуальне) насильство і вони просять про негайну допомогу, як Ви будете діяти?

- а) ніяк не відреагуєте;
- б) в найкоротший термін постараетесь прибути за адресою для надання відповідної допомоги;
- в) при приїзді на місце події надасте допомогу потерпілим;
- г) викличете бригаду швидкої допомоги якщо потрібна термінова медична допомога потерпілим;
- е) складете детальний протокол про виїзд на місце події
- є) постараетесь затримати кривдника;
- ж) відразу відпустите кривдника;
- з) порадите учасникам конфлікту примиритись;
- и) зробите вигляд, що нічого надзвичайного не сталося;
- і) запропонуєте учасникам конфлікту написати письмові пояснення;
- ї) поясните, що це їхні внутрішні проблеми, хай вони розберуться в них самі і не заважають такими дрібницями роботі міліції
- й) взагалі не приїдете на виклик, тому що у Вас досить багато інших важливих справ;

к) не приїдете на виклик, оскільки для цього потрібний власний автомобільний транспорт;

16. Чи згодні Ви з ствердженням про те, що справи пов'язані із насильством в сім'ї, які надходять до міліції, відносяться до найбільш складних та потребують особливої уваги?

17. На Вашу думку чи достатній рівень профілактичних заходів щодо попередження насильства в сім'ї (жінок, дітей, тощо) з боку правоохоронних органів?

18. Як Ви вважаєте, випадки демонстрування засобами масової інформації, особливо телебачення, сцен насильства, агресивної поведінки сприяють засвоєнню “моделей” агресивної поведінки?

19. Як Ви вважаєте, чи достатню увагу правоохоронні органи приділяють випадкам сімейного насильства?

20. Чи підтримуєте Ви ідею, що в нашій державі потрібне створення та функціонування служб допомоги і захисту прав жертв насильства в сім'ї?

21. Як Ви вважаєте, в умовах широкого розповсюдження насильства в сім'ї – міліція зобов'язана більш ефективно працювати над подоланням проблем насильства?

22. На Вашу думку, насильство слід вважати таким явищем, в яке не варто взагалі втручатись?

23. Чи вважаєте Ви доцільною таку пропозицію, що в Україні слід законодавчо передбачити запровадження спеціальних примусових програм лікування осіб, які схильні до вчинення насильства?

24. Чи погоджуєтесь Ви з пропозицією про те, що з метою зменшення рівня конфліктності в сім'ї, який є однією з причин насильства, в ОВС доцільно ввести психолога (консультанта) з проблем профілактики насильницької поведінки?

25. На Вашу думку, в навчальних закладах системи МВС України достатньо професійно готують співробітників міліції для вирішення проблем насильства в суспільстві?
26. Чи підтримуєте Ви пропозицію про те, щоб в навчальних закладах системи МВС України було передбачено введення спеціального курсу щодо вивчення шляхів подолання проблем насильства та боротьби з насильницькою злочинністю?
27. Як Ви вважаєте чи повинні працівники міліції втручатись в побутовий конфлікт на його початковій стадії?
- а) повинні в обов'язковому порядку;
 - б) ні, це має бути прерогативою соціальних служб, оскільки у працівників міліції хватає іншої роботи.
28. Чи готові Ви до співпраці щодо подолання насильства в по сім'ї з недержавними громадськими організаціями?
29. Чи погоджуєтесь Ви, що абсолютна більшість тяжких злочинів проти особи скоюється в сфері сімейно-побутових стосунків?
30. Чи підтримуєте Ви думку про те, що насильство в сім'ї має прямий зв'язок із початком злочинної діяльності?
31. Чи погоджуєтесь Ви з думкою про те, що насильство в сім'ї в більшій мірі є явищем латентним, тобто прихованим, оскільки жертви насильства (жінки, діти, літні люди тощо)?
- а) соромляться розповісти про насильство над ними;
 - б) не визнають дії проти себе насильством;
 - в) страх перед кривдником;
 - г) не вірять допомогу зі сторони діяльності міліції;
 - е) хочуть зберегти сім'ю.

32. Чи згодні Ви із тим, що насильство в сім'ї , на сьогоднішній день, є достатньо складним соціальним явищем, запобігання якому потребує вживання відповідних комплексних заходів держави та компетентних органів (зокрема, виховного, правового та соціально-економічного характеру)?

33. Чи погоджуєтесь Ви з думкою про те, що в зв'язку з погіршенням економічної ситуації в Україні, низьким рівнем соціального захисту громадян, наявністю низького матеріального забезпечення, відсутністю перспектив в завтрашньому дні – в сім'ях відбувається поступове погіршення морально-психологічного клімату, з'являється підвищена напруженість, проявляється агресивність, що у свою чергу призводить до насильства?

34. Чи впевнені Ви в тому, що у випадку виїзду на місце події, яке пов'язане з насильством в сім'ї Ви зможете реально захистити постраждалих від насильства осіб?

35. Чи згодні Ви із думкою, що в умовах сьогодення, в нашому суспільстві існує нерівність між чоловіком і жінкою?

36. На Вашу думку, чи є достатньо досконалою на сьогоднішній день процедура документування фактів насильства в сім'ї , з боку співробітників органів внутрішніх справ МВС України?

37. На Вашу думку чи буде позитивним явищем введення в системі службової підготовки для співробітників ОВС спеціального курсу по запобіганню домашнього насильства?

38. Чи погоджуєтесь Ви з пропозицією, що необхідно більше уваги приділяти питанням подолання проблем насильства (в сім'ї, проти дітей, літніх людей)?

а) з боку держави;

б) з боку громадськості.